

НОВОМУЧЕНИЦИ:
ПОЛИПЕРСПЕКТИВА VII

NEW MARTYRS:
POLYPERSPECTIVE VII

Издавачи:

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/III
тел: +381 11 3398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs
Одбор за Јасеновац
Светог Архијерејског Сабора
Српске Православне Цркве

За издаваче

Бојан Арбутина
Епископ пакрачко-славонски
Јован (Ђулибрк)

*Благодаримо за помоћ у преводу на руски и са руског
Марини Тодић,
а у преводу на енглески и са енглеског
Оливери А. Ристић*

*Благодаримо на фотографији за насловну страну
Александру Летићу*

Штампа

Интерклима-графика, Врњци

Тираж

400

Copyright 2025
by Genocide Victims' Museum /
/ Музеј жртава геноцида

Београд, 2025.

НОВОМУЧЕНИЦИ:
ПОЛИПЕРСПЕКТИВА VII

Зборник радова

Уредили

Епископ њакрачко-славонски Јован (Ђулибрк)

Стефан Радојковић

*NEW MARTYRS:
POLYPERSPECTIVE VII
Collected Papers*

Edited by

Bishop of Pakrac and Slavonia Jovan (Ćulibrk)

Stefan Radojković

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
ПРЕДИСЛОВИЕ	10
FOREWORD	14
ПРОГРАМ СИМПОСИОНА	18
ПРОГРАММА СИМПОЗИУМА SYMPOSIUM PROGRAM	
Митрополит Исидор (Тупикин) (Metropolitan Isidor Tupikin)	21
СЛУЖЕНИЕ ЦЕРКВИ СВЩЯЕННОМУЧЕНИКА СЕРАФИМА (ОСТРОУМОВА) В ПОЛЬШЕ И РОССИИ Служење свештеномученика Серафима (Остроумова) Цркви у Польској и Русији The Service of the Hieromartyr Seraphim (Ostroumov) to the Church in Poland and Russia	
Милан Радановић (Milan Radanović).....	33
ЗЛОЧИНИ ЦРНЕ ЛЕГИЈЕ У ЈУГОЗАПАДНОЈ БОСНИ ЈУЛ–НОВЕМБАР 1942. ГОДИНЕ Преступления Черного легиона на југо-западе Босни, јуль-ноябрь 1942 г. Crimes of the Black Legion in Southwestern Bosnia, July – November 1942	
Владимир Гајгер (Vladimir Geiger).....	119
ЧИЊЕНИЦЕ, КОНТРОВЕРЗЕ И МАНИПУЛАЦИЈЕ О БРОЈУ ЖРТАВА ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ У ХРВАТСКОЈ ХИСТОРИОГРАФИЈИ, ПУБЛИЦИСТИЦИ И ЈАВНОСТИ НАКОН РАСПАДА СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ Факты, противоречия и манипулации о количестве жертв концлагеря Ясеновац в хорватской историографии, документальной литературе и общественности после распада Югославии The Facts, Controversies, and Manipulations Regarding the Number of Victims of the Jasenovac Camp in Croatian Historiography, Publicist Writing, and Public Discourse Following the Dissolution of Yugoslavia	

<p>Jovana Cvetićanin (Јована Цветићанин)167</p> <p>FROM AN INSTRUMENT OF PEACE TO A CRIME OF WAR: POPULATION TRANSFERS/ ETHNIC CLEANSING BEFORE AND AFTER THE HOLOCAUST. STUDY CASE GREEK-TURKISH POPULATION EXCHANGE/LAUSANNE CONVENTION</p> <p>Од инструмента мира до ратног злочина: Размена становништва/етничко чишћење пре и после Холокауста. Студија случаја: Грчко-турска размена становништва/Конвенција из Лозане</p> <p>От инструмента мира к военному преступлению: обмен населением/этнические чистки до и после Холокоста. Пример: греко-турецкий обмен населением/Лозанская конвенция.</p>	
<p>Милица М. Карић (Milica M. Karić)187</p> <p>ДАНИЛО КИШ – ПИСАЦ ХОЛОКАУСТА</p> <p>Данило Киш – писатель о Холокосте</p> <p>Danilo Kiš – Holocaust Writer</p>	
<p>Елиезер Папо (Eliezer Papo).....209</p> <p>ЗЛАТНЕ УСТАШЕ (ЈЕННА НАРОДНА, ОСЛОБОД’ЛАЧКА И ПОКРЕТНА)</p> <p>Золотые усташы. (Народная сказка, освобождающая и трогательная)</p> <p>The Golden Ustashas. (A Folk Tale, Liberating and Moving)</p>	
<p>Сергей Леонидович Шихачевский (Sergey Leonidovich Shikhachevsky)217</p> <p>ПАМЯТНИК СЕРБСКО-РУССКИМ СТРАДАНИЯМ В ЯСЕНОВАЦКОМ МОНАСТЫРЕ</p> <p>Споменик српско-руском страдању у Манастиру Јасеновац</p> <p>Monument to Serbian-Russian Suffering at Jasenovac Monastery</p>	
<p>Епископ Јован (Ђулибрк) (Bishop Jovan Ćulibrk)227</p> <p>РАЗГОВОР СА НАТАШОМ ДРАКУЛИЋ</p> <p>Беседа с Наташеј Дракулич</p> <p>Interview with Nataša Drakulić</p>	
<p><i>ИМЕНСКИ ИНДЕКС</i>243</p> <p><i>УКАЗАТЕЉ ИМЕН</i></p> <p><i>NAME INDEX</i></p>	

ПРЕДГОВОР

Зборник радова *Новомученици: Полиперспектива VII* доноси чланке учесника међународног симпозиона „Новомученици: Полиперспектива” одржаног 14. септембра 2021. године у Српској православној општој гимназији „Кантакузина Катарина Бранковић” у Загребу, благословом Његове Светости Патријарха српског г. Порфирија (Перића), тадашњег администратора Митрополије Загребачко-љубљанске. Организован заједнички од стране Одбора за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве и Музеја жртава геноцида, скуп је окупио истакнуте стручњаке из Србије, Израела, Хрватске, Русије, Немачке и Грчке.

Међународни симпозион „Новомученици: Полиперспектива” замишљен је као место сусрета, упознавања и размене мишљења, увида и погледа на феномен страдања (мучеништва) током XX века; форум где ће своје налазе и тумачења укрстити, упоредити и критички преиспитати, заједно, научници, уметници и богослови. Редовно одржавање Симпозиона не омогућава само, сада већ традиционалне, сусрете и прожимања различитих научних, уметничких, црквених, верских и религијских традиција и погледа на свет, нити је њихов искључиви циљ „судар” емпиријских података са теоријским концептима и дубоким промишљањима, него је нада организатора и домаћина постепено развијање „културе” познавања страдања Других и њиховог упоредног сагледавања.

Тек недавно, српска историографија – традиционално несклона теоријским промишљањима и упоредним анализама – почела је са објављивањем првих резултата својих истраживачких подухвата који нису искључиво дескриптивног карактера и/или ограниченог међународног домета. Треба поменути, између осталих, издања на енглеском језику попут тематских зборника *Понављање историје 1941–1991? Два распада Југославије као њоновљена историја? Срп-*

ске *персјејектйиве* и *Оййор* силама *Осовине* у *Јујоисйочној Евройи*, 1939–1945; или издања на српском језику као што су тематски зборник *Персјејектйиве* изучавања *Холокаустиа* и *јеноцида* и монографија *Стјейинац* и *јеноцид над Србима* у *НДХ*. Ове и друге публикације, иако хвале вредне, сведоче о недовољно развијеној „култури” теоријског и упоредног сагледавања феномена страдања, док теолошких погледа заснованих на „тврдим” емпиријским подацима има тек у назнакама (*Ореоли* и *сенке*. *Расйраве из исйорије Срйске Православне Цркве у Независној Држави Хрвайској 1941–1945*. Радована Пилиповића; *Односи йравославних хришћана и муслимана у Босни и Херцејовини у Друјом свейском райу* свештеника Александра Прашчевића).

Из наведених разлога инсистирамо на богословском разумевању страдања које је засновано на историјским чињеницама и сагледано кроз компаративну анализу не само у погледу научних и уметничких приступа него и кроз различите студије случаја. Чланци са Симпозиона из 2021. године изложени су у Зборнику редоследом заснованим на горе наведеним премисама – ригорозно преиспитање историјске чињенице морају бити основа за свако (само)разумевање масовних страдања „кратког” али страдалног ХХ века.

Чланак настао на основу излагања Митрополита Исидора (Тупикина), архијереја Московске Патријаршије, отвара Зборник радова. Митрополит сагледава сведочење вере (мучеништво) током ХХ века – страдање православних верника Пољске и Русије током и након Октобарске револуције – кроз судбину Архиепископа смоленског и дорогобушког Серафима (Остроумова).

Темом историје, овога пута Независне Државе Хрватске (НДХ), бави се чланак Милана Радановића, где се анализирају злочини усташке војнице (Црне легије) у југозападној Босни током лета и јесени 1942. године. Током поменутог периода, Црна легија је на подручју Купреса убила око 760 цивила, махом Срба. Већина убијених били су жене и деца. Поред утврђивања прецизне хронологије злочина и на основу поименичних података утврђивања најприближнијег броја жртава за сваки злочин, ауторов чланак је и полемичког карактера и у расправи са ранијим истраживањима Давора Маријана. Полемички тон задржава и рад Владимира Гајгера у оквиру анализирања

расправа у Хрватској о бројевима страдалих цивила и жртава система концентрационих и логора смрти Јасеновац од деведесетих година XX века до данас. Конкретно, у чланку се приказују, испитују и анализирају најважнији хрватски историографски и публицистички радови о јасеновачким жртвама и њихови одјаци у јавности.

Наредна два рада градуално напуштају домен истраживања заснованих на емпиријским подацима и уводе теоријска промишљања страдања током XX века. Чланак Јоване Цветићанин, на студији случаја размене становништва између Грчке и Турске, односно Конвенције у Лозани, има за циљ да укратко представи грчко-турску размену становништва и омогући боље разумевање термина који је данас познат као етничко чишћење. Милица Карић, са своје стране, упушта се у разматрање књижевног опуса Данила Киша, односно тачке у којој Киш спаја историју и књижевност и кроз коју покушава да одржи сећање на оно чему јесте и чему није присуствовао. Слично, Елиезер Папо, кроз своју приповетку, писану народним (муслиманским) дијалектом Сарајева из времена Другог светског рата, представља начине суочавања локалног становништва са темом Холокауста, у форми кратког књижевног дела. С друге стране, на основу свог излагања о Споменику српско-руског страдања у Манастиру Јасеновац, Сергеј Шихачевски у чланку износи историјат настанка замисли и размишљања о специфичности уметничког процеса који су претходили самој изради поменутог споменика.

Коначно, Зборник радова са седмог међународног симпозиона „Новомученици: Полиперспектива” затвара разговор вођен између Епископа Пакрачко-славонског г. Јована (Ђулибрка) и Наташе Дракулић. Транскрипт разговора, између осталог, пружа увид у креативни процес иза настанка првог играног филма посвећеног превасходно страдању Срба у комплексу јасеновачких логора Независне Државе Хрватске, *Дара из Јасеновца*.

+ Јован (Ђулибрк), Епископ Пакрачко-славонски
Председник Одбора за Јасеновац

Др Стефан Радојковић
Институт за политичке студије

ПРЕДИСЛОВИЕ

Сборник трудов *Новомученики: Полиперспектива VII* содержит статьи участников международного симпозиума «Новомученики: Полиперспектива», который состоялся 14 сентября 2021 г. в Сербской православной общеобразовательной школе им. Кантакузины Катарины Бранкович в г. Загребе по благословению Его Святейшества Сербского Патриарха Порфирия (Перича), тогдашнего администратора Загребацко-Люблянской митрополии. Собрание организовано совместными усилиями Комитета по Ясеновацу Священного Архиерейского Собора Сербской Православной Церкви и Музея жертв геноцида и в нем приняли участие выдающиеся эксперты из Сербии, Израиля, Хорватии, России, Германии и Греции.

Международный симпозиум «Новомученики: Полиперспектива» был задуман как место для встречи, знакомства и обмена мнениями, идеями и взглядами о таком явлении, как страдания (мученичества) в XX веке; форум, на котором ученые, художники и богословы будут знакомить друг друга со своими выводами и толкованиями, для их сравнения и критического пересмотра. Регулярное проведение Симпозиума обеспечивает не только встречи, ставшие традиционными, и взаимопроникновение различных научных, художественных, вероисповедальных и религиозных традиций и мировоззрений, и его исключительной целью не является «сталкивание» эмпирических данных с теоретической концепцией и глубокими размышлениями, но его организаторы и хозяева надеются, что благодаря ему будет внесен вклад в ознакомление со страданиями Других и сравнительное изучение.

Только недавно сербская историография, традиционно не склонная к теоретическим размышлениям и сравнительному анализу, начала публиковать первые результаты своих исследователь-

ских усилий, которые не носят исключительно описательный характер и/или имеют ограниченный международный охват. Следует упомянуть, среди прочего, издания на английском языке, такие как тематические сборники *Повторение истории 1941-1991? Два распада Югославии как повторение истории? Сербские перспективы и сопротивление державам оси в Юго-Восточной Европе, 1939-1945 гг.*; или издания на сербском языке, такие как тематический сборник *Перспектива изучения Холокоста и геноцида и монография Степинац и геноцид сербов в НГХ*. Эти и другие публикации, хотя и заслуживают похвалы, свидетельствуют о недостаточно развитой «культуре» теоретического и сравнительного взгляда на феномен страдания, в то время как теологические взгляды, основанные на «прочных» эмпирических данных только вскользь упоминаются (*Нимбы и тени. Трактаты по истории Сербской Православной Церкви в независимом государстве Хорватия 1941-1945*, Радован Пилипович; *Отношения православных христиан и мусульман в Боснии и Герцеговине во время Второй мировой войны*, священник Александр Пращевич).

По вышеуказанным причинам мы настаиваем на богословском понимании страданий, основанном на исторических фактах и рассматриваемом посредством сравнительного анализа не только с точки зрения научных и художественных подходов, но и с помощью различных тематических исследований. Статьи Симпозиума 2021 года изложены в сборнике в порядке, исходя из вышеизложенных предпосылок – строго пересмотренные исторические факты должны стать основой для любого (само)познания массовых страданий «короткого», но многострадального XX века.

Сборник начинается со статьи, созданной на основе выступления митрополита Исидора (Тупикина), архиепископа Московского Патриархата. Митрополит рассматривает свидетельство веры (мученичество) на протяжении XX века – страдания православных верующих Польши и России во время и после Октябрьской революции – сквозь призму судьбы архиепископа Смоленского и Дорогобужского Серафима (Остроумова).

Тема истории, в данном случае, независимого государства Хорватия (НГХ), рассматривается в статье Милана Радановича, в которой анализируются преступления боевиков-усташей (Черного легиона) на юго-западе Боснии летом и осенью 1942 года. За указанный период в районе г. Купреса руками Черного легиона убито около 760 мирных жителей, в основном сербов. Большинство погибших составляли женщины и дети. Помимо установления точной хронологии преступления и определения в наибольшей мере точного числа жертв для каждого преступления на основе персональных данных, статья автора носит полемический характер и предметом ее дискуссии являются более ранние исследования Давора Мариана. Полемическим тоном также отличается работа Владимира Гайгера в рамках анализа дискуссий в Хорватии о количестве погибших мирных жителей и жертв системы концентрационных лагерей и лагерей смерти Ясеновац с 1990-х годов до наших дней. В частности, в статье представлены, исследованы и проанализированы наиболее важные хорватские историографические и публицистические работы о жертвах Ясеноваца и их отголоски в общественности.

Следующие две работы постепенно удаляются из области исследований, основанных на эмпирических данных, и вводят теоретические размышления о страданиях в течение XX века. Статья Йованы Цветичанин, посвященная тематическому исследованию обмена населением между Грецией и Турцией, то есть Лозаннской Конвенции, предназначена для краткого представления греко-турецкого обмена населением, а также для лучшего понимания термина, известного сегодня как этническая чистка. Милица Карич, со своей стороны, углубляется в рассмотрение литературного творчества Данило Киша, то есть сфере, в которой Киш объединяет историю и литературу и с помощью которой он пытается сохранить память о том, что он является и о событиях, которым не присутствовал лично. Аналогично, так же Элизер Папо в своем рассказе, написанном на народном (мусульманском) диалекте г. Сараево времен Второй мировой войны, описывает как с темой Холокоста справляются местные жители. События описываются в форме короткого литературного произведения. С другой стороны, основы-

ваясь на своем выступлении о Памятнике сербско-русским страданиям в монастыре Ясеновац, Сергей Шихачевский в статье излагает историю возникновения замысла и размышления об особенностях художественного процесса, предшествовавшего самому созданию упомянутого памятника.

Наконец, Сборник материалов седьмого международного симпозиума «Новомученики: Полиперспектива» завершается беседой между епископом Пакрацко-Славонским г. Иоанном (Чулибрк) и Наташей Дракулич. Стенограмма разговора, среди прочего, дает представление о творческом процессе создания первого художественного фильма, посвященного в первую очередь страданиям сербов в комплексе лагерей Ясеновац Независимого Государства Хорватия, *Дара из Ясеноваца*.

+ Иоанн (Чулибрк), епископ Пакрацко-Славонский
Председатель Комитета по Ясеновацу

Др. Стефан Радойковић
Институт политических исследований

FOREWORD

The Collection of Papers titled *New Martyrs: Poly-Perspective VII* presents articles from participants of the international symposium “New Martyrs: Poly-Perspective” held on the 14th of September 2021, at the Kantakuzina Katarina Branković Serbian Orthodox Grammar School in Zagreb, by the blessing of His Holiness Patriarch Porfirije (Perić), who was the then administrator of the Metropolitanate of Zagreb and Ljubljana. This event was jointly organized by the Committee for Jasenovac of the Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church and the Genocide Victims’ Museum, bringing together prominent experts from Serbia, Israel, Croatia, Russia, Germany, and Greece.

The international symposium “New Martyrs: Poly-Perspective” is conceived as a venue for encounters, introductions, and the exchange of opinions, insights, and perspectives on the phenomenon of suffering (martyrdom) during the 20th century; a forum where scholars, artists, and theologians will collectively cross-reference, compare, and critically reassess their findings and interpretations. The fact that the Symposium takes place regularly, does not only facilitates the already traditional meetings that integrate various scientific, artistic, ecclesiastical, spiritual, and religious traditions and worldviews, nor the ‘collision’ of empirical data with theoretical concepts and profound reflections is their exclusive objective, but also reflects the hope of the organizer and host that a gradual development of ‘culture’, which understands the suffering of Others and seeks to analyze them comparatively as well, will take place.

Only recently, Serbian historiography – which has traditionally been resistant to theoretical reflections and comparative analyses – has begun to publish the initial findings of its research endeavors that are not solely of a descriptive character and/or limited in their international scope. Notably, among others, there are English-language publications

such as the thematic collections of works “*Repeating History 1941–1991? Two Break-ups of Yugoslavia as Repeated History? Serbian Perspectives*” and “*Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939–1945*”, as well as Serbian-language editions like the thematic collection of works “*Perspektive izučavanja Holokausta i genocida*” (*Holocaust and Genocide Study Perspectives*), and the monograph “*Stepinac i genocid nad Srbima u NDH*” (*Stepinac and the Genocide of Serbs in the Independent State of Croatia*). These and other publications, while commendable, reflect an underdeveloped ‘culture’ of theoretical and comparative analysis regarding the phenomenon of suffering, while theological perspectives grounded in ‘solid’ empirical data are only hinted at in works such as Radovan Pilipović’s “*Oreoli i senke. Rasprave iz istorije Srpske Pravoslavne Crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*” (*Halos and Shadows. Discussions from the History of the Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia from 1941 to 1945*) and Fr. Aleksandar Praščević’s “*Odnosi pravoslavnih hrišćana i muslimana u Bosni i Hercegovini u Drugom svetskom ratu*” (*Relations between Orthodox Christians and Muslims in Bosnia and Herzegovina during the Second World War*).

For the reasons mentioned above, we insist on a theological understanding of suffering that is grounded in historical facts and observed through a comparative analysis not only in terms of scientific and artistic approaches but also through various case studies. The articles from the 2021 Symposium are presented in the Collection of Papers in an order based on the premises outlined above – rigorously re-examined historical facts must serve as the foundation for any (self)understanding of the mass destructions during the ‘brief’ yet tragic 20th century.

The article, based on the presentation by Metropolitan Isidor (Tupikin), an archbishop of the Moscow Patriarchate, serves as the introduction to the Collection of Papers. The Metropolitan perceives the testimony of faith (martyrdom) throughout the 20th century – the slaughter of the members of the Orthodox Church in Poland and Russia during and after the October Revolution, as illustrated by the fate of Archbishop Seraphim (Ostroumov) of Smolensk and Dorogobuzh.

The article by Milan Radanović examines historical subject, this time of the Independent State of Croatia (NDH), where the atrocities

committed by the Ustasha military units (Black Legion) in southwestern Bosnia during the summer and autumn of 1942 are analyzed. During the mentioned period, approximately 760 civilians, predominantly Serbs, were killed in the Kupres area, with the majority being women and children. In addition to establishing a precise chronology of the crimes as well as determining the closest possible number of victims for each incident based on victims' personal data, the author's article also engages in a polemical discussion with previous research conducted by Davor Marijan. The polemical tone is also maintained in the work of Vladimir Gajger, which analyzes the discussions in Croatia regarding the number of civilian casualties and victims of the concentration and death camp at Jasenovac from the 1990s to the present. Specifically, the article presents, examines, and analyzes the most significant Croatian historiographical and journalistic works on the victims of Jasenovac and their reverberations in the public sphere.

The subsequent two works gradually move away from the domain of research based on empirical data and introduce theoretical reflections on the suffering during the 20th century. Jovana Cvetičanin's article, which focuses on the case study of population exchange between Greece and Turkey, specifically the Lausanne Convention, aims to briefly present the Greek-Turkish population exchange and facilitate a better understanding of the term which is now recognized as ethnic cleansing. Milica Karić, from her side, engages in an examination of the literary oeuvre of Danilo Kiš; examines the focal points where Kiš merges history and literature and through which he endeavors to preserve the memory of events he both witnessed and did not witness. Similarly, Eliezer Papo, through his narrative written in the local (Muslim) dialect of Sarajevo during the Second World War, presents the various ways in which the local population addressed the theme of the Holocaust in the form of a short literary work. On the other hand, based on his exposition regarding monument of the Serbian-Russian Suffering at the Jasenovac Monastery, Sergey Shikhachevsky provides a historical account of the monument conception and reflections on the particularity of the artistic process that preceded the creation of the aforementioned monument.

Finally, the Collection of Papers from the seventh international Symposium “New Martyrs: Poly-Perspective” concludes with the dialogue between Bishop of Pakrac and Slavonia, Jovan (Ćulibrk), and Nataša Drakulić. The transcript of their conversation, among other things, offers insights into the creative process behind the making of the first feature film primarily dedicated to the suffering of Serbs in the Jasenovac concentration camp complex of the Independent State of Croatia, “Dara of Jasenovac”.

+ Jovan (Ćulibrk), Bishop of Pakrac and Slavonia
Chairman of the Jasenovac Committee

Stefan Radojković, PhD
Institute for Political Studies

**ПРОГРАМ ЦЕНТРАЛНЕ ПРОСЛАВЕ
СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ
(13–14. септембар 2021. г. Г.)**

**ЦЕНТРАЛЬНАЯ ПРОГРАММА ПРАЗДНИКОВ
СВЯТЫХ НОВЫХ МУЧЕНИКОВ ЯСЕНОВАЦЕВ
(13 – 14 сентября 2021 г.)**

**CENTRAL CELEBRATION PROGRAM
OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC
(September 13 – September 14, 2021)**

13. септембар

**Централна прослава празника
Светих Новомученика Јасеновачких
(Манастир Рођења Светог Јована Крститеља, Јасеновац)**

- 09:00 Света Архијерејска Литургија, служе Његова Светост
Патријарх Српски Порфирије и више архијереја По-
месне и сестринских Православних Цркава
- 12:00 Освештање колача и жита на хумци поред споменика
„Камени цвијет”

14. септембар

**Научни симпосион „Новомученици: Полиперспектива VII”
(Српска православна општа гимназија
„Кантакузина Катарина Бранковић”, Св. Духа 122, Загреб)**

- 10:00 Отварање Симпосиона: Епископ пакрачко-славонски
г. Јован и г. Дејан Ристић, в. д. директора Музеја жртава
геноцида

- 10:30 Поздравни говор: Амбасадор Руске Федерације у Републици Хрватској, Њ. Е. Андреј Алексејевич Нестеренко
- 11:00 – 12:00 Главно предавање: др Елиезер Папо, „Конструкција сјећања на мученике и хероје Холокауста, од међународне до унутарјеврејске: ортодоксно-традиционалне или месијанско-окупитељне”
- 12:00 – 12:30 Пауза за кафу

Прва сесија

- 12:30 – 13:00 Архиепископ катарски г. Макарије, „Новомучеништво Цркве у Светој Земљи”
- 13:00 – 13:30 Митрополит смоленски и дорогобужски г. Исидор, „Служение Цркви священномученика Серафима (Остроумова) в Польше и России”
- 13:30 – 14:00 Епископ аустријско-швајцарски г. Андреј, „Проблем савремених приступа српском историјском наслеђу од стране неколицине аутора са немачког говорног подручја”
- 14:00 – 14:30 Разговор Епископа пакрачко-славонског г. Јована са гђом Наташом Дракулић, сценаристом филма „Дара из Јасеновца”
- 14:30 – 15:30 Пауза за ручак

Друџа сесија

- 15:30 – 16:00 Др Александер Корб, „Layers of the Ustasha Genocide, 1941-1945”
- 16:00 – 16:30 Милан Радановић, „Злочини Црне легије у југозападној Босни 1942. године”
- 16:30 – 17:00 Јована Цветићанин, „Југославија и суђење Ајхману”
- 17:00 – 17:30 Др Владимир Гајгер, „Чињенице, контроверзе и манипулације о броју жртава логора Јасеновац у хрватској историографији, публицистици и јавности након распада СФР Југославије”
- 17:30 – 18:00 Завршно разматрање
- 19:00 Вечерње богослужење у Саборном Храму Свете Тројице (Трг Бана Јосипа Јелачића 16, Пакрац)

Исидор (Тупикин)
Митрополит Смоленский и Дорогобужский
Русская Православная Церковь – Московский Патриархат

СЛУЖЕНИЕ ЦЕРКВИ СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА СЕРАФИМА (ОСТРОУМОВА) В ПОЛЬШЕ И РОССИИ

КРАТКАЯ АННОТАЦИЯ: *Опыт православных христиан XX века в Европе, это в первую очередь опыт гонений и страданий, который в случае православных верующих Польши и России можно четко увидеть сквозь призму судьбы архиепископа Смоленского и Дорогобужского Серафима (Остроумова). Несмотря на давление и преследования со стороны коммунистических и революционных властей в Советском Союзе Социалистических республик (СССР), архиепископ Смоленский остался верным народу и Церкви, из-за чего в конечном итоге погиб в период «Великой чистки» в 1937 году. Постановлением Священного Архиерейского синода Русской Православной Церкви от 2001 года архиепископ Серафим (Остроумов) причислен к лику новомучеников исповедников.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Серафим (Остроумов), священномученик, Польша, Россия, революция, коммунизм, гонения.*

Ваши Преосвященства,
всечестные отцы, дорогие братья и сестры!

Приветствую всех участников регулярной научной конференции «Новомученики: Полиперспектива VII»! Сердечно благодарю Вас, дорогой Владыка Иоанн, за приглашение принять участие в литургическом прославлении памяти Святых Новомучеников Ясеновацких и в работе этого форума.

Святой апостол Павел в Послании к Римлянам (см. Рим. 8, 28 – 37), призывая христиан, испытывающих смущение и страх при мысли о гонениях, спрашивает: *«Кто отлучит нас от любви Божией: скорбь или теснота, или гонение, или голод, или нагота, или опасность, или меч?»*. Говоря о безграничной любви Господа к человеку, апостол ободряет всех *«любящих Бога, призванных по Его изволению»*, то есть истинных христиан, словами: *«Все сие преодолеваем силою Возлюбившего нас»*, утверждая, что от любви Божией верующих не могут оторвать никакие насильственные действия враждебных нашему спасению людей. Святой апостол Павел, указывая в этом Послании всем будущим поколениям христиан на многие скорби, которые предстоят тем, кто избрал путь следования за Христом, свидетельствует о том, что через эти испытания призванные будут оправданы и прославлены Господом.

Гонения на христиан в XX веке – это духовная катастрофа для многих стран и народов, и для каждого народа – это своя, особая боль, открытая рана. Путь нечеловеческих страданий за Христа был уготован сотням тысяч Новомучеников Ясеновацких. Этим крестным путем добровольно, через скорби, мучения и смерть, прошли сотни тысяч Новомучеников и Исповедников Церкви Русской. В числе этих святых угодников Божиих священномученик Серафим (Остроумов), подвиг пастырского служения которого и ныне объединяет православных христиан Польши и России.

Вехи земного пути архиепископа Смоленского и Дорогобужского Серафима (Остроумова) во многом схожи с судьбами русских архипастырей, живших в трагическую эпоху Октябрьской

революции 1917 года и прошедших весь путь мученического служения в самые тяжелые для Русской Православной Церкви годы гонений богоборческой власти.

Священномученик Серафим (в миру Михаил Митрофанович Остроумов) родился в 1880 году в Москве в семье псаломщика. Он закончил Московскую Духовную Академию и остался в ней профессорским стипендиатом. В 1904 году Михаил Митрофанович был пострижен в монашество с именем Серафим, в сентябре того же года он был рукоположен в дьяконы, затем принял иерейскую хиротонию. Иеромонах Серафим отправился в Оптину Пустынь, а после прохождения монастырского испытания вернулся к преподавательской деятельности в Москве.

В 1905 году молодой преподаватель Московской Духовной Академии посетил Холмщину, познакомился со своеобразием ее религиозно-национальной жизни и искренне полюбил ее. В результате он без колебаний оставил работу в Академии и в 1906 году был переведен в одну из самых бедных обителей – Свято-Онуфриевский Яблочинский мужской монастырь.

Монастырь находился в состоянии крайнего упадка и был под угрозой закрытия, поэтому главной целью московского иеромонаха, вскоре ставшего настоятелем обители, был подъем экономического благосостояния монастыря, а также оживление проповеднической, образовательной и благотворительной деятельности среди окрестных жителей.

За несколько лет Свято-Онуфриевский Яблочинский мужской монастырь стал одним из центров религиозного и культурного возрождения Холмщины. Отец Серафим привлек в монастырь людей с высшим богословским и светским образованием, организовал школу псаломщиков, открыл церковно-учительские курсы и еще несколько школ, в том числе сельскохозяйственную. При монастыре был устроен скит с великолепным храмом.

На дело устройства Яблочинского монастыря его настоятель, удостоенный сана архимандрита в 1908 году, отдал восемь лет. За эти годы обитель превратилась в один из лучших монастырей, численность братии которого составляла к 1913 году 80 человек.

В монастыре были приняты монашеские правила жизни святителя Василия Великого. Неизменно в соответствии с этими правилами происходил суточный цикл богослужений. С восхода до заката трудились как молодые, так и старые монахи: одни – в хозяйстве, другие – в школах. Особое внимание уделялось образованию самих монахов. Зимой для братии организовывались специальные занятия, во время которых углублялись знания таинств, служб, истории и аскетизма.

Миссионерская деятельность монастыря выходила далеко за его пределы. По просьбе духовенства монахи часто посещали другие приходы, где участвовали в службах, крестных ходах и проповедовали Слово Божие.

В Холмской епархии архимандрит Серафим был также благочинным всех монастырей, епархиальным миссионером, председателем Епархиального ученого совета, редактором епархиальных изданий.

28 января 1914 года архимандрит Серафим был назначен ректором Холмской Духовной Семинарии. На новом месте служения отец Серафим продолжил активную деятельность. Как ректор семинарии он был добрым отцом для учащихся, отзывался на все их нужды. Он не ограничивался только привычной работой преподавателя и администратора учебного заведения. Одновременно архимандрит Серафим был представителем при епархиальном научном совете и членом Холмского Братства Пресвятой Богородицы, редактором епархиальных газет «Холмская церковная жизнь» и «Народная газета».

В 1916 году, за год до революционных потрясений, будущий смоленский архипастырь был рукоположен во епископа Бельского, викария Холмской епархии. В 1917 году он стал епископом Орловским.

В следующие годы владыка Серафим, как многие другие архиереи и священнослужители, пережил аресты, ссылку, давление со стороны обновленцев, кампанию по изъятию церковных ценностей.

Во время работы Поместного Собора 1917-1918-го года владыка Серафима арестовали и задержали в Орле. Ему запретили переписку, епархиальное собрание было разогнано чекистами, в архиерейском доме произведен обыск. В 1922 году по разоренной стране прокатилась волна новых репрессий – огромное количество священнослужителей арестовывалось за сопротивление изъятию церковных ценностей. Орловского епископа также арестовали и приговорили к 7 годам заключения в строгой изоляции. Отсидев в тюрьме почти 2 года, владыка был отпущен. Освободившись из заключения, владыка Серафим был награжден саном архиепископа. Он начал активную борьбу против обновленцев и в ноябре 1926 года был насильно выслан за границы Орловской епархии.

В 1927 году владыка Серафим возглавил Смоленскую епархию. В течение десяти лет служения на Смоленщине архиепископ Смоленский и Дорогобужский Серафим всеми силами стремился противостоять ежедневному натиску на духовенство и верующих, защищать и поддерживать их.

Будучи миротворцем, смоленский архипастырь всегда оставался верен выбранному пути служения Христу и Его Церкви. В тяжелейших условиях государственного антирелигиозного давления и репрессий архиепископ Серафим призывал: «Люди мира сего хотят внести разделение и пользуются всяким случаем, чтобы раздробить церковное единство. Да не будет этого с нами! Бойтесь распрей и разделений. Блюдите *«единение духа в союзе мира»* (Ефес. IV, 3). Имейте мир в себе и мир между собою, – мир, который оставил нам Христос Спаситель и который дается и приобретается нами, когда мы искренне одушевляемся сознанием, что нет высшего блага, как *«еже жити вкупе»* (Пс. 132, ст. 1). Сохраняйте любовь ко всем, ибо любовь все побеждает. Эти свойства: мир и любовь самые верные признаки истинной христианской веры».

Гонения на Церковь в советской стране шли постоянно, но были и периоды усиленного преследования. Священномученика Серафима (Остроумова) не миновала ни одна волна гонений: он исповеднически пострадал в связи с сопротивлением грабежу и осквернению храмов (так называемым «изъятием церковных ценностей»),

затем в связи с противлением обновленчеству, а в Смоленске он встретил новый период репрессий: 30-е годы, период «большой чистки».

В 1936 году смоленский архиепископ был арестован и отправлен в исправительно-трудовой лагерь в городе Караганде. В ноябре 1937 года владыке Серафиму предъявили новые обвинения и отправили этапом в Смоленск. После вынесения смертного приговора тройкой НКВД архиепископ Смоленский и Дорогобужский Серафим был расстрелян 8 декабря 1937 года.

Архиепископ Серафим был реабилитирован 21 ноября 1958 года. Решением Священного Синода Русской Православной Церкви от 17 июля 2001 года архиепископ Серафим причислен к лику святых и прославлен в сонме Новомучеников и Исповедников Церкви Русской.

В нынешнем году, в день мученической кончины епископа Смоленского и Дорогобужского Серафима за Божественной литургией будет прочитан отрывок из Евангелия от Матфея (Мф. 5, 4-19), в котором Господь, называя апостолов «светом мира», *«учит их верности в проповедании, чтобы апостолы не скрывались из страха и не уподоблялись светильнику, стоящему под сосудом для измерения зерна, но с полной свободой отдавались тому, чтобы провозглашать на кровлях то, что слышали в потаенных местах»* (блж. Иероним Стридонский, *Толкование на Евангелие от Матфея*). Весь путь служения священномученика Серафима был следованием призыву Христа: *«Так да светит свет ваш пред человеками, дабы они видели ваши добрые дела и прославляли Отца вашего Небесного»* (Мф. 5: 16). Светом служения Господу, светом любви к Богу и ближним был озарен весь жизненный путь этого угодника Божия. Он оставался верен избранному им пути следования Христу и, унаследовав Царствие Небесное, ныне возглавляет сонм Новомучеников и Исповедников древней Смоленской земли.

В эти дни мы чтим память святых Новомучеников Ясеновацких и вместе с ними вспоминаем всех тех, кто пострадал в годы лихолетий и явил пример служения Христу и Его святой Церкви. В завершении позвольте процитировать слова Предстоятеля Русской

Православной Церкви Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла: «главное сокровище и наследие, переданное нам Новомучениками и Исповедниками Церкви Русской, – это их любовь ко Христу и к ближним, ради которых они положили свою душу (*ср. Ин. 15, 13*). Мы призваны следовать примеру новомучеников в их деятельной любви к Богу и людям. Наша любовь к самим новомученикам должна выражаться в сохранении живого свидетельства об их подвиге». Пусть дни памяти Новомучеников Ясеновацких станут для всех нас напоминанием о том, что нашеслужение Святой Церкви Христовой, вся наша жизнь должны приносить плоды только мира и созидания, что общий долг пастырей и паствы сестринских Православных Церквей – не допустить повторения страшных трагедий минувшего века.

Митрополит Смоленский и Дорогобужский **Исидор (Тупикин)** (1974 г.р.) после окончания Красноярского государственного технического университета в 1995 году, он поступил в Московскую семинарию (1995-1999), а затем в Московскую Духовную Академию (1999-2003), после чего до 2007 года занимал должность референта Синодальной духовной комиссии. Монашеский постриг он принял в 2006 году, когда он был наречен в честь святого мученика Исидора Хиосского. Постановлениями Священного Архиерейского Синода и указами патриарха Московского и всея Руси служит, в том числе, в управлении Московского Патриархата и Синодальном отделе по делам молодежи. Он был рукоположен в епископа в 2013 году, а в 2015 году ему доверили окормление Смоленской митрополией. В Московской духовной академии защитил кандидатскую диссертацию «Жизнь и деятельность епископа Смоленского и Дорогобужского Иоанна (Соколова)».

Исидор (Тупикин)
Митрополит смоленски и дорогобужски
Руска Православна Црква – Московски Патријархат

**СЛУЖЕЊЕ СВЕШТЕНОМУЧЕНИКА
СЕРАФИМА (ОСТРОУМОВА)
ЦРКВИ У ПОЉСКОЈ И РУСИЈИ**

САЖЕТАК: *Искусѣтво ѣ православних хришћана ѣоком XX века у Европи јесте ѣрејешно искусѣтво ѣројона и сѣрадања, које се у случају ѣ православних верника Пољске и Русије може јасно са-їледаѣи кроз судбину архиеїскоїа смоленскої и дороїодушкої Серафима (Осѣроумова). Уїркос ѣриїисцима и ѣроїонима од сѣране комунистїичких и револуционарних власти у Совјеїском Савезу Социјалистїичких Реїудлика (СССР), архиеїскої смоленски осѣаје веран народу и Цркви, збої чеїа коначно сѣра-да ѣоком ѣериода „велике чистїке” 1937. їодине. Одлуком Све-їїої архиеїерејскої синода Руске Православне Цркве од 2001. їодине, архиеїскої Серафим (Осѣроумов) се ѣрославља као један од новомученика исїоведника.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Серафим (Осѣроумов), свешѣеномученик, Пољска, Русија, револуција, комунизам, ѣроїон.*

Митрополит смоленски и дорогобужски **Исидор (Тупикин)** (1974) након дипломирања на Државном техничком универзитету у Краснојарску 1995. године уписује Московску богословију (1995–1999), а потом и Московску духовну академију (1999–2003) након које обавља дужност референта Синодалне богословске комисије до 2007. године. Замонашен је 2006. године, када је понео име у част Светог мученика Исидора Хиоског. Одлукама Светог архијерејског синода и указама Патријарха московског и целе Русије служи, између осталог, у Управи Московске Патријаршије и Синодалном одељењу за питања младих. Хиротонисан је за епископа 2013. године, да би му од 2015. године Смоленска митрополија била поверена на старање. На Московској богословској академији одбранио је кандидатску дисертацију „Живот и дело епископа смоленског и дорогобужског Јована (Соколова)”.

Isidor (Tupikin)
Metropolitan of Smolensk and Dorogobuzh,
The Russian Orthodox Church - Moscow Patriarchate

**THE SERVICE OF THE HIEROMARTYR
SERAPHIM (OSTROUMOV)
TO THE CHURCH IN POLAND AND RUSSIA**

SUMMARY: *The experience of Orthodox Christians in Europe during the 20th century is predominantly one of persecution and suffering, which can be observed in the cases of the members of the Orthodox Church in Poland and Russia, particularly through the fate of Archbishop of Smolensk and Dorogobuzh Serafim (Ostroumov). Despite the pressures and persecutions from the communist and revolutionary authorities in the Soviet Union (USSR), the Archbishop of Smolensk remained loyal to the people and the Church, ultimately dying during the “Great Purge” in 1937. By the decision of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church in 2001, Archbishop Serafim (Ostroumov) is commemorated as one of the neomartyrs and confessors.*

KEY WORDS: *Serafim (Ostroumov), hieromartyr, Poland, Russia, revolution, communism, persecution.*

Metropolitan **Isidor** of Smolensk and Dorogobuzh (**Tupikin**) graduated from the Krasnoyarsk State Technical University in 1995 and subsequently enrolled in the Moscow Theological Seminary from 1995 to 1999, and later attended the Moscow Theological Academy from 1999 to 2003, after which he served as a clerk for the Synodal Theological Commission until 2007. In 2006, he was ordained as a monk, adopting the name in honor of Saint Isidore of Chios. By the decisions of the Holy Hierarchical Synod and the decrees of the Patriarch of Moscow and all Russia, he has served in various capacities, including within the Administration of the Moscow Patriarchate and the Synodal Department for Youth Affairs. He was consecrated as a bishop in 2013, and since 2015, he has been entrusted with the care of the Smolensk Metropolinate. At the Moscow Theological Academy, he defended his candidate dissertation titled “The Life and Work of Bishop of Smolensk and Dorogobuzh John (Sokolov)”.

Милан Радановић
Архив Срба у Хрватској

ЗЛОЧИНИ ЦРНЕ ЛЕГИЈЕ У ЈУГОЗАПАДНОЈ БОСНИ, ЈУЛ–НОВЕМБАР 1942. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: *Раг је посвећен злочинима Црне легије у југозападној Босни у лето и јесен 1942. У том раздобљу Црна легија је на подручју југозападне Босне убила око 760 цивила, махом српске националности. Већина убијених били су жене и дјеца. Најмасовнији злочини почињени су на подручју Кујреса. Утврђена је прецизна хронологија злочина и на основу поименичних података утврђен је најприближнији број жртва за сваки злочин. Аутор износи сјановиште да злочине Црне легије преба посматрајући у оквиру шире државне насиља над Србима, односно у оквиру геноцида НДХ над Србима. Чланак се може читати као својерстан прилог биографији усташког дојника Рафаела Бодана, једног од двојице најважнијих официра Црне легије. Аутор износи тврдњу да је управо Рафаел Бодан најодговорнији официр за почињене злочине који су предмет истраживања и указује на одговорност тог усташког официра за злочине на подручју Кујреса током 1942. Чланак се може читати и као полемика с историчарем Давором Маријаном који је у два наврата писао о злочинима Црне легије на подручју Кујреса.*

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: *Црна легија, усташе, Јуре Франчевић, Рафаел Бодан, Кујрес.*

Увод

Припадници 1. и 5. здруга Усташке војнице, двије јединице које су колоквијално упамћене под називом Црна легија, од 19. јула до 6. новембра 1942. извршили су злочине над становницима 24 насеља на граничном подручју југозападне Босне и сјеверозападне Херцеговине. Злочини су почињени на територији среза Јајце (једно насеље у општини Доњи Вакуф), среза Бугојно (пет насеља у општини Бугојно и десет насеља у општини Купрес), среза Ливно (три насеља у општини Шујица) и среза Дувно (једно насеље у општини Дувно, три насеља у општини Оплећани и једно насеље у општини Бришник). Иако за ово подручје не постоји заједнички географски назив, користићу термин „југозападна Босна” како би се избјегла просторна конфузија.

Уз злочине у операцији „Западна Босна” (Битка на Козари), злочини Црне легије у југозападној Босни представљају најмасовније и најинтензивније злочине оружаних снага Независне Државе Хрватске (ОС НДХ) у Босни и Херцеговини у другој половини 1942. (када говоримо о злочинима ван логора и ако не рачунамо интернације цивила у логоре).

Црна легија је на подручју три среза у наведеном раздобљу убила око 760 цивила и у десетак села спалила већину домаћинстава. Највише злочина почињено је на подручју општине Купрес (срез Бугојно), током и након Битке за Купрес, која је трајала од краја јула до краја августа 1942. На подручју ове општине припадници Црне легије убили су између петсто двадесет двије и 533 особе. Од тог броја, 117 је убијено у купрешким насељима под контролом усташа, а између 405 и 416 у насељима под контролом партизана (у која су вршени упади Црне легије) или у збјеговима. Већина жртава убијена је на изразито бруталан начин: клањем, масакрирањем или колективним спаљивањем. Највећи број убијених били су жене и дјеца. У неким селима, око половине жртава била су дјеца. О бруталности злочина говори чињеница да су припадници Црне легије вршили убијање одојчади и њихових мајки. У неким селима истријебљене су цјелокупне породице. Велика већина жртава била је српске нацио-

❖ ЗЛОЧИНИ ЦРНЕ ЛЕГИЈЕ У ЈУГОЗАПАДНОЈ БОСНИ, ЈУЛ–НОВЕМБАР 1942. ❖

налности. Истраживање је утврдило идентитете и 17 жртава муслиманске (бошњачке) и пет жртава хрватске националности.

Мјесто злочина	Општина/Срез	Датум злочина	Број жртава
Урија	Д. Вакуф/Јајце	19. 7. 1942.	93–100
Весела, Чипуљићи	Бугојно/Бугојно	17–25. 7. 1942.	14
Горњи Малован	Купрес/Бугојно	28. 7. 1942.	75–86
Оџак	Купрес/Бугојно	29. 7. 1942.	18
Шујица	Шујица/Ливно	29. 7. 1942.	6
Доњи Малован	Купрес/Бугојно	1. 8. 1942.	30
Бегово Село	Купрес/Бугојно	3. 8. 1942.	99
Вилеши, Хапстићи	Бугојно/Бугојно	11. 8. 1942.	84
Доње Вуковско	Купрес/Бугојно	28. 8. 1942.	107
Рилић	Купрес/Бугојно	28. 8. 1942.	21
Благај	Купрес/Бугојно	29. 8. 1942.	4
Занаглина	Купрес/Бугојно	8. 9. 1942.	5
Дувно	Дувно/Дувно	IX 1942.	9
Оплећани, Рашћани, Мандино Село	Оплећани/ Дувно	IX 1942.	>13
Бришник	Бришник/Дувно	IX 1942.	2
Стржањ, Баљци	Шујица/Ливно	X 1942.	4
Шушљици	Бугојно/Бугојно	13. 10. 1942.	5
Мрачај	Купрес/Бугојно	20. 10. 1942.	42
Горње Вуковско	Купрес/Бугојно	6. 11. 1942.	121
Укупно			752–770

Табела: Преглед злочина Црне легије и усташке милиције на подручју југозападне Босне у љето и јесен 1942. Под мјестом злочина се подразумева село у коме се догодио злочин или село над чијим становницима је извршен злочин, а не микролокација (заселак или локација ван насељеног мјеста).

Злочини Црне легије највећим дијелом нису научно истражени, што није лако објаснити с обзиром на то да је већ деценијама доступна релативно обимна грађа о злочинима те војне формације. Један од првих историографских радова о злочинима Усташке војнице посвећен је управо једном злочину Црне легије. Ријеч је о научном чланку Ђорђа Лазаревића из 1967, који је посвећен злочину 21. и 29. бојне 1. стајаћег дјелатног здруга, почињеном 14. јуна 1943. у Сребреници и три околна села, гдје је ван борбених дејстава убијено око 200 цивила српске националности.¹ Лазаревићев чланак је писан на основу примарних извора и беспријекоран је у научно-методолошком погледу иако је настао у раној фази развоја критичке историографије Другог свјетског рата у Југославији. Заправо, Лазаревићев чланак још увијек представља најбољи научни рад о неком злочину Црне легије у источној Босни. Историчар Саво Скоко истражио је злочине Црне легије у околини Коњица, децембра 1941.² Историчар Ранко Пејић истражио је злочине Црне легије, Хаџи-ефендићеве легије и муслиманске милиције током операције „Озрен 2” на подручју Возуће и јужног Озрена, крајем јануара и почетком фебруара 1942.³

Најслабије су истражени злочини Црне легије у источној Босни крајем зиме и у прољеће 1942. Ријеч је о најмасовнијим злочинима Црне легије, уједно и о најмасовнијим злочинима усташа на истом подручју током рата. Злочини Црне легије у источној Босни спроведени су у оквиру војних операција против устаника. Нарочито је слабо истражен најмасовнији злочин који је Црна легија починила у источној Босни. Ријеч је о масакрима у Старом Броду и Милошевићима, мјестима на лијевој обали Дрине, између Жепе и Вишеграда, гдје су се налазили прелази с лијеве на десну обалу ријеке на којима су се сакупиле масе избјеглица које су бјежале од јединица Црне ле-

¹ Ђорђе Лазаревић, „Напад партизана на Сребреницу јуна 1943. и усташке репресалије над цивилним становништвом”, *Чланци и грађа за културну историју истоčne Bosne*, 7, Тузла, 1967, стр. 71–86.

² Savo Skoko, *Pokoljji hercegovačkih Srba 1941*, Београд, 1991, стр. 358–361.

³ Ранко Пејић, *Срби на Озрену и Возући, живој и сипрадање*, Београд, 1998, стр. 136–310.

гије.⁴ Иако се у јавности, медијима и дијелу историографије најчешће наводи број од 6000, а понекад и 7000 жртава тог злочина,⁵ не постоје докази да је у том злочину убијено толико људи.⁶ Због неистражености ових догађаја није установљена чак ни прецизна хронологија злочина нити интензитет злочина на обје локације – због чега не знамо да ли је више људи страдало у Старом Броду или Милошевићима.⁷ Ови злочини су се догодили посљедњих дана априла и почетком маја 1942. Злочини се нису догодили само у Милошевићима и Старом Броду него на више локација између та два мјеста, али и у околини села Баримо, недалеко од Милошевића, које је такође смјештено на Дрини.⁸ Највише су истражени злочини Црне

⁴ У недавно објављеној књизи историчара Предрага Остојића, која је посвећена том масакру, не наводи се ниједан нови или непознати податак о самом злочину: Предраг Остојић, *Усташки злочин у Старом Броду код Вишеграда 1942. у свјетлу њемачких докумената*, Београд, 2019.

⁵ Публициста Момир Крсмановић спомиње број од 7000 жртава у Милошевићима и Старом Броду, видјети: Момир Крсмановић, *Тече крвава Дрина*, Београд, 2008, стр. 185–190.

⁶ Периша Јовичић, свједок и савременик злочина, родом из Штавња, недалеко од Милошевића, свједочио је почетком 1944. о покољу у Милошевићима, за који је неодређено навео да се догодио априла 1942: „Рачуна се да је у Милошевцу (треба: Милошевићима, *нај. ауи.*) овом приликом убијено око 1.500 лица. Тај број још би се далеко више попео да није било Немаца, који су се налазили с друге стране Дрине. Видевши покољ усташа, Немци су отворили на њих митраљеску паљбу...” (Архив Србије, Г-2, фонд Комесаријат за избеглице и пресељенике, к. 8, 154/1944, Записник од 24. 2. 1944. списан у име Комесаријата за избеглице и пресељенике у Београду на лицу места у експозитури комесаријата у Ужицу).

⁷ Посљедњих година злочин се првенствено везује за Стари Брод, али постоје тврдње да се масовнији злочин догодио у Милошевићима, мјесту удаљеном неколико километара од Старог Брода (Ђорђе Пилчевић, „Злочини Францетићеве Црне легије у источној Босни и избеглице у рачанском срезу 1941. и 1942. године”, *Злочини Црне легије 1942. године у источној Босни. Зборник радова*, (ур. Вељко Ђурић Мишина), Сребреница–Београд, 2016, стр. 62). Аутор, грешком, умјесто Милошевићи пише Милошевац. Пилчевићева тврдња захтијева додатна истраживања како би била прихваћена као неспорна чињеница.

⁸ *Усташка зверства, Зборник докумената (1941–1942)*, (пр. Милан Кољанин), Нови Сад, 2020, стр. 474–477.

легије који су у том раздобљу почињени на подручју среза Сребреница (послијератне општине Сребреница и Братунац).⁹

Злочини које је Црна легија починила у источној Босни у првој половини 1942. по много чему су слични злочинима које је иста формација починила у југозападној Босни у другој половини 1942. Једина разлика је у броју жртава – Црна легија је у југозападној Босни убила неколико пута мање људи него у источној Босни. Црна легија је у југозападној Босни била принуђена да спроводи одбрану угрожених гарнизона, због озбиљнијег отпора него у источној Босни, као и због учесталих напада партизана на градове, а оперативна дејства (каква је спроводила у источној Босни) била је умногоме принуђена да ограничи на нападе на српска села под контролом партизана, који су повремено били успјешни – и врло смртоносни.

Припадници 1. стајаћег дјелатног здруга починили су већину злочина који су обрађени у овом чланку. Хронолошки гледано, посљедњих пет злочина починили су припадници новооснованог 5. стајаћег дјелатног здруга.

Црна легија је заједнички назив за јединице Усташке војнице које су биле под непосредном командом пуковника Јуре Францетића и бојника Рафаела Бобана. Пуковник Францетић је 15. септембра 1941. именован за заповједника Скупине бојни „Францетић”. Та јединица, јачине проширене бригаде, била је позната и под називом Сарајевски усташки здруг. Скупину бојни „Францетић” испрва су чиниле четири бојне, при чему је заповједник 1. бојне био Рафаел Бобан. Јединица је 23. јула 1942, у вријеме када је већ била ангажована у југозападној Босни, службено названа 1. стајаћи дјелатни здруг. Францетић је кратко остао на челу 1. здруга, јер је 25. августа 1942. именован за заповједника свих стајаћих дјелатних здругова Усташке војнице.¹⁰ Францетић је непосредно заповиједао јединицама Црне

⁹ Видјети радове Стефана Станојевића, Миле Васиљевића, Ђорђа Пилчевића и Радомира Павловића, објављене у: *Злочини Црне легије 1942. године у источној Босни. Зборник радова*, (ур. Вељко Ђурић Мишина), Сребреница–Београд, 2016.

¹⁰ Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica: Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945*, I–II, Zagreb, 2013, стр. 203, 236.

легије на подручју југозападне Босне само накратко у другој половини јула 1942. Од краја јула стварну команду над Црном легијом у југозападној Босни имали су бојник Бобан и домобрански пуковник Шимић – специјални опуномоћеник поглавника Павелића. Францетића је на мјесту заповједника здруга наслиједио домобрански потпуковник Иван Стипковић. Стипковић је формално био заповједник јединица Црне легије које су у југозападној Босни починиле више злочина, али он није боравио на терену него у Сарајеву, гдје се налазило сједиште стожера здруга.

Почетком јесени 1942. извршена је реорганизација здругова Усташке војнице. Тада је основан 5. стајаћи дјелатни здруг. Здруг је настао почетком октобра 1942. спајањем 1. бојне и дијелова 2. бојне 1. стајаћег дјелатног здруга с неколико других бојни Усташке војнице. Новоосновани здруг је такође сматран дијелом Црне легије, будући да су његову окосницу чинили припадници 1. стајаћег дјелатног здруга, и зато што му је заповједник био бојник Рафаел Бобан, један од двојице најпознатијих официра Црне легије. Сједиште здруга налазило се у Бугојну. Октобра 1942. у том граду било је смјештено седам сатнија 5. стајаћег дјелатног здруга (стожерна бојна, четири сатније 1. бојне и двије сатније 20. бојне). У Купресу су биле смјештене три сатније 1. бојне, док су остале сатније (укупно 13 сатнија) биле размјештене у Јајцу, Горњем Вакуфу, Дувну и Ливну.¹¹

Припадници 5. стајаћег дјелатног здруга починили су најмасовнији злочин Црне легије у југозападној Босни. Ријеч је о покољу у горњовуковском засеоку Бућевача, 6. новембра 1942. Након тог злочина нису забиљежени масовнији злочини тог здруга на подручју Купреса. Партизански покрет у југозападној и централној Босни и сусједним областима је нагло ојачао у јесен 1942, након заузимања неколико гарнизона НДХ (Јајце, Мркоњић Град, поново Јајце, Ливно, Дувно), како у погледу наоружања тако и у погледу људства. Дошло је до стварања нових партизанских бригада (од 22. августа

¹¹ Војни архив Министарства одбране Србије (Београд) (даље: ВА), фонд Независна Држава Хрватска (даље: НДХ), к. 114, ф. 24, д. 56, Заповједништво Усташке војнице: Изказ постројби стајаће Усташке војнице на дан 1. просинца 1942.

до 28. децембра 1942. формирано је шест бригада НОВЈ у Босанској Крајини), а од постојећих и нових јединица формиране су веће оперативне јединице (дивизије) које су биле способне да воде комплексније војне операције. То је резултирало, између осталог, и поразима 5. стајаћег дјелатног здруга у Ливну 17. децембра 1942. и Дувну 19. децембра 1942.

„Ми умирујемо искорењивањем”

Највећи број насеља у којима су се догодили злочини који су предмет истраживања припадао је срезу Бугојно. Једина општина у бугојанском срезу у којој су Срби чинили већинско становништво била је општина Купрес.¹²

Српско становништво бугојанског среза искусило је државно насиље већ у лето 1941, напосе почетком августа те године, када је забиљежен најмасовнији талас злочина над Србима у НДХ. Оно што разликује злочине над Србима током 1941. од злочина над Србима током 1942. на подручју Бугојна и Купреса јесте структура жртава. Током 1941. скоро искључиво су убијани мушкарци. Током 1942. усташе спроводе неселективно насиље и масовно убијају не само мушкарце него и жене и дјецу. Заправо, током 1942. већину жртава међу локалним српским цивилима чинили су управо жене и дјеца. С друге стране, и убијање одраслих мушкараца 1941. спровођено је у оквиру геноцида над Србима – јер је и њихова смрт била посљедица намјере државе да елиминише Србе с државне територије.

За разлику од злочина на подручју сусједних срезова Ливно и Дувно, гдје су 1941. локалне усташе извршиле геноцидне масакре у већини насеља у којима је живјело српско становништво, убијајући не само одрасле мушкарце него и жене и дјецу, на подручју Бугојна

¹² Према државном попису становништва из 1931, на подручју општине Купрес живјело је 8977 православаца, 6436 католика и 681 муслиман (*Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine po stanju od 1. maja 1938*, (pr. Statistički ured u Zagrebu), Zagreb, 1938, стр. 5).

и Купреса убијани су готово искључиво одрасли мушкарци. То, наравно, не значи да су злочинци на подручју Бугојна и Купреса били мањи злочинци од злочинаца на подручју Ливна и Дувна. Злочини на подручју Бугојна и Купреса нису били обухватнији јер су злочинци били слабије организовани. Осим тога, на подручју бугојанског среза није било довољно оних који су били спремни да убијају своје српске комшије да би се лако могло спровести истребљење читавих српских породица или покушати истребљење већине српских становника по селима. То, нажалост, не значи да на подручју бугојанског среза није било оних који су били спремни да учествују у масовним ликвидацијама својих комшија српске националности. Да су ови закључци валидни, потврђују назнаке у изворима да је управо Рафаел Бобан био емисар који је крајем јула 1941. наредио почетак масовних ликвидација Срба на подручју дувањског среза, без обзира на пол и узраст жртава.¹³ Неколико дана прије тога, 24. јула 1941, Бобан је предводио групу усташа која је извршила хапшење и ликвидацију 20 српских мушкараца из села Баћевићи, покрај Мостара.¹⁴

У истраживању злочина над Србима у НДХ, нарочито појединачних масакара, неријетко се занемарује иницијатива одозго. Често се инсистира на локалним актерима, који су неријетко били главни извршиоци злочина, као што се инсистира на локалним етничким пизмама, али се занемарује да су они који су инспирисали или наредили злочин или одиграли кључну улогу у организовању злочина – често долазили са стране. Злочини на подручју Купреса почетком августа 1941. представљају типичан примјер геноцидних масакара над Србима у НДХ који су подстакнути и наређени од стране актера који нису локални становници, иако су локални припадници усташког покрета и њихови симпатизери били учесници у убијању.

¹³ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. (dalje: *Zločini NDH*), (ur. Slavko Vukčević i dr.), Beograd, 1993, dok. 373, стр. 1044: Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga.

¹⁴ Savo Skoko, н. д., стр. 249.

Главни агенс усташких злочина на подручју Купреса у лето 1941. био је Рафаел Бобан, предратни усташки емигрант те учесник усташке побуне у Брушанима 1932. Иста особа била је главни агенс злочина Црне легије на подручју југозападне Босне у лето и јесен 1942. Иако је Јуре Францетић, Бобанов надређени саборац, до 25. августа 1942. био заповједник јединица Црне легије, Бобан је тај који је све вријеме био на терену, док је Францетић неријетко одсуствовао с подручја на коме су вршене војне операције и злочини, боравећи најчешће у Сарајеву.

Бобан се на Купресу појавио наводно већ 8. јуна 1941, како се наводи у једном послеријатном извору. „Рафо Бобан са собом довео је из Херцеговине четири камиона неуниформисане усташе, али наоружане...” О боравку Рафаела Бобана и његове херцеговачке пратње на Купресу у лето 1941. нема много сачуваних података. Бобан је у Купресу формирао „штаб” који су осим њега чинили двојица усташких емиграната с подручја Купреса (Марко Михаљевић из Злосела и Марко Раич из Османлија) те двојица усташа из Бугојна (котарски предстојник Бранко Куштро и Нине Јуришић). Бобан није све вријеме током лета 1941. боравио на Купресу. Већ је указано на његову улогу у наређивању злочина у дувањском срезу крајем јула и почетком августа 1941. Историографија још увијек тапка у мраку када је ријеч о сагледавању улоге Рафаела Бобана у злочинима у Босни и Херцеговини 1941. Постоје назнаке да се Бобан појавио и у Гламочу крајем јула 1941, након чега су услиједили масовни покољи локалних Срба.¹⁵ Намеће се закључак да је Бобан имао специјална овлашћења за спровођење масовних злочина над Србима на подручју југозападне Босне у лето 1941.

Цитирани извор који спомиње долазак Бобана на Купрес наводи имена 30 становника Купреса, Злосела и других хрватских мјеста на подручју Купрешког поља који су се прикључили придошлим усташама у спровођењу насиља над Србима.¹⁶ Од његовог доласка па

¹⁵ *Zločini NDH*, dok. 373, стр. 1046: Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga.

¹⁶ АЈ, 110, ДКРЗ, к. 496, с. 630–634, Записник састављен дне 6. 7. 1946. пред Среском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Бугојну,

до 30. јула 1941, када су започела масовна хапшења Срба, на подручју Купреса убијене су 74 особе, међу којима и двојица православних свештеника, те једна жена. Међу убијенима је био и један Хрват. Рич је о Анти Ивићу из Злосела. „Он је ликвидираан јер је био добровољац на Солунском фронту.” Најбројније групе убијених чинили су мјештани Беговог Села и Оцака (19 убијених), Доњег Малована (11 убијених), Горњег Малована (осморица убијених) и Рилића (деветорица убијених).¹⁷ Међутим, био је то тек почетак злочина.

Тридесет и првог јула 1941. усташка власт је разаслала гласнике по свим српским селима Купрешке висоравни, „који су преносили наређење да се сви мушкарци од 16 година [па навише] морају, на Илиндан 2. августа, јавити властима у Купрес због евиденције. Они ма који се не буду одазвали запређено је суровим казнама.”¹⁸ Тога дана већ су започела масовна убијања Срба на подручју дувањског среза. Већ сутрадан, не чекајући одзив, припадници усташке милиције из Злосела и Растичева ухватили су на косидби 45 мјештана српског села Благај. Ухваћени Срби, међу којима је била и једна старица, убијени су бацањем у јаму на Раичевој коси (брдо недалеко од села Стражбеница).¹⁹

Саслушање Пере Папића, Мирка Спреме, Иве Лозанчића, Анте Павића, Матка Раванчића и Беће Кићине.

¹⁷ АЈ, 110, ДКРЗ, к. 496, с. 630–634, Записник састављен дне 6. 7. 1946. пред Среском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Бугојну, Саслушање Пере Папића, Мирка Спреме, Иве Лозанчића, Анте Павића, Матка Раванчића и Беће Кићине; АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 504–506, 550–552: Мјесни народни одбор Малован, Записник састављен дне 3. 7. 1946. пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Купресу, Свјedoци: АЈ, ДКРЗ, 110, к. 520, Мјесни народни одбор Рилић, Записник састављен дне 10. 7. 1946. пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Купресу, Свјedoци: Пане Марић, Петар Мишић, Мирко Рудић, Љубица Рудић; Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, III–IV, Beograd, 1989, str. IV/738.

¹⁸ Milan Bulajić, н. д., стр. IV/738.

¹⁹ АЈ, 110, ДКРЗ, к. 535, с. 507, Мјесни народни одбор Благај, Записник састављен 7. 7. 1946. пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Купресу, Свјedoци: Васо Црногорац, Цвитко Баришић, Серафим Жеде-

Позиву усташких власти одазвала се већа група Срба из Доњег Вуковског. У литератури се обично наводи да су у Купресу усташе задржале 186 Вуковљака. Они су на Илиндан затворени у Купресу.²⁰ Одлуку о убиству заточеника из Доњег Вуковског донио је управо повјереник Рафаел Бобан заједно с логорником Марком Михаљевићем. Наиме, стожер Босанског дивизијског подручја Хрватског домобранства из Сарајева обавијестио је тих дана Главни стожер Хрватског домобранства у Загребу да су двојица представника усташке власти на Купресу одлучили да побију српске цивиле који су на Илиндан приспјели на Купрес како би исказали своју лојалност властима. О томе је стожер Босанског дивизијског подручја обавијештен од стране заповједника домобранске посаде у Купресу, поручника Анте Крстановића.

„Заповједник посаде у Купрешу извјештава да је 3000 брдског православног живља, које му се ставља на расположење, и изјавило своју лојалност. Неће да иде у одметнике и ако се наговара. Моле заштити хрватске војске и да им се ништа на жао не учини. Усташки логорник из Купреша жели да с њима изврши 'уредовање' /стрељање/. Заповједник Купреша моли за упуте. Из стожера Босанског дивизијског подручја заповјеђено је да се живље стави под заштиту војске, а усташком повјеренику нареди да их не дира. Усташе се противе, те је ситуација незгодна. Стожер Босанског дивизијског подручја моли да Врховна Усташка власт нареди потребно усташком логорнику у Купрешу.”²¹

Број од 3000 приспјелих Срба на Купрес је вјероватно преувеличан. Према подацима из литературе, усташе су 6. августа 1941. одлучиле да најприје побију заточенике из Доњег Вуковског. Тога дана је група од 185 Вуковљака одвезена камионима на Борово

ро, Јово Матић, Јово Марић, Милош Канлић, Митар Ковињало, Нико Тривуновић, Душан Кнежевић.

²⁰ Milan Bulajić, н. д., стр. IV/736–737.

²¹ ВА, к. 101, ф. 21, д. 7, Помоћник главара стожера Босанског дивизијског подручја брзогласно у 18:55. Документ није датиран, али нема сумње да је настао између 2. и 6. августа 1941.

поље, мању висораван између Шујице и планинског превоја који повезује Шујицу и Ливно. Жртве су убијене изнад једне јаме. Тодор Никић је једини који је успио подјећи непосредно прије доласка на мјесто предвиђено за ликвидацију.²² Након погубљења мјештана Доњег Вуковског, преостали заточеници су пуштени да се врате кућама.²³ Даља истраживања ће можда дати одговор на питање ко је конкретно утицао на Бобана и Михаљевића да одустану од убиства већег броја заточених Срба. Вјероватно је ријеч о наређењу из врха Главног стожера Хрватског домобранства.

Државно насиље над Србима на подручју југозападне Босне (Купрес, Дувно, Ливно) крајем прољећа и у љето 1941. карактерише одсуство слања похапшених Срба у логоре. Само двојица српских мушкараца с подручја општине Купрес, обојица из претежно хрватског села Растичево, депортована су у логор Госпић. За њих двојицу се вјерује да су били заточеници логора Јадовно те да су убијени негдје на Велебиту.²⁴ Намеће се питање због чега остали Срби који су лишени живота на подручју Купреса у прољеће и љето 1941. нису интернирани у госпићку групу логора. Због тога што је усташама било једноставније да их побију на подручју Купреса него да их депортују преко Бугојна, Бањалучке и Загреба у Госпић. Други, још важнији разлог тицао се иницијације: усташки организатори су били свјесни да ће они који упрљају руке крвљу својих комшија заувјек бити везани за усташки покрет. Тиме је створена основа за њихово коришћење и за наредне злочине.

Један од главних задатака Црне легије, осим оперативног дјеловања против устаника, тицао се спровођења уништавања српског

²² АЈ, 110, ДКРЗ, к. 535, с. 554–562, Мјесни народни одбор Вуковско, Записник састављен дне 12. 7. 1946. пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Купресу, Свјedoци: Тодор Никић, Божо Карановић, Анђелко Шкобић, Мара Марковић, Алекса Братић, Перо Бенцун, Стојан Лугоња, Славко Васић, Невенка Лугоња, Стана Јањић, Перса Васић, Јово Баштић; Milan Bulajić, н. д., стр. IV/740.

²³ Milan Bulajić, н. д., стр. IV/740.

²⁴ Ђуро Загезало, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941, I–II*, Београд, 2007, стр. I/442–443.

становништва на подручју дјеловања формације. Црна легија је 1941. и 1942. убијала српске цивиле гдје год би водила операције против српских устаника. Убијање српских цивила било је *modus operandi* ове формације. Нема доказа да је централна усташка власт негодовала због тога. По свој прилици, заповједник Црне легије Јуре Францетић имао је одријешене руке да на „побуњеном подручју” чини са Србима што му је воља. Моја претпоставка је да је Францетић из Загреба добијао инструкције за спровођење ликвидирања Срба на подручју које му је повјерено крајем 1941. Главни сарадник у том послу био му је Рафаел Бобан. Будућа истраживања ће оповргнути или потврдити ову претпоставку.²⁵ Исувише је много примјера масовних злочина на подручјима на којима су дјеловале јединице под Францетићевом командом да би се ти злочини могли посматрати као изоловани и спонтани догађаји. Црној легији била је додијељена улога у истребљењу Срба у оним дијеловима НДХ који су били ван домања усташке власти.

Један њемачки обавјештајни извјештај с краја априла 1942, који говори о злочинима Црне легије у источној Босни, наводи ријечи неименованог Францетићевог замјеника: „Ми умирујемо иско-

²⁵ Историчар Саво Скоко наводи да је Францетић, у својству „повјереника Усташке војнице за Босну и Херцеговину”, 9. јуна 1941. наредио ликвидацију 20 српских мушкараца из затвора у Гацку, који су побијени и бачени у јаму Корита. Фрањо Судар, један од Францетићевих блиских сарадника, каснији заповједник 1. стајаћег дјелатног здруга (1943), организовао је ликвидацију 137 српских мушкараца у Невесињу, 28. јуна 1941. (Savo Skoko, н. д., стр. 101, 116–123). Историчар Давор Маријан у свом чланку „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941” (*Časopis za suvremenu povijest*, год. 35, бр. 2, Zagreb, 2003, стр. 545–576) не спомиње Францетића и Судара када говори о злочинима над Србима у Херцеговини јуна 1941, али не спомиње ни неке од злочина које су починиле усташе у Херцеговини у том раздобљу: не спомиње ликвидацију 114 мушкараца из пет села у околини Љубиња 8. јуна; не спомиње убиство 32 становника Љубиња 12. јуна; наводи умањен број убијених становника десет села у Поповом пољу 23–24. јуна, будући да на том подручју није убијено 40 него око 200 особа; не спомиње злочине усташа из Фазлагиха Куле над српским цивилима у том и три околна села 23–25. јуна, када су убијене 93 особе од којих су преко половине били жене и дјеца. Упоредити: Savo Skoko, н. д., стр. 40–165.

рењивањем.”²⁶ Ове ријечи односе се на суштину усташке политике према Србима не само у источној Босни. Неименовани Францетићев замјеник је, највјероватније, Рафаел Бобан.

Усташки емисари, најчешће повјерљиве личности усташког врха, неријетко предратни емигранти идеолошки индоктринисани и војно обучавани у усташким камповима у Италији, по добијању специјалних задатака и овлашћења из Загребa, за кратко вријеме, до почетка љета 1941, успјели су успоставити дотад непознат и незамислив јаз између локалних Срба и Хрвата. Рафаела Бобана можемо сматрати прототипом.

Срби и Хрвати Купрешке висоравни дијелили су заједничко историјско искуство то јест искуство економске и друштвене потлачености те вјерске дискриминације под Османским царством. Смјена царстава 1878. није ни једнима ни другима донијела значајнију промјену, осим што је вјерски живот постао слободнији. У економском и социјалном смислу, и једни и други су били изразито маргинализовани. То се није знатније промијенило ни у југословенској краљевини. Материјална култура, начин живота и облици привређивања били су истовјетни и код купрешких Срба и код купрешких Хрвата. Непросвијећеност је подједнако морила и једне и друге. Примјера ради, на подручју општине Купрес 1931. живјело је 93,7% неписмених женских и 70,6% неписмених мушких становника.²⁷ Социјална фрустрација, још један неистражени друштвени феномен на локалном нивоу, била је изражена и код Срба и код Хрвата, иако није могуће експлицирати потенцијалне разлике у њеној манифестацији код једних и код других. Нема сумње да је усташки покрет врло вјешто искористио социјално незадовољство међу хрватском млађом мушком популацијом.

Оно што је додатно спајало локалне Србе и Хрвате јесте чињеница да су купрешки Срби дијелили говор с купрешким и окол-

²⁶ *Усташка зверства, Зборник докумената (1941–1942)*, (пр. Милан Коњанин), Нови Сад, 2020, док. 146, стр. 447: Обавештајни извештај обавештајног пункта Абвера у Тузли од 24. априла 1942.

²⁷ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 5.

ним Хрватима. Наиме, сви Срби Купрешке висоравни (осим Срба који су живјели у селима Благајског поља, на крајњем сјеверозападу висоравни) – били су икавци. Купрес је једина општина у Краљевини Југославији која је била већински насељена српским становништвом, а у којој је већина Срба говорила икавицом. У појединим српским енклавама или етнички мјешовитим селима у Дувањском и Ливањском пољу, те у Цетинској Крајини, Срби су као малобројније становништво прихватили икавицу од околних Хрвата. Међутим, у многољудним селима Вуковског и Рилићког поља живјели су само Срби, а у селима Равног поља и у Маловану у великој већини живјели су Срби – који су сви били икавци. Сва српска насеља на Купрешкој висоравни, осим насеља у Благајском пољу, имала су фреквентнији однос с околним крајевима насељеним Хрватима и Муслиманима икавцима (Купрес, Рама, Ускопље, Дувно) него с крајевима насељеним Србима ијекавцима. Осим тога, купрешки Срби су генерацијама имали релативно интензивне економске, напосе трговачке односе с Далмацијом. Срби из села у Вуковском, Рилићком и Равном пољу генерацијама су се сусретали с околним Хрватима на катунима на Паклини и Радуши. Све то је утицало на то да локални Срби ијекавци у 18. и 19. вијеку прихвате икавски говор. Тешко је наћи крај у Босни и Херцеговини у којем су локални Срби били више усмјерени на Хрвате него на своје сународнике. Тако је било све до Другог свјетског рата.

Усташка власт је успјела наметнути апсолутну мобилизацију купрешких Хрвата, као ријетко гдје на територији НДХ. Главни облик националног диференцирања између Хрвата и Срба на Купресу током Другог свјетског рата било је одређивање за усташе или партизане (четници су међу купрешким Србима били малобројни и њихова организација је захватила мањи дио Срба из Малована). Одазив купрешких Хрвата у партизане био је непостојећи. Он је упоредив само с одазивом Хрвата у партизане у срезovima и општинама западне Херцеговине, мада је у неким дијеловима западне Херцеговине било Хрвата који су од почетка 1944. приступили партизанима. Одазив купрешких Хрвата у партизане био је знатно мањи него одазив сусједних дувањских Хрвата, који је током прве три ратне године био више него симболичан, односно много мањи

него одазив ливањских Хрвата у партизане.²⁸ Када су августа 1942. партизани спалили већину хрватских села на подручју Купреса,²⁹ локални Хрвати су се додатно везали уз усташку власт.

Један од препознатљивих модуса друштвене и националне мобилизације коју је 1941. спровела усташка власт уз помоћ емисара са специјалним овлашћењима, попут Рафаела Бобана, или повратника из емиграције, попут Марка Михаљевића, подразумевао је саучесништво између власти и дијела грађана, нарочито врло младих мушкараца. Ријеч је о саучесништву у злочину. Криминалним типовима и социјално фрустрираној омладини склоној шовинизму и идејама фашизма понуђена је политичка акција, друштвена афирмација те могућност пљачке. Типови попут Рафаела Бобана, или Вјекослава Лубурића, били су вјешти у привлачењу и одабиру младића који ће попунити редове усташких јединица намијењених за борбу против српских устаника и, истовремено, за спровођење политике елиминације Срба. Једна од таквих јединица била је Црна легија.³⁰ Барем двадесетак младића из Купреса учествовало је у походу Црне легије у источној Босни у прољеће 1942.³¹

²⁸ У редовима 10. херцеговачке бригаде почетком 1943. налазило се 60 Хрвата из више мјеста Ливањског поља (нпр. из Забришћа 14, из Загаричана девет, из Видоша девет, итд.), од којих су многи, можда и већина, приступили партизанима током претходне године. У редовима 4. и 5. пролетерске те 10. херцеговачке бригаде, почетком 1943. налазила су се најмање деветорица Хрвата с подручја Дувна и Шујице (Viktor Kučan, *Borci Sutjeske*, Beograd, 1996, стр. 541–585). На подручју Ливна, у дијелу тамошње хрватске омладине осјећао се утицај радничког и антифашистичког покрета, између осталог, захваљујући учешћу тридесетак Хрвата с подручја ливањског среза у редовима Интербригада у Шпанији. Ријеч је о економским мигрантима који су претходно радили као рудари у Француској и Белгији.

²⁹ ВА, НДХ, к. 56, ф. 2, д. 9, Извјештај заповједништва 9. пјешачке пуковније из Травника заповједништву 3. домобранског збора у Сарајеву, 30. 9. 1942.

³⁰ Познати су идентитети тридесет једног припадника Црне легије с подручја послијератне општине Груде (завичај Рафаела Бобана) који су погинули или ликвидирани од стране партизана током или непосредно након рата. То, свакако, није коначан број припадника Црне легије из Бобановог завичаја. Видјети: Vlado Bogut, Ljubo Leko, *Grudski žrtvoslov – Drugi svjetski rat i poraće*, Grude, 2014.

³¹ Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942. Pohod proleterskih brigada i borbe za Kupres u ljeto 1942. godine*, Zagreb, 1999, стр. 60.

Оспоравање и игнорисање злочина Црне легије у савременој историографији

Савремена хрватска војна историографија која се бавила развојем и дјеловањем ОС НДХ углавном игнорише или умањује злочине Црне легије. Најкарактеристичнији примјер игнорисања појединих масовних злочина Црне легије представља двотомна публикација *Усташка војница*, објављена 2013. У тој књизи злочини Усташке војнице сврстани су у домен кршења ратног права уз врло спорадично навођење конкретних злочина.³² Једна од основних тема наведене публикације је преглед војних операција Усташке војнице. Будући да су операције и озбиљније акције два здруга која су идентификована као Црна легија врло често, нарочито током 1942, подразумејевале злочине над цивилима, научно је неприхватљиво игнорисање једног тако важног елемента оперативне праксе та два здруга.³³ Злочини Црне легије у источној Босни у првој половини 1942. игнорисани су и у монографији историчара Амира Обхођаша која је посвећена борбама у источној Босни у зиму 1941–1942.³⁴

Најкарактеристичнији примјер умањивања одговорности Црне легије за почињене злочине представља научни чланак из 2000. историчара Давора Маријана, који за тему има злочине Црне легије

³² Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica: Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945*, I–II, Zagreb, 2013.

³³ Сличан приговор може се упутити и историчару Бојану Димитријевићу, аутору монографије *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*. (Beograd, 2016). Видјети: Milan Koljanin, „Bojan Dimitrijević, Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, Beograd, 2016”, *Istorija 20. veka*, 1/2017, Beograd, 2017, стр. 195–206.

³⁴ Amir Obhodaš, *Vojne operacije u istočnoj Bosni – zima 1941./1942*, Zagreb, 2020. Сматрам да нису прихватљива образложења која аутор наводи када говори о томе зашто се није посветио истраживању или навођењу злочина оружаних снага НДХ у источној Босни у првој половини 1942. (Amir Obhodaš, н. д., стр. 10–11, 322–323). Аутор није консултовао литературу о злочинима Црне легије у источној Босни 1942.

на подручју Купреса у љето 1942.³⁵ Аутор у том чланку покушава да оспори или доведе у питање историчност појединих масовних злочина који су се несумњиво догодили. Маријанов чланак из 2000. представља допуну његове монографије *Борбе за Кујрес* из 1999, која је посвећена борбама између НОВЈ и ОС НДХ на подручју Бугојна и Купреса у љето 1942, или прецизније – допуну врло кратког поглавља у тој књизи, под називом „Ратни злочини”, које је, за разлику од главног дијела студије, такође оптерећено одређеним недостацима.³⁶ Ако изузмемо наведено кратко поглавље и четири кратка апендикса, Маријанова студија писана је у маниру талентованог војног историчара који је исцрпно анализирао доступне изворе, те стога чуди научно осцилирање у чланку из 2000. Наиме, Маријан је у књизи о борбама на Купресу 1942. надокнадио пропусте „партизанске повијести” (како Маријан назива југословенску војну историографију посвећену Другом свјетском рату) која није на задовољавајући начин расвијетлила узроке пораза снага НОВЈ на Купресу. Насупрот томе, аутор у наведеном поглављу у књизи, а још изразитије у чланку из 2000, није успио да расвијетли ратне злочине Црне легије у југозападној Босни 1942, које је „партизанска повијест” тек назначила не обрадивши их детаљно. Заправо, Маријанов чланак из 2000. унио је знатну конфузију и непотребне мистификације у тумачење једне осјетљиве теме. Будући да аутор до сада није искористио прилику да коригује властите пропусте и с обзиром на то да су неки његови ненаучни закључци усвојени без критичке задршке у једном покушају

³⁵ Davor Marijan, „O zločinima Crne legije na području Kupresa u ljeto 1942. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/2000, Zagreb, 2000, стр. 317–331.

³⁶ Поред поглавља „Ратни злочини”, научно су спорна четири додатка Маријанове студије. Додаци су посвећени кратким историјатима Црне легије и Купреске бојне (јединица која је настала из Милиционерске групе Купрес да би касније постала дио 5. стајаћег дјелатног здруга) те кратким биографијама Фрање Шимића и Јуре Францетића. У том дијелу књиге прећуткују се претходни и потоњи злочини Црне легије и претходни злочини купреске усташке милиције, као што се прећуткује командна одговорност пуковника Шимића за злочине у југозападној Босни у љето 1942. и командна одговорност пуковника Францетића за злочине њему подређених снага од јуна 1941. до августа 1942. на ширем подручју Босне и Херцеговине. Упоредити: Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942*, стр. 189–200.

научне синтезе историје Босне и Херцеговине током Другог свјетског рата,³⁷ сматрао сам да је нужно истражити тему која је до сада неадекватно обрађивана у историографији.

Култура сјећања коју намеће хрватска десница одговорна је за нормализацију и глорификацију ратних злочинаца Јуре Францетића и Рафаела Бобана. Једна улица у граду Купресу зове се Улица Јуре и Бобана. Ова улица је удаљена само неколико стотина метара од купрешких насеља Оџак и Бегово Село. Усташе Црне легије су у љето 1942. побиле све српске становнике који су се затекли у та два села. Већина побијених била су дјеца. О злочинима почињеним над српским мјештанима та два села међу локалним становницима који су наши савременици – влада својеврсна завјера ћутања. Рафаел Бобан је боравио у мјесту Купрес када су припадници Црне легије 3. августа 1942. убили 99 становника Беговог Села, готово искључиво жена и дјеце. Бобан је био присутан и у Горњем Маловану 28. јула 1942. када је у том селу убијено између 75 и 86 мјештана, као што је био присутан и у Доњем Маловану 1. августа 1942. када је у том селу убијено 30 мјештана. У херцеговачком граду Груде, недалеко од родног мјеста Рафаела Бобана, једна улица од 2004. носи назив Улица витеза Ранка Бобана. У Мостару су донедавно двије улице носиле назив: Улица Јуре Францетића и Улица витеза Рафаела Бобана. У Сплиту је 2014. постављен споменик јединици страначке формације десничарске Хрватске странке права која је носила име по Рафаелу Бобану. Бобаново име и данас стоји на том споменику. Овај чланак треба разумјети и као позив на осуду и преиспитивање јавне глорификације Рафаела Бобана. Сматрам да је то дужност и хрватске историографије.

³⁷ Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941. – 1945*, Sarajevo–Zagreb, 2016, стр. 94. У једној докторској дисертацији, одбрањеној прије неколико година, која за тему има и догађаје на подручју Купреса током Другог свјетског рата, потпуно су игнорисани усташки злочини у љето и јесен 1942. Насупрот томе, аутор пише о партизанским злочинима на истом подручју 1942. и 1943. те узред спомиње неке, углавном појединачне, усташке злочине из 1941. (Anto Ivić, „Društvene i gospodarske prilike na Kupresu od 19. do polovice 20. stoljeća”, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2019).

У књизи из 1999, у поглављу „Ратни злочини”, Давор Маријан је поменуо три масовна злочина Црне легије у контексту борби против пролетерских бригада НОВЈ у југозападној Босни у љето 1942: 1) убиство 65 мјештана Урије код Доњег Вакуфа, 19. јула; 2) убиство око 70 мјештана Горњег Малована, 28. јула (с напоменом: „Објављени хрватски документи не спомињу тај злочин. Хрватска народна предаја у Купресу говори да се злочин није догодио.”); 3) убиство 76 мјештана Главица код Бугојна, 11. августа.³⁸

У чланку из 2000. Маријан анализира три стварна масовна злочина и један наводни злочин у околини Купреса у љето 1942, покушавајући да проблематизује или оспори историчност сва четири догађаја. Ријеч је о злочину у Беговом Селу (3. август), већ споменутом злочину у Горњем Маловану (28. јул), затим о злочину у Доњем Вуковском (28. август) и наводном злочину у Благају (29. август). Маријан није идентификовао масовне злочине Црне легије у околини Купреса: Оџак (29. јул), Доњи Малован (1. август), Рилић (28. август), Занаглина (8. септембар). Такође, Маријан није идентификовао неке мање масовне злочине Црне легије на подручју Бугојна и Дувна у љето 1942, као што се није бавио злочинима 5. стајаћег дјелатног здруга у јесен 1942. у југозападној Босни, при чему се издвајају масовни злочини у Мрачају (20. октобар) и Горњем Вуковском (6. новембар).

Као што сам напоменуо, Маријан је у чланку из 2000. покушао да проблематизује или оспори три стварна и један наводни масовни злочин на подручју Купреса. „Од четири наведена догађаја који су се наводно догодили у љето 1942. упитна су два, Горњи Малован и Бегово Село. За остала два страдања можемо устврдити да се нису догодила. Производ су некритичке и злонамјерне партизанске повијести, чији су писци редовно преузимали тврдње од својих претходника без икакве потребе за провјером. Уосталом, провјера није била потребна, јер за слику рата која је стварана након 1945. није била ни пожељна.” Затим додаје да „гледе страдања у Горњем

³⁸ Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942*, стр. 181–182.

Маловану има више елемената да га негирамо него прихватимо”.³⁹ Несхватљиво је да историчар који није провјерио све изворе о овим догађајима настоји да приговори ауторима „партизанске повијести” да су злонамјерни и да измишљају догађаје односно да измишљају усташке злочине.

Маријан наводи да му приликом рада на монографији *Борбе за Купрес 1942.* „злочин у Беговом Селу није био познат”. Потом је покушао да оспори датирање злочина у Беговом Селу, износећи тврдње двојице становника Купреса, саопштене крајем деведесетих, према којима се злочин у Беговом Селу догодио прије доласка Црне легије у купрешки крај. Будући да је, према Маријану, злочин у Беговом Селу једини злочин који је Усташка војница починила у вријеме борби за Купрес ван ратних дејстава (што није тачно), покушао је указати како је злочин у том мјесту посљедица еклатантног кршења „Одредбе о чишћењу побуњеничких подручја” (16. април 1942) који је починила јединица Усташке војнице која се налазила у Купресу прије доласка Црне легије.⁴⁰

Укратко, Маријан не само што је неоправдано оспорио историчност злочина у Доњем Вуковском и оправдано посумњао у историчност злочина у Благају, него је покушао да сугерише да има више елемената да оспоримо историчност злочина у Горњем Маловану него да га прихватимо, док историчност злочина у Беговом Селу није оспоравао, али је покушао да сугерише да га није починила Црна легија. Дакле, уочава се јасна интенција: „партизанска повијест” је из идеолошких побуда неправедно оцрнила Црну легију – која је августа 1942. партизанима на Купресу нанијела тежак пораз.

Маријан је покушао да оспори или проблематизује историчност појединих злочина Црне легије у југозападној Босни 1942. изношењем констатације да се они не помињу у документима управних и војних органа НДХ, што није у потпуности тачно. Маријан није оспоравао историчност злочина у Урији и Главицама (тачније:

³⁹ Davor Marijan, „O zločinima Crne legije na području Kupresa u ljeto 1942. godine”, стр. 325.

⁴⁰ Исто, стр. 325–327.

у засеоцима Вилеши и Хапстићи покрај Главица), али у раду из 2000. не обрађује злочине у Урији и Главицама јер та два мјеста нису на подручју Купреса него на подручју Бугојна.

У документима управних и војних власти НДХ намјерно су прећутани бројни злочини ОС НДХ почињени широм НДХ, укључујући и тенденциозно прећуткивање скоро свих злочина Црне легије на подручју југозападне Босне. Уосталом, Маријан је у једној фусноти у чланку из 2000. напоменуо да је свјестан да „неизвјешћивање представника власти НДХ о страдању цивилног становништва не значи да га није било”.⁴¹ Документи 3. домобранског збора, односно извјештаји пуковника Фрање Шимића, врло су лапидарни, нарочито у односу на извјештаје других дијелова Хрватског домобранства из истог раздобља, чак и када је ријеч о подручјима која су била захваћена мањим интензитетом борби. Осим тога, у њима се намјерно прећуткују злочини снага под Шимићевом командом будући да је Шимић имао лични интерес да прећути злочине који су подразумевали његову командну одговорност. Документи Главног стожера Хрватског домобранства који говоре о борбама на подручју југозападне Босне настали су на основу Шимићевих извјештаја и логично је што у њима нема спомињања злочина Црне легије. Документи 5. оружничке пуковније, поготово извјештаји Оружничке постаје Купрес, иако наративнији од Шимићевих извјештаја, једнако тенденциозно прећуткују усташке злочине на подручју Купреса 1942.

Злочини Црне легије у југозападној Босни у другој половини 1942, много више него неки претходни или потоњи злочини 1. и 5. стајаћег дјелатног здруга, пресудно су допринијели да ова легија задобије епитет злочиначке јединице – првенствено због тога што су неки од најпознатијих партизанских писаца били свјedoци злочина усташких легионара око Бугојна и Купреса, при чему се издвајају аутори партизанских ратних дневника, објављених у великим тиражима након рата. Такође, документи појединих партизанских јединица и Врховног штаба НОВЈ биљеже неке од најмасовнијих злочина Црне легије у околини Бугојна и Купреса, будући да су чланови

⁴¹ Исто, стр. 319.

партизанских штабова били свједоци ових злочина или су о њима били посредно информисани.⁴²

Маријан је покушао да умањи одговорност пуковника Шимића за ратне злочине у југозападној Босни, јер је Шимић, како је казао, „као школовани часник схваћао проблем репресалија према цивилном пучанству”, при чему је устврдио да двије Шимићеве наредбе (једна из јула 1941. и друга из фебруара 1943) представљају потврду Шимићевог „цивилизованог војничког приступа према заробљеницима и пучанству”.⁴³ Међутим, злочини Шимићеве групације, у коју је спадала и Црна легија, на подручју Доњег Вакуфа, Бугојна и Купреса, демантују тезу о Шимићу као официру-професионалцу који је поштовао ратно право. Шимићева командна одговорност за злочине у југозападној Босни је несумњиво значајна, ништа мања од одговорности Бобана и Францетића.

⁴² Примјера ради, пуковник Саво Оровић је у ратном дневнику за 28. децембар 1942, поводом вијести о смрти Јуре Францетића, написао: „Он је формирао Црну легију, с којом је извршио нечувене злочине, прво у источној Босни, а затим у другим деловима наше земље. У свим својим акцијама Францетић је са собом водио једног дечака од 13 година који је клао децу, жене, људе – на весеље својим шефовима” (Саво Оровић, *Рајни дневник 1941–1945*, Београд, 1972, стр. 327). Није јасно да ли је цитирани одломак оригинални дневнички запис или накнадни коментар, нити је јасно колико има истине у тврдњи да је тринаестогодишњи дјечак, кога је наводно Францетић водио са собом, непосредно убијао немоћне жртве. Тај дјечак се звао Суљо Ефендић и био је адаптиран од стране Рафаела Бобана. Тврди се да је потицао из једног села на Романији и да су му четници убили родитеље. Лик тог дјетета, најчешће у друштву Бобана, можемо видјети на више фотографија које су настале током операције „Трио” и у вријеме када је Црна легија боравила на подручју Купреса. Видимо га како се безбрижно осмјехује и на насловној страни књиге Давора Маријана *Борбе на Купресу 1942*. Тврдње Саве Оровића не можемо прихватити без потврде у другим изворима. У сваком случају, немогуће је да тај дјечак није знао да припадници легије чију униформу је носио врше бруталне злочине над цивилима, укључујући немилосрдна убиства дјеце.

⁴³ Davor Marijan, „О злочинима Crne legije na području Kupresa u ljeto 1942. godine”, стр. 327.

Масакр у Урији 19. јула 1942.

Злочин у селу Урија код Доњег Вакуфа, 19. јула 1942,⁴⁴ најбоље је документовани злочин Црне легије у југозападној Босни 1942, када је ријеч о примарним изворима. Сачувано је седам савремених извора који потврђују историчност покоља у Урији: четири извора НОВЈ, два извора НДХ и један извор четничке провенијенције. Најпознатија су два извора чији је творац Милован Ђилас, који је у вријеме злочина био делегат ВШ НОВЈ при штабу 2. пролетерске бригаде.

У извјештају од 20. јула 1942, насталом дан након покоља, Ђилас наводи: „Усташе су јуче претрпјеле тежак пораз... У Урији су јуче заклали 65 жена, дјеце и људи. Куће су пуне поклане дјеце и жена. Исто су мислили да ураде и у Прусцу (с муслиманима).”⁴⁵ Ђилас је био очевидац покоља у Урији, о чему је свједочио у другом, знатно наративнијем извору, забиљеженом у ратном дневнику Владимира Дедијера, о чему ће бити ријечи у наставку. Не постоје докази да су усташе намјеравале да изврше сличан покољ и над Муслиманима у Прусцу. Давор Маријан не оспорава историчност злочина у Урији,

⁴⁴ Мјештани Урије Нико Бороја и Васо Миљковић били су савременици и свједоци масакра у Урији. Њих двојица су објавили сјећања на тај злочин. Као датум злочина навели су 15. и 16. јул 1942. (*Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941–1945*, Zbornik sjećanja, I–II, (ur. Pero Morača), Donji Vakuf – Jajce – Šipovo, 1983, стр. II/357, 361). Међутим, примарни извори сугеришу да се злочин догодио 19. јула 1942. (*Zbornik NOR-a*, II/5, Beograd, 1956, dok. 40, стр. 110: Primedbe predstavnika VŠ NOP i DVJ [Milovana Đilasa] upućene 20. jula 1942. načelniku VŠ u vezi s planom ponovnog napada na Bugojno; Архив Југославије (АЈ), фонд Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ, 507), 507-1942/416: Извештај делегата ВШ, Милована Ђиласа, о стању у 2. пролетерској и 4. црногорској бригади НОВЈ; *Dokumenti centralnih organa KPJ: NOR i revolucija (1941–1945)*, 6, (jul–avgust 1942), (ur. Mladen Stefanović), Beograd, 1988, стр. 191–197). Недоумицу додатно отклања тврдња Васе Миљковића да се покољ у селу догодио у недјељу, а 19. јул 1942. је датум који је падао управо у недјељу.

⁴⁵ *Zbornik NOR-a*, II/5, Beograd, 1956, dok. 40, стр. 110: Primedbe predstavnika VŠ NOP i DVJ [Milovana Đilasa] upućene 20. jula 1942. načelniku VŠ u vezi s planom ponovnog napada na Bugojno.

будући да тај злочин констатује цитирани Ћиласов извјештај. Маријан констатује да „објављени хрватски документи не спомињу тај злочин”,⁴⁶ што је ирелевантно будући да злочин потврђују необјављени документи НДХ. Покољ у Урији потврђује и извјештај штаба 2. пролетерске бригаде од 21. јула 1942, при чему се наводи исти број жртава као у Ћиласовом извјештају насталом претходног дана. „Усташка и Францетићева Црна легија у селима из којих су потисли наше другове извршили су нечувени покољ: у самом селу Урије нису оставили ни живе душе, већ су поклали и људе и жене и децу из колевке, 65 на број.”⁴⁷

Сачувана су два необјављена документа НДХ која потврђују историчност покоља у Урији. Први је извјештај великог жупана Велике жупе Плива и Рама из Јајца Министарству унутарњих послова у Загребу, од 6. августа 1942. Велики жупан наводи да су „усташке јединице наводно иза борбе око Доњег Вакуфа, у селу Уријама побиле око 70 православних и то жена и дјеце и неспособних стараца. За ово су српски четници и њихов представник Перица Васић изјавили нашим представницима власти да они за сад прелазе преко тога, јер претпостављају да су то учинили појединци на своју руку, али ако се то буде понављало да ће они повјеровати да се то од наших власти наређује и да ће повући конзеквенце”. Жупан предлаже „забрану убијања небораца иза fronte нашим усташким и домобранским постројбама” те да се „четницима даде на личну одговорност Уроша Дреновића бар двиеста пушака”.⁴⁸

⁴⁶ Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942*, стр. 181.

⁴⁷ ВА, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), к. 736, ф. 1/1, д. 48, Извештај штаба 2. пролетерске бригаде Врховном штабу НОВ и ДВЈ за раздобље од 11. до 20. 7. 1942, Прусац, 21. 7. 1942. Извјештај је објављен у: *Zbornik NOR-a*, IV/35, dok. 67, стр. 245. Покољ у Урији спомиње и један необјављени партизански извор: АЈ, ЦК СКЈ, 507, 1942/409, Летак бораца НОВ и ДВЈ упућен Србима, Хрватима и Муслиманима, 22. 7. 1942.

⁴⁸ ВА, НДХ, к. 195/II, ф. 9, д. 4: Велика жупа Плива и Рама Министарству унутарњих послова, Предмет: Извјешће за мјесец српањ – о сурадњи с четницима, Јајце, 6. 8. 1942; ВА, НДХ, к. 226, ф. 9, д. 43: Велика жупа Плива и Рама Министарству унутарњих послова, Предмет: Извјешће за мјесец српањ – о сурадњи с четницима,

Други документ је такође извјештај великог жупана из Јајца, настао неколико дана након првог извјештаја. „Други случај, који их је (четнике, *наи. ауџи.*) узбунио, јест да су усташке и домобранске постројбе код Доњег Вакуфа у селу Урије побиле 69 православних особа, наводно све неборачког и лојалног. То су четници сазнали, па је њихов представник Перица Васић то приговорио, изтакнувши да сада неће о томе правити питања јер вјерује да су то само учинили појединци на своју руку, али ако би се то поновило да би они стекли друго увјерење, то јест да се то с вишег мјеста наређује, у којем случају не би могли сурађивати. Наводно је сличне покоље учинила наша војска повлачећи се из Кључа према Врпољу.”⁴⁹

Црна легија је пристигла на подручје Доњег Вакуфа 17. јула, гдје се прикључила групацији под командом пуковника Шимића коју су чинили дијелови ХД и мање снаге УВ, укључујући и претходно пристигле двије сатније Црне легије.⁵⁰ Два батаљона 2. пролетерске бригаде, током другог, неуспјелог напада пролетерских бригада на Бугојно, у ноћи 17–18. јула заузела су упориште ОС НДХ у муслиманском селу Прусац, након чега су истог јутра заузела позиције у оближњем српском селу Урија из кога су угрожавала комуникацију Доњи Вакуф – Бугојно.⁵¹

Припадници Црне легије у Урији нису убијали само цивиле него и заробљене партизане. У Урији се 18. јула размјестила 3. чета 3. батаљона 2. пролетерске бригаде и 3. чета батаљона „Васо Пелагић” 3. крајишког партизанског одреда. Чета 2. пролетерске бригаде имала је озбиљне губитке приликом напада Црне легије на Урију 19. јула: 12 погинулих, двојицу несталих (заробљених) и седам рањених

Јајце, 6. 8. 1942; ВА, НДХ, к. 76, ф. 3. д. 9/4: Велика Жупа Плива и Рама, Извјешће о приликама, Јајце, 7. 8. 1942. Сва три документа имају исту садржину.

⁴⁹ ВА, НДХ, к. 78, ф. 10, д. 48/4, Велика жупа Плива и Рама. Предмет: Четници – сурадња и обће стање на подручју Јајце – Варцар Вакуф, Јајце, 13. 8. 1942.

⁵⁰ *Zbornik NOR-a*, IV/7, Beograd, 1953, dok. 180, стр. 383: Izvještaj zapovjedništva 9. pješačke pukovnije o borbama oko Kupresa, Duvna, Bugojna, Mrkonjić Grada, Janja i Jaјca za vrijeme 1–31. 7. 1942.

⁵¹ Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942*, стр. 45.

бораца, док је крајишки батаљон имао тројицу погинулих бораца.⁵² Средоје Урошевић, тада командант 2. батаљона 2. пролетерске бригаде, у својим сјећањима на рат наводи да су припадници 2. пролетерске бригаде, након што су протјерали дијелове Црне легије из села, међу убијеним мјештанима затекли и унакажена тијела својих сабораца, „које је тешко било препознати, јер су им усташе, у изливу беса и зверства, посекали уши, нос, усне. Појединцима су на челу камама урезали петокраке звезде”.⁵³ Били су то највећи губици бригаде у једном дану од отпочињања продора групације пролетерских бригада према југозападној Босни у љето 1942. Призор масакрираних другова какав су затекли у Урији, припадници 2. пролетерске бригаде дотад нису видјели. Усташе су у Урији заробиле Милоша Петровића, борца 3. батаљона, родом из села Поточица код Варварина: „Одсекли су му уши, нос и усне. Један део лица и браде одран, па одрана кожа виси испод браде. На челу му камом урезана петокрака звезда. По читавом телу издобен ножем, па се одело натопило крвљу и спекло на сунцу.”⁵⁴

Према подацима Средоја Урошевића, припадници Црне легије успјели су изненадити припаднике 2. пролетерске бригаде у Урији, „пошто су на спавању ликвидирали осматраче чете”. „Њима је успело да нападну 3. чету скоро са свих страна, и да је изолују од осталих делова батаљона.” Урошевић тврди да су усташе приликом напада на

⁵² ВА, НОВЈ, к. 736, ф. 1/И, д. 48: Извештај штаба 2. пролетерске бригаде Врховном штабу НОВ и ДВЈ за раздобље од 11. до 20. јула 1942, Прусац, 21. 7. 1942; Петар Грачанин, „Борба код Урије”, *Друџа њролетерска*, I–III, (ур. Петар Брајовић и др.), Београд, 1965, стр. I/583–587; Niko N. Boroja, „Borbe oko Donjeg Vakufa i zločini ustaša u julu 1942. godine”, *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941–1945*, Zbornik sjećanja, I–II, (ur. Pero Morača), Donji Vakuf – Jajce – Šipovo, 1983, стр. II/358.

⁵³ Средоје Урошевић, *Друџа њролетерска бригада. Рајшовање и рајшници*, Београд, 1988, стр. 98. Погинули припадници 3. батаљона били су родом из Шумадије и Поморавља. Међу њима је била и Рада Миљковић (рођ. 1917. у Белици код Јагодине), која је 1953. постхумно одликована Орденом народног хероја.

⁵⁴ Драгослав Марковић, „Призори усташког зверства”, *Друџа њролетерска*, I–III, (ур. Петар Брајовић и др.), Београд, 1965, I/597–601.

Урију имале подршку артиљерије. Истовремено, једна колона Црне легије је наступала према другим дијеловима бригаде на ненасељеном подручју између Урије и Копчића. Иако су ови дијелови бригаде спремно дочекали противника, нанијевши му губитке, били су принуђени да узмакну, услед надмоћности противника у људству и наоружању.⁵⁵ Из тога произилази да дијелови 2. пролетерске бригаде у Урији и непосредној близини села нису били у стању да одбране мјештане јер су се нашли у врло тешком положају, због чега су и сами претрпјели губитке. Ипак, партизани су наредних дана успјели спријечити усташе да упадну у етнички мјешовито село Копчић, гдје се склонио дио избјеглица из Урије.⁵⁶

Након учешћа у неуспјелом нападу на Бугојно, 2. пролетерска бригада се у ноћи 21–22. јула пребацила у Јањ код Шипова да би 24. јула стигла у Благај код Купреса. Штаб бригаде извијестио је Врховни штаб НОВЈ о потешкоћама у борбама против Црне легије: „У овим борбама 19. и 20. јула наши другови на положајима већ дотад преморени још више су се изнурили, доста смо муниције истрошили (у једном батаљону остало је 10–12 метака на пушку).”⁵⁷ Извјештај штаба 3. крајишког партизанског одреда указује на висок степен пожртвованости бораца 2. пролетерске бригаде у борбама на подручју Доњег Вакуфа: „2. пролетерска бригада водила је три дана упорне борбе и нанијела је непријатељу врло велике губитке. Њихова храброст задивљује становнике крајева у којима су вођене борбе иако се морала повући услјед велике заморености и несташице хране.”⁵⁸ Неуспјех на подручју Доњег Вакуфа и Бугојна имао је за посљедицу дезертирање седморице бораца 3. батаљона 2. пролетер-

⁵⁵ Средоје Урошевић, н. д., стр. 97–98.

⁵⁶ Vaso Miljković, „Stradanje naroda iz sela Urija”, *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941–1945*, Zbornik sjećanja, I–II, (ur. Pero Morača), Donji Vakuf – Jajce – Šipovo, 1983, стр. II/363–364.

⁵⁷ ВА, НОВЈ, к. 736, ф. 1/И, д. 48: Извјештај штаба 2. пролетерске бригаде ВШ НОВ и ДВЈ за раздобље од 11. до 20. 7. 1942, Прусац, 21. 7. 1942.

⁵⁸ *Зборник НОР-а*, IV/6, Београд, 1953, док. 63, стр. 147: Извјештај штаба 3. крајишког НОП одреда од 27. 7. 1942. Оперативном штабу НОП и ДВ за Босанску крајину о стању у одреду и борбама 2. пролетерске бригаде код Доњег Вакуфа.

ске бригаде, који је највише био изложен губицима. Дезертирање се догодило 22. јула.⁵⁹ Био је то први примјер масовнијег дезертирања бораца 2. пролетерске бригаде од оснивања. Треба напоменути да су редови 3. батаљона били уздрмани и прије борбе на Урији, када је 12. јула 1942. у борби код Обораца, такође у околини Доњег Вакуфа, погинуо командант батаљона Душан Дугалић.⁶⁰

Најранији сачувани наративни извор о злочину Црне легије у Урији представља запис једног очевица. Ријеч је о запису Милована Ђиласа у ратном дневнику Владимира Дедијера. Запис је настао 28. јула 1942. То је четврти, најнаративнији партизански извор о покољу. Ђилас је као делегат Врховног штаба при штабу 2. пролетерске бригаде пратио развој борби које је бригада водила на подручју Бугојна и Доњег Вакуфа. У Урији је боравио сутрадан након покоља. Најприје је наишао на лешеве осам мушкараца, убијених хицима из пушака у потиљак. Потом је наишао на групу од десет до 12 унакажених лешева сељана међу којима су била два мушкарца, а остатак жртава чинили су жене и дјеца. Међу убијенима била је једна беба у колијевци, која је, према Ђиласовој претпоставци, убијена ударњем кундаком или гажењем војничком чизмом. На раскршћу у селу затекао је 25 до 30 лешева мушкараца, жена и дјеце. Међу жртвама су биле двије мајке с мртвим бебама у наручју. Ђилас је видио тијела жртава и у појединим сеоским кућама, укључујући старце, средовјечне мушкарце те жене и дјецу. Ове жртве убијене су бомбама или клањем. Из записа се може закључити да је боравио у неколико кућа у којима је видио већи број жртава, али није навео њихов број. Ђилас је у селу затекао неколико мушкараца који су, за разлику од њихових укућана, успјели избјећи смрт.⁶¹

⁵⁹ ВА, НОВЈ, к. 736, ф. 1, д. 38, Војни ратни суд 2. пролетерске бригаде: Саслушање Живомира Радосављевића и Воје Костића, 26. 7. 1942; Средоје Урошевић, н. д., стр. 101.

⁶⁰ ВА, НОВЈ, к. 736, ф. 1/1, д. 48: Извештај штаба 2. пролетерске бригаде ВШ НОВ и ДВЈ за раздобље од 11. до 20. 7. 1942, Прусац, 21. 7. 1942.

⁶¹ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I–III, Prvi deo: od 6. aprila 1941. do 27. novembra 1942, Beograd, 1945, стр. 1/237–240.

Сачувано је још једно наративно свједочење неког партизанског очевица покоља у Урији. Ријеч је о послијератном запису Драгослава Марковића, борца 1. чете 1. батаљона 2. пролетерске бригаде. Марковић наводи да су дијелови 1. батаљона одмах кренули ка селу када су од бораца 3. батаљона дознали за усташки упад у Урију. Њима су се у противнападу придружили и дијелови 3. батаљона. Приликом потискивања усташа, припадници 1. батаљона 2. пролетерске бригаде заробили су једног усташу коме је униформа била крвава. Заробљеник је стријељан јер су партизани закључили да је учествовао у убијању мјештана. Марковић наводи да је призор који је угледао био „најужаснији призор који људско око може видети”. Лешеви жртва налазили су се „у сваком дворишту, у свакој кући, магази, уз ограду, уз сеоски пут или стазу, уз живицу или међу, у зеленом житу или на ливади, у воћњаку и под усамљеним дрветом – свуда унакажени лешеви деце, жена и људи. Негде један, негде два, три, пет, десет, негде дванаест, петнаест, двадесет – негде и тридесет лешева. На колац ограде сеоског дворишта, од кичме према стомаку набодено дете од годину дана.” Марковић је такође видио призор који је Ђилас описао у Дедијеровом дневнику, који се тиче убиства дјетета у колијевци. „Па ипак, најстрашнији призори су у кућама, собама, магази, шталама... У скоро свакој кући, соби, магази, штали – унакажени лешеви. Мозак просут, распршен и слепљен са зидовима просторија. Заклани опружени око својих огњишта, насред собе или до пола подвучени испод кревета.”⁶²

Већ је констатовано да два партизанска извјештаја, од 20. и 21. јула 1942, наводе да су припадници Црне легије у Урији 19. јула убили 65 мјештана. Међутим, неколико извора указују да је стварни број убијених мјештана био већи и да је износио око 100. У писму штаба Војно-четничког одреда „Кочић” од 13. августа 1942, наводи се следеће: „У месецу јулу 1942, за време борбе између домобранско-усташких снага и дошљака-партизана Срба и Црногораца у околици села Прусац, домобранске и усташке снаге у селу Нурија-

⁶² Драгослав Марковић, „Призори усташког зверства”, *Друџа њролеишерска*, I–III, (ур. Петар Брајовић и др.), Београд, 1965, I/597–601.

ма, Среза јајачког, а недалеко од самог Прусца, побиле су и покла-
 ле преко 100 Срба па и овдје највише жена и деце.”⁶³ Нико Бороја,
 савременик догађаја и припадник НОВЈ с подручја Доњег Вакуфа,
 1983. је изнио тврдњу да су припадници Црне легије у Урији убили
 деведесет једно лице, „од којих 50 мушких и 41 женско (21 женско
 и 23 мушка дјетета, 20 домаћица, 23 пољопривредника и 4 радни-
 ка), и то: Арамбашића 28, Гламочака 26, Кашића 8, Миљковића 7,
 Илића 7, Нинковића 6, Јањанина 5, те по једну особу из породица
 Шушљика, Џина, Миличевића и Савића”. Из наведеног произилази
 да су усташе у Урији 19. јула 1942. убили 27 мушкараца, 20 жена и
 четрдесет четворо дјеце. Бороја истиче: „Приликом пописа жртава
 фашистичког терора, поименично је утврђено 91 убијено лице из
 тог села. Међутим, усмрћена дојенчад била су још безимена, па пре-
 живјели нису могли дати неопходне податке о њима. Поуздано се
 зна да је тада заувјек нестало око 100 житеља Урије, иако у неким
 зборницима и евиденцијама стоји да је поклато 65 лица. Тај пода-
 так је погрешан, јер на брзину није било могуће утврдити тачан број
 погинулих.”⁶⁴ Бороја је у праву када тврди да партизани након при-
 временог потискивања усташа из села нису били у прилици да утвр-
 де укупан број страдалих, јер нису имали сазнања о броју мјештана
 убијених приликом бијега у шуму, нити су партизани и преживјели
 мјештани који су се усудили да се привремено врате у село стигли
 сахранити све побијене, будући да постоји тврдња да су жртве оста-
 ле несахрањене неколико дана након покоља и да су их сахраниле
 усташе из страха од ширења заразе.⁶⁵ Осим тога, злочин се догодио у
 неколико заселака (највише су настрадали засеоци Кашићи и Арам-
 башићи, који су најближи Бугојну), што омогућава претпоставку да
 очевици и свједоци нису имали цјеловит увид у димензије злочина.

⁶³ ВА, НДХ, к. 213, ф. 7, д. 29, Штаб Војно-четничког одреда „Кочић” Котарској области Варцар Вакуф. Предмет: Недела извршена над србским народом изве-
 штава и кривца на осуду тражи, 13. 8. 1942.

⁶⁴ Niko N. Boroja, „Borbe oko Donjeg Vakufa i zločini ustaša u julu 1942. godine”, стр.
 357–358.

⁶⁵ Исто, стр. 358.

Савезним пописом жртава Другог свјетског рата из новембра 1964. пописана су 93 становника села Урија убијена 1942, односно 29 мушкараца, 15 жена и четрдесет деветоро дјеце.⁶⁶ Тај број вјероватно није коначан, јер садржи податке о 15 убијених жена, док је Бороја изнио податак о 20 убијених жена. У сваком случају, наведено сугерише да је у Урији 19. јула 1942. од стране припадника Црне легије убијено између 93 и 100 становника, при чему су дјеца чинила близу половине жртава.

Јуре Францетић, за разлику од Рафаела Бобана, најчешће није био присутан у југозападној Босни у вријеме када је Црна легија ондје чинила злочине. Ипак, извори потврђују да је Францетић био присутан на подручју Бугојна и Доњег Вакуфа у вријеме када је почињен покољ у Урији.⁶⁷

Након 1992. у Урији као насељеном мјесту у потпуности је измијењена етничка структура. Данас Бошњаци чине апсолутну већину становника, иако је у селу прије 1991. живјело свега неколико муслимана. С друге стране, данас у селу живи свега неколико Срба.

Злочини у Веселој и Чипуљићима у другој половини јула 1942.

Дијелови Црне легије су се 25–26. јула повукли с подручја Доњег Вакуфа и Бугојна, с пуковником Шимићем и бојником Бобаном на челу, на подручје Купреса. Прије повлачења усташе су извршиле убиства у два села у околини Бугојна (Весела, Чипуљићи). Ови злочини нису навођени у историографији. Није до краја јасно да ли су ове злочине починили припадници Црне легије или усташке милиције.

⁶⁶ *Žrtve rata 1941–1945. Popis iz 1964. godine*, SR Bosna i Hercegovina: Bosanski Petrovac – Ključ, Beograd, 1992, стр. 1173–1174.

⁶⁷ ВА, НДХ, к. 12, ф. 1, д. 21/6, Главни стан Министарства домобранства, Одсек за шифру, Брзојавка предата 20. 7. 1942; ВА, НДХ, к. 71, ф. 3, д. 21/5, Извјештај 3. домобранског збора из Сарајева Главном стожеру Хрватског домобранства у Загребу, Предмет: Стање побуњеничке акције на основу извјешћа примљених у времену од 20. 7. у 8 сати до 22. 7. у 8 сати; *Zbornik NOR-a, IV/7*, Beograd, 1953, dok. 180, стр. 383, 385; *Izvjestaj zapovjedništva 9. pješačke pukovnije za srpanj 1942.*

Весела је етнички мјешовито село непосредно покрај Бугојна. Село је било настањено претежно Муслиманима, уз знатан удио Хрвата и мањи број Срба. Чипуљићи су етнички мјешовито село са српском већином, такође покрај Бугојна, у непосредном сусједству Веселе. Претходне године, 29. јула 1941, усташе из Бугојна су у Чипуљићима ухапсиле 53 мушкарца српске националности. Они су побијени 1. августа 1941. у селу Занесовићи, између Бугојна и Горњег Вакуфа.⁶⁸

Према подацима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача НР БИХ (ЗКРЗ) из 1946, усташе су крајем јула и током августа 1942. убиле десет становника Веселе и Чипуљића, четири српске, пет муслиманске и једног словеначке националности. Извори не наводе прецизан датум њиховог страдања него истичу да су три жртве српске националности убијене јула 1942. Будући да је главнина Црне легије на том подручју била присутна од 17. до 25. јула, може се претпоставити да су жртве убијене тих дана у контексту сукоба између пролетерских бригада и Црне легије. Извор ЗКРЗ који говори о том злочину наводи припаднике Црне легије као починиоце. „Јула мјесеца са рада на пољу враћајући се кући, жртве Шкобић Ристо п. Јове (50), Шкобић Милка, Ристина жена (40) и Бојановић Јово п. Милоша (25), сви тежаци из села Веселе, срели су њих усташе Црне легије. Послије кратког објашњавања поменуте усташе су ножевима измрцварили Шкобића Ристу и Милку, а Бојановић Јову убили из пушке.”⁶⁹

⁶⁸ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 610, Записник састављен 27. јуна 1946. пред ЗКРЗ у Поричју, срез Бугојно, Свјedoци: Милан Ерак, Крстан Топић, Анте Вујовић, Љубица Бјелац, Деса Савиновић, Анђелко Глигорић.

⁶⁹ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 495–496, Мјесни народни одбор Весела, Записник састављен дне 25. 6. 1946. пред ЗКРЗ у Бугојну, Свјedoци: Зекир Сулејманпашић, Вишња Баришић, Бојанка Праљак, Заим Мамић, Анђелка Праљак. Сличан опис страдања наведених лица забиљежен је два дана касније у исказу мјештана Чипуљића: „Јула мјесеца усташе припадници Црне легије дошли су у наше село и на друму на којем су се кретале наведене жртве хтијући напољу да раде, среле су жртве и то: Шкобић Ристу пок. Јове (40), Шкобић Милку ж. Ристе (28) и Бојановић Јову пок. Милоша (35), сви тежаци из села Чипуљић. Они су ове жртве заклали ножевима како не би трошили муницију на њих” (АЈ, ДК, 110, к. 535, с.

Мјештани Чипуљића су 1946. свједочили да су припадници Црне легије у истом раздобљу одвели четворицу Чипуљићана који су убијени на непознатој локацији. Међу њима су били двојица Муслимана, један Србин и један Словенац. „Ове усташе су из нашег села одвели слиједеће жртве: Јелећ Мухарем ум. Авде (32), Џенџо Мухарем Салкин (20), Дучић Миле пок. Луке (40), Кочак Зоро (44), дошао из Словеније. Ове четири жртве одведене су и више се никад за њих није чуло.”⁷⁰

Потом су усташе у августу 1942. убиле тројицу мушкараца муслиманске националности. Двојица мјештана убијена су од стране једног припадника Црне легије из Бугојна. „Августа мјесеца дошао је у наше село усташа, припадник Црне легије, Коловрат Јозо, пок. Нике, ст. 21 год., радник из Бугојна. Поменути усташа повео је са собом жртве Куртовића Сафета ум. Мехе, ст. 24 год., и Чезо Мухамеда ум. Осме, ст. 18 год., тежак из Веселе, и стрељао их оба двојицу недалеко од села на мјесту званом Крш. Ова двојица жртва су сарађивала са НОП-ом.” Према истом извору, усташе Миливој Челик и Анте Поцрња, припадници „усташког стожера” из Бугојна, током августа убили су мјештанина Меху Јалангу (25).⁷¹

Двојица припадника 4. црногорске пролетерске бригаде оставила су свједочење о убиству четворо њихових сабораца које су усташе 17. јула 1942. заклале између бугојанских села Чипуљићи, Весела и Парић. Међу њима су била двојица рањеника, једна болничарка и један заробљени борац.⁷²

488–490, 533–535: Мјесни народни одбор Поричје (Чипуљић). Записник дне 27. 6. 1946. пред ЗКРЗ у Поричју срез Бугојно, Свјedoци: Милан Ерак, Стјепан Милић, Крстан Топић, Јелица Глигорић, Госпава Врањић, Даринка Вучић).

⁷⁰ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 488–490, 533–535: Мјесни народни одбор Поричје (Чипуљић). Записник дне 27. 6. 1946. пред ЗКРЗ у Поричју срез Бугојно, Свјedoци: Милан Ерак, Стјепан Милић, Крстан Топић, Јелица Глигорић, Госпава Врањић, Даринка Вучић.

⁷¹ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 495–496: Мјесни народни одбор Весела. Записник састављен дне 25. јуна 1946. пред ЗКРЗ у Бугојну, Свјedoци: Зекир Сулејманпашић, Вишња Баришић, Бојанка Праљак, Заим Мемич, Анђелка Праљак.

⁷² Јокаш Јововић, „Погинула од усташке каме”, *Четвртина пролетерска црногорска бригада. Зборник сјећања*, I–II, (ур. Саво Дрљевић и др.), Београд, 1969, стр. I/175;

Масакр у Горњем Маловану 28. јула 1942.

Доласком Црне легије на подручје Купреса започео је низ злочина над локалним српским становништвом, како у селима под контролом ОС НДХ тако и у селима под контролом партизана – на која су усташе извршиле нападе. Дијелови Црне легије и 9. пјешадијске пуковније Хрватског домобранства пристигли су на Купрес 25. јула 1942. Сутрадан је из Бугојна пристигао остатак снага под командом пуковника Шимића, заједно са заповједником.⁷³ У та два дана на Купрес је пристигао и бојник Рафаел Бобан, док је пуковник Јуре Францетић тих дана боравио у Сарајеву.

Горњи Малован је претежно српско село смјештено у јужном дијелу Купрешког поља. Село се наслања на планину Малован, која се налази између пространих планина Хрбина и Цинцар. Ове планине дијеле Купрешко од Гламочког поља, док планина Цинцар дијели Купрешко од Ливањског поља. Према државном попису становништва, село је 1931. имало 396 житеља. У засеоку Темалићи, који је 1931. имао 139 становника, живјело је измијешано српско и хрватско становништво, док је у остатку Горњег Малована живјело искључиво српско становништво.⁷⁴

Горњи Малован је смјештен на супротном крају Купрешког поља у односу на варошицу Купрес. Та два насеља повезана су дру-

Петар С. Брајовић, „Од Бугојна до Мркоњић Града”, *Четири илустрационарно-иорска бригада. Зборник сјећања*, I–II, (ур. Саво Дрљевић и др.), Београд, 1969, стр. I/178.

⁷³ *Zbornik NOR-a*, IV/7, Beograd, 1953, dok. 180, стр. 387: Izvještaj zapovjedništva 9. pješačke pukovnije o borbama za vrijeme od 1. do 31. jula 1942.

⁷⁴ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine po stanju od 1. maja 1938*, (pr. Statistički ured u Zagrebu), Zagreb, 1938, стр. 53. Иако се у наслову публикације наводи да садржај одражава „стање од 1. маја 1938”, подаци о броју становника по насељима одражавају стање које је забиљежено у државном попису становништва из 1931. Наведени подаци могу бити умањени у односу на реалан број мјештана – с обзиром на то да постоје докази да објављени резултати државног пописа становништва 1931. у многим српским срединама у Хрватској и Босни приказују умањен број становника.

мом који спаја Купрес и Шујицу, одакле се цеста рачва према Ливну односно Дувну. На путу од Горњег Малована према Шујици смјештен је Доњи Малован. Између Купреса и Горњег Малована нема насељених мјеста. Малован од Купреса дијели поље без високог растиња, неподесно за постављање препрека и засједа. Географски положај села био је главни разлог због којег је Горњи Малован био прво купрешко село у коме је Црна легија починила масовни злочин. Наиме, Црна легија је на подручју Малована извршила пробој према Шујици и Дувну како би вратила та два мјеста под контролу ОС НДХ. У овом пробоју су учествовали пуковник Шимић и дојник Бобан. Њих двојица носе командну одговорност за спаљивање Горњег Малована и убијање између 75 и 86 мјештана. Пуковника Шимића и дојника Бобана видимо на неколико фотографија које су настале 28. јула 1942. приликом пробоја Црне легије од Купреса према Шујици.⁷⁵ Пуковника Францетића нема на тим фотографијама, што је и разумљиво, јер се он тога дана налазио на путу од Сарајева, преко Травника, до Доњег Вакуфа.⁷⁶

Давор Маријан настоји да доведе у сумњу историчност злочина Црне легије у Горњем Маловану, на основу фрагментарних архивских извора које је консултовао у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, те на основу непомињања злочина у неким послеријатним публикацијама, иако су му позната ратна документа партизанског поријекла која говоре о масакру у Горњем Маловану.⁷⁷

Фрагментарност документације ЗКРЗ у Архиву Босне и Херцеговине о злочину Црне легије на подручју Малована Маријан је покушао приказати као могућу назнаку „да се злочин није уопће догодио”. Наиме, у документу ЗКРЗ који је Маријан користио наводи се паљење три имања у Маловану, без навођења да ли је ријеч о

⁷⁵ Hrvatski povijesni muzej (Zagreb), Zbirka filmova, fotografija i negativa, Inv. br. 11437, Album „Borbe u srpnju 1942. od Kupresa do Duvna”.

⁷⁶ *Zbornik NOR-a*, IV/7, Beograd, 1953, dok. 189, стр. 421: Izvještaj hrvatskog generala kod 718. njemačke divizije u Sarajevu od 30. 9. 1942.

⁷⁷ Davor Marijan, „O zločinima Crne legije na području Kupresa u ljeto 1942. godine”, стр. 318–321.

Доњем или Горњем Маловану и без спомињања људских жртава.⁷⁸ У монографији из 1999. Маријан је на следећи начин писао о злочину у Горњем Маловану (без спомињања злочина у Доњем Маловану): „Објављени хрватски документи не спомињу тај злочин. Хрватска народна предаја у Купресу говори да се злочин није догодио.”⁷⁹ То што објављени документи НДХ не помињу злочин у Доњем Маловану не значи да се злочин не спомиње у необјављеним документима НДХ. Селективна и варљива „народна предаја” није релевантан извор података, макар када је ријеч о том злочину.

У документацији Министарства унутарњих послова НДХ, која се чува у Војном архиву у Београду, сачуван је препис писма штаба Војно-четничког одреда „Кочић” од 13. августа 1942, упућеног котарској области Варцар Вакуф, које је потписао начелник штаба Митар Тривунчић. Тај извор на директан начин потврђује злочин у Горњем Маловану 28. јула 1942, али и злочин у Доњем Маловану 1. августа 1942.

„Од 25. јула до 5. августа 1942. усташке и домобранске оружане снаге биле су у акцији чишћења партизана од Купреса према Ливну. Кад су усташе и домобрани доспели до села Доњег и Горњег Малована одузели су животе и на грозан начин уништили 80 србских глава највише жена и деце и том приликом попалили извештан број србских домова. Када се је ова војска враћала од Ливна опет је пролазила преко Горњег и Доњег Малована и наставила у истим селима са клањем и убијањем српског народа, и то опет жена и деце, тако да се је број пострадалих попео на 100 особа. Овом приликом запаљено је и 80 српских домова са осталим nutzградама.”⁸⁰

Владимир Дедијер је у свом ратном дневнику забиљежио сазнања о злочину у Горњем Маловану истог дана када се злочин догодио. Наиме, након евакуације првих рањеника из Горњег Малована на катун Мала Дрежица (катун на планини Хрбини, удаљен десетак

⁷⁸ Исто, стр. 321.

⁷⁹ Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942*, стр. 181.

⁸⁰ ВА, НДХ, к. 213, ф. 7, д. 29, Писмо штаба Војно-четничког одреда „Кочић” котарској области Варцар Вакуф, Предмет: Недела извршена над српским народом извештава и кривца на осуду тражи, 13. 8. 1942.

километара од села), Дедијер се запутио ка Горњем Маловану с групом партизана. Повукли су се натраг након што су допрли на неколико километара до села. Припадници 3. санџачке бригаде информисали су Дедијера о исходу продора усташких снага у село. „Усташе су јутрос у пет нападе Горњи Малован и попалиле га. Према неким вестима усташе су убиле 70 душа. Доњи Малован нису дирали јер је тамо онај жандарм петоколониш [Душан Дувњак].” Дедијер наводи да је усташка колона била опремљена с наводно седам тенкова (очигледно је да је Дедијеров извор под тенковима подразумевао и неколико оклопних кола), више камиона и мотоцикала.⁸¹

Наредно спомињање злочина у Горњем Маловану у изворима партизанског поријекла забиљежено је три дана након злочина, у писму Јосипа Броза Тита Сретену Жујовићу.

„Добро је што сте извршили напад на Злосела јер ће то имати јак одјек међу српским становништвом у овим крајевима које је тако много претрпјело од бандитског терора баш из Купреса и Злосела. Јуче сам добио извјештај од командира једне златарске чете [3. пролетерске бригаде] који је с патролом био у Горњем Маловану, да је тамо нашао језовиту слику. Усташе и бандити из Злосела и Купреса не само да су потпуно спалили села већ су поклали око 70 жена, дјеце и стараца. Он каже да је својим очима видио изнакажена тијела жена с дојенчадима. Разумије се да ми не можемо одговарати истом мјером, али морамо зликовце најстроже казнити не само конфискацијом стоке и имовине већ и паљењем њихових кућа.”⁸²

Осим потврде злочина у Горњем Маловану у дневнику Владимира Дедијера, злочин је потврђен у још три партизанска дневника. Најнаративнији опис забиљежен је у дневнику др Јулке Мештеровић, 29. и 31. јула. Први запис настао је дан након што се догодио злочин.

⁸¹ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I–III, Prvi deo: od 6. aprila 1941. do 27. novembra 1942, Beograd, 1945, стр. I/236–237.

⁸² *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, 6, (jul–avgust 1942), (pr. Mladen Stefanović), Beograd, 1988, стр. 176: Pismo [Josipa Broza] Tita [Sretenu Žujoviću] Crnom 31. 7. 1942.

„Непријатељ је од Купреса навалио са два тенка и изненадио 3. батаљон 3. бригаде. Све је безобзирно бежало. Усташе су ишле брдом и косама, а тенкови путем. Горњи Малован је сав у пламену. Болничарке су извукле тешке рањенике и склониле их у једну рупу. Свега их је 15 остало у селу. Нису могле ангажовати људе за евакуацију. Побегли су сви који су могли да беже. Непријатељ је ушао у село. Палио кућу по кућу. Иако смо били у Доњем Маловану, Горњи је настрадао; Доњи нису стигли да униште. Данас су Златарци упали у школу где је било 40 усташа, од којих је 12 погинуло; наши имају само 1 рањеног.” Наредни запис је настао 31. јула 1942. Овај запис је драгоцјен, јер саопштава број жртава. „У Маловану су усташе заклале 75 жена, деце и стараца. Људи околу плачу. Многи су избегли са фамилијама.”⁸³

Маријан Стилиновић је у свом дневнику на дан 1. августа 1942. забиљежио: „Страшна звјерства су починили усташе у Горњем и Доњем Маловану, заклали су 90 људи, већином жена и дјеце.”⁸⁴ Дневнички запис Маријана Стилиновића, осим што потврђује злочин у Горњем Маловану, потврђује и злочин у Доњем Маловану који се догодио управо 1. августа 1942. Број жртава који наводи Стилиновић обухвата жртве оба села и приближан је броју жртава оба села. Наиме, у та два села усташе су 28. јула и 1. августа 1942. убиле око 97 особа. Страдање становника Горњег Малована у ратном дневнику узгред биљежи и пуковник Саво Оровић, 13 дана након што је село спаљено, а дио становника убијен, када је 10. августа 1942. пролазио кроз село. „Село беше потпуно пусто, и без кућа и без становништва, јер је недавно Францетићева Црна легија извршила покољ становништва и село спалила.”⁸⁵ Давору Маријану су наведени подаци из три партизанска дневника били познати, али из неког разлога им није поклонио пуно повјерење.

⁸³ Јулка Мештеровић, *Лекарев дневник*, Београд, 1968, стр. 139. У првој цитираној реченици поткрала се грешка. Наиме, у Горњем и Доњем Маловану није био размјештен 3. батаљон 3. пролетерске бригаде него њен 1. батаљон.

⁸⁴ Marijan Stilinović, *Vune i otpori*, Zagreb, 1986, стр. 189.

⁸⁵ Саво Оровић, н. д., стр. 266.

Батаљон 3. пролетерске (санџачке) бригаде и локални партизани из Доњег и Горњег Малована (двје сеоске чете у саставу Ливањског партизанског одреда) нису били у стању да спријече продор Црне легије будући да су противничке снаге биле неколико пута бројније и снабђевене оклопном механизацијом и артиљеријом, а на Горњи Малован је дејствовала и авијација приликом продора ОС НДХ 28. јула. Приликом почетног продора усташа у Ђемалиће и Ришћанско Село, два малованска засеока најближа Купресу, на усташе су „из бусија” запуцали припадници 3. пролетерске бригаде и ранили неколико нападача. Партизани су одолијевали усташама од 10 до 13 часова, али су усташе појачале притисак и одбациле партизане, након чега су, како наводи и извор НДХ, опљачкале стоку и спалиле село. Тада су усташе извршиле масовно убијање мјештана, што извор НДХ прећуткује. Ријеч је о извјештају оружничке постаје Купрес који је у свом извјештају пренијело заповједништво 5. оружничке пуковније.⁸⁶

Према истраживањима партизана и историчара Мише Лековића, пријетила је опасност да усташе заробе и побију партизанске рањенике који су били смјештени у сеоским кућама у Доњем Маловану. Због тога је дио бораца 3. пролетерске бригаде морао бити ангажован на измјештању рањеника у планину, што је ослабило одбрану. Уједно, партизанска медицинска служба се није могла ослонити на мјештане у евакуацији рањеника, јер су ови „чим су чули прве пушке, побегли у шуме”, спашавајући своје и животе својих укућана.⁸⁷

У Горњем Маловану је 1942. живјело око 400 становника српске националности. Извори који говоре о злочину који се у том селу догодио 28. јула 1942. спомињу бројке жртава у распону од 70 до 75. Документ ЗКРЗ из 1946. наводи непотпуне поименичне податке о жртвама тог злочина. У том извору се наводе неки погрешни подаци.

⁸⁶ ВА, НДХ, к. 65, ф. 2, д. 38, Извјештај заповједништва 5. оружничке пуковније из Сарајева Врховном оружничком заповједништву у Загребу, 7. 8. 1942.

⁸⁷ Mišo Leković, *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942*, Beograd, 1965, стр. 328–329.

„Јуна мјесеца 1942. кроз наше село наишла је купрешка милиција добро наоружана. Они су кренули кроз наша села да би побили Србе. Говорили су да су Срби дигли устанак и да их треба ради тога казнити.” Злочин се није догодио јуна 1942. него 28. јула 1942. Злочин није починила купрешка милиција или, макар, није само купрешка милиција учествовала у злочину – ако претпоставимо да је дио купрешке милиције пратио Црну легију у продору према Шујици.

Затим се наводе имена седамдесет једне жртве из Горњег и Доњег Малована, без напомене из ког села конкретно. На основу презимена жртава може се поуздано утврдити да је међу њима било 49 становника Горњег Малована и 22 становника Доњег Малована.

„Нека дјеца која су преживјела тај покољ и данас живе те причају о грозотама које су тада видјели. Построје их тако у близини куће, па онда из митраљеза постријељају све. Понеко мало дијете незахваћено митраљеским рафалом остало је тако у животу и они су данас живи свјedoци тога масовног злочина. Многу дјецу, да не би муницију трошили, клали су. Многе старце и дјецу, који нису могли из кућа да изађу, оставили су у кућама и кућу потпалили... Том приликом попалили су нам око 150 кућа, 1.500 споредних зграда.”⁸⁸ Број спаљених кућа и помоћних објеката односи се на оба Малована.

Користио сам три списка жртава села Горњи Малован. Ниједан од њих не омогућава поименичну идентификацију свих жртава. Најстарији списак жртава злочина од 28. јула 1942. наведен је у записнику ЗКРЗ из 1946. Као што сам напоменуо, он садржи имена 49 жртава масакра. У оквиру савезног пописа жртава рата, мјештанин Јово Деспинић је крајем 1964. пописао само 33 жртве масакра.⁸⁹ Међутим, Деспинић је забиљежио имена 14 жртава масакра која нису

⁸⁸ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 504–506, 550–552: Мјесни народни одбор Малован. Записник састављен дне 3. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Купресу, Свјedoци: Коста Деспинић, Недељко Бајило, Иво Шимић, Стојан Колоња, Савица Марић, Гојко Ваван, Аћим Дувњак, Мирко Зјајић, Илија Ваван.

⁸⁹ АЈ, 179, СКПЖР, к. 1280, Попис жртава рата 1941–1945, општина Купрес, мјесто Горњи Малован, (пописао Јово Деспинић из Горњег Малована, грађа примљена 16. 11. 1964).

наведена у записнику ЗКРЗ из 1946. То чини 63 поименично идентификоване жртве тог злочина. Међу њима је било девет мушкараца, 25 жена и двадесет деветоро дјеце. У бази података Музеја жртава геноцида из Београда наводе се имена 23 особе за које се тврди да су убијене у директном терору у Горњем Маловану 1942. Имена ових особа не наводе се у списковима жртава из 1946. и 1964. Међу њима су два мушкараца, десет жена и једанаесторо дјеце. Међутим, у бази података Музеја жртава геноцида наведена је само година страдања, не и датум страдања жртава. Међу 23 жртве свакако су и они који су побијени у масакру 28. јула 1942. Наиме, није познат ниједан други масовни злочин над мјештанима Горњег Малована током 1942, иако је могуће да је било појединачних злочина. Због свега наведеног, вјерујем да је податак о 75 жртава масакра, који наводи у свом ратном дневнику др Јулка Мештеровић, најмањи број жртава тог масакра. Реалан број жртава креће се између 75 и 86.⁹⁰

Иако ниједан од три коришћена списка жртава није потпун, на основу њих могуће је говорити о димензијама страдања појединих породица. Милутин Ваван је убијен од стране усташа 1941. У масакру који се 28. јула 1942. догодио у Горњем Маловану усташе су убиле његову супругу Јању (41) те њихово петоро дјеце: Босу (14), Светка (9), Николу (7), Стану (5) и Мому (1). Игњат Ваван је у масакру од 28. јула 1942. изгубио супругу Јованку те дјецу Стану (6), Недељка (4) и Ристу (1). Рат су преживјели отац породице и само једна кћерка – Јела, која је 1942. имала седам година. Митар Ваван је у масакру изгубио мајку Станку (60), сестру Боју (22), супругу Анђу (31), те дјецу Љубицу (6) и Светозара (4). Осим њега, из његове фа-

⁹⁰ У књизи публицисте Милана Булајића наводи се да су усташе у Горњем Маловану 28. јула 1942. убиле 86 мјештана. Дио књиге у коме се саопштавају ови подаци писан је на основу података публицисте Јове Бајића. Бајић и Булајић се позивају на дневник Владимира Дедијера када саопштавају број жртава. Међутим, Владимир Дедијер нигдје у свом дневнику не спомиње број од 86 жртава масакра у Горњем Маловану, већ спомиње број од око 70 жртава тог злочина. Поистовјећивање записа од 20. новембра 1942. у Дедијеровом дневнику с масакром у Горњем Маловану, што чине Бајић и Булајић, потпуно је произвољно. Упоредити: Milan Bulajić, н. д., стр. IV/742–743.

милије рат је преживио само млађи брат Манојло, који је 1942. имао 14 година. Око половине жртава које су убијене у масакру у Горњем Маловану потицало је из велике фамилије Ваван.

У Хрватском повијесном музеју у Загребу чува се десетак фотографија за које вјерујем да представљају спаљивање Горњег Малована. Фотографије је снимио Иван Сопта, фото-аматер који је пратио Црну легију током већине њених операција у Босни и Херцеговини 1942. Фотографије су дио албума који носи наслов „Борбе у српњу 1942. од Купреса до Дувна” и који садржи 39 слика. Будући да је Горњи Малован једино село које је спаљено од стране Црне легије при њеном пробоју од Купреса до Дувна, сматрам да те слике несумњиво представљају управо паљење тога села. На фотографији број 7 видимо леш једног мушкарца, док на фотографији број 38 видимо групу цивила како носе некакве ствари. Вјерујем да та фотографија приказује хрватске сељаке који носе опљачкане ствари из кућа које горе у позадини.⁹¹

Масакр у Оџаку 29. јула 1942.

Оџак (или Алајбегов Оџак) је мало село смјештено непосредно источно од Купреса. Ово село се понекад посматра као заселак Беговог Села, а понекад као дио мјеста Купрес. Од свих насеља у Купрешком пољу, Оџак је најближи Купресу. Село је 1931. имало 190 становника.⁹² Оџак и сусједно Бегово Село су уочи рата била етнички мјешовита села с хрватском већином. Срби су у Оџаку били малобројнији од Срба у Беговом Селу. Сви Срби у Оџаку припадали су фамилији Спремо, док је у Беговом Селу осим фамилије Спремо живјела и српска фамилија Глигурић. Током рата убијена је велика већина Срба из Оџака и преко половине српских становника Бего-

⁹¹ Hrvatski povijesni muzej (Zagreb), Zbirka filmova, fotografija i negativa, Inv. br. 11437, Album „Borbe u srpnju 1942. od Kupresa do Duvna”.

⁹² *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 53.

вог Села. У љето 1941. усташе су убиле 19 одраслих мушкараца из Оџака и Беговог Села. Међу убијенима била су четворица Срба из Оџака.⁹³ Мјештани Оџака и Беговог Села убијени су у једном дану.⁹⁴

Најстарији познати извор о злочину у Оџаку 29. јула 1942. представља конфузан запис Мјесног народног одбора Купрес из 1946, настао на основу свједочења шест мјештана Купреса, Оџака и Беговог Села. Према том извору, усташе су „крајем јула 1942” упале у Оџак, извеле из кућа 18 жена и дјеце и одвезле их камионом на локацију „недалеко од самога Купреса”, гдје су их све стријељале. Усташе су жртве прије стријељања наводно „ножевима клали и мрцварили”. Шесторица савременика, од којих су четворица били хрватске националности, навели су да је у хапшењу учествовао Станко Томић, усташки логорник за опћину Купрес. Осим њега, као учеснике у хапшењу навели су још четворицу припадника купрешке усташке милиције.⁹⁵

Од 18 жртава из Оџака убијених 29. јула 1942, десеторо су била дјеца, док су двије особе биле у дјевојачкој доби (16 и 17 година), а остале жртве су биле одрасле жене. Међу жртвама су била и одојчад: једно дијете имало је годину, а двоје дјеце двије године. Све жртве су припадале великој фамилији Спремо, то јест биле су чланови четири обитељи Спремо. Ријеч је о супругама и дјечи Стеве, Лазе, Цвије и Стојка Спреме. Цвијо и Стево убијени су од усташа у љето 1941, док је Стојко, Стевин брат, убијен непознатог датума 1942. Судбина Лазе Спреме није ми позната. Његовог имена нема ни у једном списку страдалих становника Оџака. Претпостављам да је преживио

⁹³ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 632: Мјесни народни одбор Купрес. Записник састављен дне 6. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Бугојну, Свједоци: Перо Папић, Мирко Спремо, Иво Лозанчић, Анте Павић, Матко Раванчић, Бећо Кићина из Купреса.

⁹⁴ У записнику ЗКРЗ од 6. 7. 1946. наводи се да су мјештани Оџака и Беговог Села убијени средином јула 1941. У документацији СКПЖР наводи се да су жртве тог злочина убијене 29. 7. 1941. у шуми Копривница, недалеко од превоја Купрешка врата, на путу од Купреса према Бугојну.

⁹⁵ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 632: Мјесни народни одбор Купрес. Записник састављен дне 6. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Бугојну, Свједоци: Перо Папић, Мирко Спремо, Иво Лозанчић, Анте Павић, Матко Раванчић, Бећо Кићина из Купреса.

рат. Породица Стеве Спреме је у потпуности искоријењена: осим њега и његове супруге, усташе су убиле и њихово шесторо дјеце (три кћерке и три сина). У масакру који се догодио 29. јула 1942. убијени су супруга Стојка Спреме те њихова два мала сина. Рат је преживио Стевин и Стојков брат Недељко, који је 1964, приликом пописивања жртава рата, био извор података о страдању његових рођака.⁹⁶

Можемо само нагађати какав је био живот жена и дјеце из српских породица чији мужеви и очеви су убијени 1941. током годину дана од губитка најмилијих до доласка Црне легије у њихова села. Није познато да ли су уживали заштиту комшија хрватске националности и на који начин су се прехрањивали, јер је логично претпоставити да су им имања била изложена пљачки, а недостатак мушке радне снаге се свакако огледао у мањим приходима. У моменту извршења злочина у Оцаку и Беговом Селу, у тим мјестима нису вођене борбе између партизана и усташа. Чињеница да купрешка усташка милиција није побила српске жене и дјецу у Оцаку и Беговом Селу у љето 1941, када су побијени српски мушкарци из та два села, додатно терети Црну легију за намјерно убијање из етничке мржње.

Злочин у Шујици 29. јула 1942.

Шујица је највеће насељено мјесто у Шујичкој долини, смјештеној између Купрешког и Дувањског поља. Село је у међуратном раздобљу припадало срезу Ливно, а послије рата општини Дувно. Шујица је 1931. имала 986 становника.⁹⁷ Велику већину мјештана чинили су Хрвати, али је у селу живјело и десетак посто Муслимана. Једино српско насеље на подручју шујичке општине било је село Баљци.

⁹⁶ АЈ, 179, СКПЖР, к. 1280, Попис жртава рата 1941–1945, општина Купрес, мјесто Оцак, (пописао Бошко Колоња, грађа примљена 16. 11. 1964). Попис жртава рата за село Оцак из 1964. изражено је непотпун.

⁹⁷ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 61.

Црна легија је заузела Шујицу 28. јула 1942, истог дана када је започела продор према Дувну и када је починила покољ у Горњем Маловану. Према подацима ЗКРЗ из 1945, након заузимања Шујице од стране Црне легије, „Рафаел Бобан је тада наредио да се побије свака фамилија која има неког од својих чланова у партизанима. Тада су усташе стрељали Сулејманагић Злату (ум. Мехе) 48 година стару из Шујице и њена три сина: Смаила (16), Бегу (13) и Ђулагу (10) и још двије непознате заробљене партизанке”.⁹⁸ Син и брат жртва звао се Хамза Сулејманагић. Нисам успио установити којој партизанској бригади је припадао. Преживио је рат и после рата је мајци и браћи подигао споменик на муслиманском гробљу у Шујици.

Масакр у Доњем Маловану 1. августа 1942.

Доњи Малован је село смјештено на крајњем југозападу Купрешког поља, на путу који од Купреса води према Шујици и, даље, према Дувну, односно Ливну. Село је било насељено искључиво српским становништвом и према државном попису становништва 1931. је имало 580 становника.⁹⁹

Доњи Малован је до 1. августа 1942. био поштеђен већег разарања и масовнијег страдања мјештана, за разлику од других српских села у купрешкој општини. Претходно сам навео различите тврдње Владимира Дедијера и Јулке Мештеровић о разлогу изостанка паљења и убијања у Доњем Маловану у дану у коме се догодио злочин у сусједном Горњем Маловану. Логично је претпоставити да припадници Црне легије нису били у могућности да се задржавају у оба села због нужности брзог продора према Шујици, Дувну и Ливну.

⁹⁸ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 604, Записник састављен дне 2. 11. 1945. пред СКРЗ у Ливну: Изјава Шахбега Гагића из Ливна; АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 660, Записник састављен 8. 7. 1946. у Ливну при ЗКРЗ: Изјаве Марка Велемира из Баљака, Фабијана Чичка и Марка Шимића из Шујице.

⁹⁹ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 53.

Тешко је повјеровати да су припадници Црне легије 28. јула одустали од злочина над становницима Доњег Малована и паљења села из обзира према мањој прочетничкој групи у том селу која је била окупљена око предратног жандара Душана Дувњака, поготово јер је Црна легија већ 1. августа побила дио становника и спалила село.

Заправо, највјероватније је присуство партизана у Доњем Маловану узроковало да усташе 28. јула одустану од напада на село, поготово јер им се журило према Дувну и Ливну. Наиме, Доњи Малован није смјештен на друму него на једној тераси изнад друма који повезује Купрес и Шујицу. Припадници 3. санџачке бригаде су сутрадан, 29. јула, између Доњег и Горњег Малована извршили напад на један усташки транспорт који је из Купреса покушао да се пробије за Шујицу. Приликом овог напада погинуло је осам припадника 1. бојне Црне легије, а 16 их је рањено.¹⁰⁰ Три дана након тога, 1. августа, партизани нису били у стању да зауставе усташе у Доњем Маловану. Тога дана злочин у Доњем Маловану је починила јединица Црне легије која се из Шујице пробила према Купресу.¹⁰¹ У усташкој колони која је од Шујице преко Малована извршила пробој према Купресу били су и пуковник Шимић и бојник Бобан. Злочин се догодио у три засеока: Дувњаци, Канлићи и Марића Долина.

Као што сам навео, Маријан Стилиновић, члан Агитпропа ВШ НОВЈ, записао је 1. августа у свом ратном дневнику: „Страшна звјерства су починили усташе у Горњем и Доњем Маловану, заклали

¹⁰⁰ ВА, НДХ, к. 12, ф. 1, д. 29/3, Главни стан Министарства домобранства, Дневно извјешће на дан 29. 7. 1942. и ноћу 29–30. 7. 1942; ВА, НДХ, к. 12, ф. 1, д. 30/6, Главни стан Министарства домобранства, Брзојавка предана 30. септембра 1942; ВА, НДХ, к. 56, ф. 2, д. 9/11, Извјештај заповједништва 9. пјешачке пуковније из Травника заповједништву 3. домобранског збора у Сарајеву, 15. 9. 1942. У трећем документу наведен је умањен број погинулих и рањених усташа. Историчари Мишо Лековић и Давор Маријан наводе умањене бројеве погинулих и рањених усташа. Упоредити: Мишо Leković, н. д., стр. 334; Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942*, стр. 69.

¹⁰¹ Мишо Leković, н. д., стр. 357. Лековић наводи да су приликом тог пробоја припадници Црне легије спалили Доњи Малован. Њему очигледно није било познато да су осим паљења села усташе побиле дио мјештана, будући да тај злочин не спомињу сачувана документа НОВЈ и ОС НДХ.

су 90 људи, већином жена и дјеце.”¹⁰² Овај запис је кључни извор за датирање злочина у Доњем Маловану. Владимир Дедијер и др Јулка Мештеровић у својим ратним дневницима нису забиљежили злочин у Доњем Маловану због тога што су се 1. августа 1942. налазили на Цинцару, десетак километара далеко од села, без могућности да дознају о злочину јер мјештани Доњег Малована нису избјегли на Цинцар (планина између Купрешког и Ливањског поља) него на Хрбину (планина између Купрешког и Гламочког поља).

Коста Дувњак, хроничар Доњег Малована, наводи да су усташе 1. августа спалиле 96 од 109 домаћинстава у селу. Био је то „најтежи дан у историји села”. „Срећа што се становништво благовремено повукло у шуме, па људских жртава није било много.” Дувњак није навео број убијених. Становништво Доњег Малована је избјегло на Хрбину, гдје су се налазили сеоски катуни. До краја рата у село се нико није вратио. Сељани су живјели у врло тешким условима у планини, изложени глади и болестима.¹⁰³

Кључни доказ историчности злочина Црне легије у Доњем Маловану представља списак становника тог села убијених у љето 1942. у документу који је 1946. начинио срески одбор ЗКРЗ у Купресу. У том документу наводе се поименични подаци за двадесет двије жртве из Доњег Малована.¹⁰⁴ Међутим, ово није коначан број жртава. У документацији насталој приликом пописа жртава рата 1964. наведена су имена још осам жртава. Наиме, извор из 1964. потврђује идентитете 11 жртава које наводи извор из 1946, али доноси податке за још осам жртава. Извор из 1946. наводи податке за 11 жртава које не наводи извор из 1964.¹⁰⁵

¹⁰² Marijan Stilinović, н. д., стр. 189.

¹⁰³ Коста Дувњак, *Хроника кујрешкој села Доњи Малован*, Нови Сад, 2008, стр. 400–401.

¹⁰⁴ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 505–506, 550–552, Мјесни народни одбор Малован, Записник састављен дне 3. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Купресу, Свјedoци: Коста Деспинић, Недељко Бајило, Иво Шимић, Стојан Колоња, Савица Марић, Гојко Ваван, Аћим Дувњак, Мирко Зјајић, Илија Ваван.

¹⁰⁵ АЈ, 179, СКПЖР, к. 1280, Попис жртава рата 1941–1945, општина Купрес, мјесто Доњи Малован, (пописао Јово Деспинић из Горњег Малована, грађа примљена 16. 11. 1964).

Жртве су били чланови шест фамилија: Марић (10), Дувњак (9), Канлић (4), Рађен (3), Цвितिћ (3), Колоња (1). Међу убијенима било је пет мушкараца, десет жена и петнаесторо дјеце. Најмлађа жртва је живјела свега три дана, а најстарија 80 година. Међу убијеном дјецом из фамилије Дувњак, поред дјетета од три дана, убијено је дијете од 15 дана као и дијете од четири мјесеца. Једно дијете из породице Марић такође је рођено 1942, али извор не казује колико је живјело. Боја Марић (24), мајка овог дјетета, родом из Вуковског, такође је убијена. За троје најмлађе дјеце оба извора наводе да су била „некрштена”, што значи да су остала безимена. Извор из 1946. и за четворомјесечног сина Љубе Дувњака наводи да је био „некрштен”, без навођења имена, док извор из 1964. за ово дијете наводи да се звало Маринко. Момир Дувњак је осим „некрштеног” дјетета, од три дана, у том злочину изгубио и двогодишњег сина Рајка, четворогодишњу кћерку Стоју те супругу Софију (30).¹⁰⁶

Масакр у Беговом Селу 3. августа 1942.

Бегово Село од Купреса дијели сусједни Оџак. Бегово Село је већински било насељено хрватским становништвом, при чему су Срби чинили око трећине мјештана. Село је 1931. имало двјеста осамдесет једног становника.¹⁰⁷

Срби у Оџаку и Беговом Селу припадали су великој фамилији Спремо, која се у та два села доселила из Гламочког поља у првој половини 18. вијека. Огранак ове фамилије у Беговом Селу у 19. вијеку је промијенио презиме у Глигурић, док је већина Спрема у истом

¹⁰⁶ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 505–506, 550–552, Мјесни народни одбор Малован, Записник састављен дне 3. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Купресу, Свједоци: Коста Деспинић, Недељко Бајило, Иво Шимић, Стојан Колоња, Савица Марић, Гојко Ваван, Аћим Дувњак, Мирко Зјајић, Илија Ваван; АЈ, 179, СКПЖР, к. 1280, Попис жртава рата 1941–1945, општина Купрес, мјесто Горњи Малован, (пописао Јово Деспинић из Горњег Малована, грађа примљена 16. 11. 1964).

¹⁰⁷ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 53.

селу, као и све Спреме у Оцаку, задржала старо презиме.¹⁰⁸ Већ сам напоменуо да су усташе у љето 1941. извршиле убиство 14 одраслих мушкараца из Беговог Села, из породица Спремо и Глигурић. Непознат број одраслих српских мушкараца и старије дјеце из Беговог Села током 1941. склонио се у породичне катуне на планини Хрбини (или Хрбљини), која раздваја Гламочко и Купрешко поље. У предјелу планине Хрбине који се назива Шкадим (или Шкадимовац) налазили су се катуни, односно пастирски станови („кошаре”) породице Спремо из Беговог Села. Та породица је генерацијама била власник катуна на Шкадиму, још док су Спреме живјеле у Гламочком пољу. Није ми познато да ли су и Глигурићи били власници катуна на Шкадиму, али таква претпоставка није нереална. Најмање петорица Спрема из Беговог Села, браћа Мирко и Михајло Спремо, те тројица њихових синова у дјечачкој доби, склонили су се у породични катун на Хрбини. Сва петорица су преживјела рат.¹⁰⁹ Нико од њихових укућана, који су остали у Беговом Селу, није преживио покољ који се догодио 3. августа 1942. Мирко је тога дана изгубио супругу, три кћерке и сина, док је Михајло изгубио супругу, двије кћерке и два сина.¹¹⁰ Коришћени извори не говоре о томе како су други Срби из Беговог Села преживјели покоље током 1941. и 1942. Моја претпоставка је да је из Беговог Села рат преживјело двије петине српских мјештана.¹¹¹ Бегово Село и Оцак су једина села на

¹⁰⁸ О поријеклу фамилије Спремо видјети: Младенко Кумовић, *Порекло, миграције и сјрадања Срба са Кујреса*, Нови Сад, 1996, стр. 205–207.

¹⁰⁹ Драго Марић, *Остачване косе. О жртвама хрватској и њемачкој шерора у Блајају и на Кујрешкој висоравни од 1941. до 1945. године*, Велика Плана, 2014, стр. 88. Аутор се позива на свједочење Миле Спреме, сина Мирка Спреме. Нажалост, у књизи нема казивања како су други мјештани успјели преживјети злочине 1941. и 1942.

¹¹⁰ АЈ, ДК, 110, к. 496, с. 632–634: Мјесни народни одбор Купрес, Записник састављен дне 6. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Бугојну, Свједоци: Перо Папић, Мирко Спремо, Иво Лозанчић, Анте Павић, Матко Раванчић, Бећо Кићина из Купреса.

¹¹¹ У Беговом Селу је 1961. живјела осамдесет једна особа српске националности (Младенко Кумовић, н. д., стр. 79). Тај број подразумијева и мјештани који су рођени између 1945. и 1961, као и одређен број Срба из других купрешких села који су се после рата преселили у Бегово Село, на имања побијених рођака, како би живјели ближе општинском средишту.

Купрешкој висоравни у којима су усташе 1941. и 1942. побили преко половине српског становништва. Изузетак представља насеље Катанићи, али оно није имало статус самосталног насељеног мјеста него је било заселак у оквиру села Доње Вуковско.

У цитираном записнику ЗКРЗ из 1946, у коме се говори о страдању мјештана Оцака, наводи се да се масовни злочин над становништвом Беговог Села догодио дан послије масовног злочина у Оцаку. Иако у документу нису назначени прецизни датуми та два злочина, то би значило да се други злочин догодио 30. јула 1942. (будући да на основу пописа из 1964. знамо да се злочин над мјештанима Оцака догодио 29. јула 1941). Међутим, то би био погрешан закључак. Злочин у Беговом Селу, као што сам навео, догодио се 3. августа 1942. Сви испитаници који су 1964. били анкетирани од стране пописивача у оквиру савезног пописа жртава рата наводе тај датум као датум страдања њихових укућана и рођака.¹¹²

Тога дана најприје је један припадник усташке милиције из Оцака убио педесетогодишњу Ружу Спремо, сусревши је на цести. „Истог дана када је Ружа страдала усташе Црне легије помогнуте купрешком милицијом извршили су масовни злочин спаљивањем жртава у Беговом Селу. Они су покупили своје жртве и стрпали их у појату а потом појату запалили... Десило се тако да је једна жртва бжежала из појате три пута и сва три пута је поново бачена у појату.”¹¹³ Осим ове три лапидарне реченице, записник доноси и спи-

¹¹² АЈ, 179, СКПЖР, к. 1280, Попис жртава рата 1941–1945, општина Купрес, мјесто Бегово Село, (пописао Бошко Колоња из Беговог Села, грађа примљена 16. 11. 1964). Ђорђе Мијатовић Ђулум, партизански ветеран из Благаја код Купреса, познавалац локалних прилика, тврдио је у једном тексту из 1990. да се злочин догодио 2. 8. 1942. (Ђорђе Мијатовић Ђулум, „Злочин без казне. Стравични злочини купрешких усташа над својим комшијама Србима”, *Сџугенић*. Лист београдских студената, бр. 11, Београд, 1. 11. 1990, стр. 33). Иако је и тај датум погрешан, он се уклапа у временски оквир присуства Црне легије у варошици Купрес, након повратка главнине Црне легије из Дувна и Шујице на Купрес, 1–2. 8. 1942. Публициста Јово Бајић исправно наводи 3. август 1942. као датум злочина. Бајић наводи да су у том злочину страдале осамдесет двије жртве, што је непотпун податак (Milan Bulajić, н. д., стр. IV/743).

¹¹³ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 632–634: Мјесни народни одбор Купрес, Записник

сак жртава. Тога дана усташе су убиле 99 становника Беговог Села. Међу њима је било девет мушкараца, 29 жена и шездесет једно дијете. Фамилија Спремо је изгубила 68 чланова (два мушкараца, 20 жена и четрдесет шесторо дјеце), а фамилија Глигурић тридесет једног члана (седам мушкараца, девет жена и петнаесторо дјеце). Злочин у Беговом Селу представља најмасовнији злочин над женама и дјецом који је Црна легија починила у југозападној Босни 1942.

Неке српске породице у Беговом Селу тога дана су у потпуности истријеђене. Ријеч је о породицама чији су одрасли мушки чланови побијени 1941, док су њихове супруге и дјеца побијени 3. августа 1942. Тако је Маринко Спремо убијен 1941, а његова супруга и четири кћерке 1942. Иле Спремо је убијен 1941, а његова супруга и осморо дјеце (шест кћери и два сина) убијени су 1942. Војко Спремо, који је на непознат начин преживио рат, 3. августа 1942. изгубио је супругу и осморо дјеце (четири сина и четири кћерке).

Давор Маријан у монографији из 1999. не спомиње злочин у Беговом Селу. У чланку из 2000. Маријан наводи да му тај злочин приликом рада на монографији није био познат те да је за њега сазнао на основу записника ЗКРЗ из 1946, који је пронашао у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву. Ријеч је о истом записнику који користим у овом чланку, чији сам овјерени препис, такође из 1946, пронашао у Архиву Југославије. Маријан наводи да се злочин није могао догодити крајем јула 1942. (што је тачно, јер се догодио почетком августа 1942), при чему износи тврдњу да тога дана Црна легија није могла починити злочин у Беговом Селу јер тада у Купресу није било припадника те формације. „Особно се приклањам тврдњама преживјелих припадника купрешке милиције да се је злочин догодио прије надневка који је утврдила Земаљска комисија за утврђивање злочина и да га није починила нека од постројби Црне легије, већ највјеројатније посадна постројба Усташке војнице у Купресу.”¹¹⁴

састављен дне 6. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Бугојну, Свједоци: Перо Папић, Мирко Спремо, Иво Лозанчић, Анте Павић, Матко Раванчић, Бећо Кићина из Купреса.

¹¹⁴ Davor Marijan, „O zločinima Crne legije na području Kupresa u ljeto 1942. godine”, стр. 326–327.

Тврдња наведена у записнику ЗКРЗ из 1946. да су злочин у Беговом Селу починили припадници Црне легије и локална усташка милиција чини се сасвим реалном. Наиме, након што је крајем јула главнина Црне легије продрла према Дувну, између 1. и 2. августа дошло је до повратка припадника ове јединице на Купрес.¹¹⁵ Претходни злочини Црне легије у Урији и Оџаку, као и сви потоњи злочини на подручју општина Бугојно и Купрес које је у љето и јесен 1942. починила Црна легија, указују на спремност Црне легије на злочине над цивилима. Одсуство злочина над Србима из Оџака и Беговог Села током 1942, прије доласка Црне легије на Купрес, иако су та два села била под претходном контролом усташке милиције, указује на Црну легију као главни агенс злочина над цивилима на подручју Купреса у љето 1942. Мишљење двојице дивших припадника усташке милиције, на које се позива Маријан, исказано 57 година након историјског догађаја, прилично је ирелевантно.

Масакр у Вилешима и Хапстићима (Главица) 11. августа 1942.

Домобрански извор наводи да је 6. августа 1942. у Бугојно пристигла 2. сатнија 8. дојне Црне легије, под заповједништвом заставника Ивана Јуроша, у јачини од 110 војничара.¹¹⁶ Припадници ове сатније су 11. августа 1942. убили 84 српска становника два етнички мјешовита села југоисточно од Бугојна. Иван Јурош био је земљак Рафаела Бобана – рођен је 1920. у селу Горица покрај Груда у Херцеговини. Стријељали су га партизани у околини Марибора, маја или јуна 1945.¹¹⁷

¹¹⁵ ВА, НДХ, к. 13, ф. 1, д. 1/1: Главни стан Министарства домобранства, Дневно извијешће бр. 214. (по податцима примљеним 2. коловоза 1942. до 9 сати).

¹¹⁶ ВА, НДХ, к. 56, ф. 2, д. 9/8-9: Извјештај заповједништва 9. пјешачке пуковније из Травника заповједништву 3. домобранског збора у Сарајеву, 30. 9. 1942.

¹¹⁷ Vlado Bogut, Ljubo Leko, *Grudski žrtvoslov – Drugi svjetski rat i poraće*, Grude, 2014, стр. 343. У краткој биографији Ивана Јуроша наводи се сљедеће: „Волио живјети без зноја и мотике. Пуно је коцкао.” Нису наведени подаци који би теретили Јуроша за ратне злочине.

Сачуван је извјештај оружничке постаје у Бугојну о масакру у Вилешима и Хапстићима. Будући да је ријеч о једином извору НДХ поријекла који детаљније описује неки од масакара Црне легије у југозападној Босни у љето 1942, корисно га је опширније цитирати.

„11. коловоза 1942. послје напада на град Бугојно од стране партизана, око 8 сати ујутро пошла је једна сатнија, односно више сатнија Црне легије, Францетићеве, у разним правцима изван периферије Бугојна ради претреса терена и чишћења од бандита, тако да је једна сатнија Црне легије дошла и у село Главице, јужно од Бугојна удаљено 6 км, те у заселке Вилеше, Даутрине и Арнаути, и друга мјеста. Код доласка у Вилеши, поменута сатнија Црне легије поклала је слиедеће фамилије, односно чељад, што мушкараца, жена, дјеце, старца итд. и то: 1) сељака Драгу Ђатић са 14 особа [;] 2) Јову Пргомељу са 3 особе [;] 3) Станка Пргомељу са 7 особа [;] 4) Марко Пргомеља дви особе [;] 5) Полексија Јове три особе [;] 6) Панић Јове шест особа, сви из Вилеша [.] Богдан Јаковљевић три особе, Ђорђе Јаковљевић шест особа и Миливоје Јаковљевић пет особа, сви из заселка Даутрине, те Јека Човић са шест особа, Драгоја Ерак са четири особе и Јово Шперац са двије особе, из заселка Арнаути.”¹¹⁸

Потребно је разјаснити, будући да то није јасно наведено у извору, да се злочин догодио у два села: Вилеши (засеоци Вилеши и Даутрине) и Хапстићи (заселак Арнаути). Дакле, злочин се није догодио у Главицама, како је закључио Давор Маријан.¹¹⁹ Међутим,

¹¹⁸ ВА, НДХ, к. 147, ф. 2, д. 5/1: Оружничка постаја Бугојно, број 381/тајно, у Бугојну дне 15. коловоза 1942. Предмет: Покољ сељака православаца од стране Црне легије. Још један извор НДХ поријекла потврђује злочин Црне легије у околини Бугојна 11. августа 1942: „11. коловоза 1942. изашле су постројбе Црне легије у околицу Бугојна ради претражње терена. Неке сатније су допрле до села Главице, јужно од Бугојна 6 км и заселка Вилеши и у том селу поубијали неколико породица православних јер су наводно исти отворили у леђа усташама ватру из пушака”, ВА, НДХ, к. 215, ф. 1, д. 8, Велика жупа Плива и Рама Министарству унутарњих послова, Предмет: Мјесечни извјештај за српањ и коловоз 1942, Јајце, 10. 9. 1942. Извјештај је поднијет Заповједништву 5. оружничке пуковније у Сарајеву, Котарској области Бугојно и Жупској редарственој области Јајце.

¹¹⁹ Давор Маријан у оба текста (монографија из 1999. и чланак из 2000) наводи да се злочин од 11. 8. 1942. догодио у селу Главице, што није најтачнији закључак.

Маријанов закључак није потпуно погрешан јер су Вилеши и Хапстићи понекад сматрани дијеловима села Главице. Напомињем да у Главицама није било српског становништва, него да су најближи Срби живјели управо у Вилеши и Хапстићу. У Арнаутима (заселак Хапстића) је 1931. живио 41 становник. Није познато колико становника је 1931. живјело у вилешком засеоку Даутрине, али је познато да је у свим засеоцима Вилеша живјело укупно 165 становника.¹²⁰ У Вилешима су Срби представљали мањину становништва, у Даутринама су Срби били нешто бројнији него у Вилешима, а у Арнаутима су живјели искључиво Срби.

„Остали народ поменутих заселака, као и других села, кад су чули за ово клање, побјегли су у шуме, а усташе да су наводно¹²¹ поклали наприед описане особе зато што кад су дошли у село и питали шта има новог, сељаци да су им рекли да нема ништа, а кад су изашли из села да је на њих припуцано¹²² те се они онда натраг у село вратили и поменути покољ починили. Ради овога покоља православног становничтва јако се негодује код Хрвата католика и муслимана јер се они сада боје освете, тј. боје се да ће избјегло становничтво навести на њих партизане те да ће их поклати, што би у будуће било потребно од надлежних заповијед да се жене и дјеца као и старци овако не уништавају јавно на овај начин. Овај извјештај није детаљно провјерен, што ће се накнадно учинити и попис свију покланих особа доставити.”¹²³

Тврдња да су мјештани сва три засеока запуцали на усташе није нимало увјерљива, поготово јер нема доказа да су локални Срби у селима у којима су чинили око половине становништва (Хапстићи) или мање од половине (Вилеши) уопште били наоружани. Поготово није увјерљиво да су мјештани у сва три засеока запуцали на уста-

¹²⁰ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 51.

¹²¹ Подвучено у документу.

¹²² Прецртано и дописано оловком: „писано”.

¹²³ ВА, НДХ, к. 147, ф. 2, д. 5/1: Оружничка постаја Бугојно, број 381/тајно, у Бугојну дне 15. коловоза 1942. Предмет: Покољ сељака православца од стране Црне легије.

ше, јер је тешко повјеровати не само да су били наоружани него да су синхронизовано дјеловали у засеоцима који су међусобно удаљени неколико километара. У Хапстићима су убијена само тројица мушкараца од укупно 23 жртве, док је у Вилешима, у два засеока, убијено 16 мушкараца од шездесет једне жртве. Подаци о мањини мушкараца међу жртвама додатно демистификују тврдњу о наводном нападу на усташе у та три села.

Из садржаја цитираног документа није до краја јасно да ли су усташе тога дана у Вилешима и Хапстићима убили 73 или шездесет једну особу, јер је нејасно да ли се име оца породице рачуна засебно или не. Према подацима СКПЖР из 1964, у Вилешима је убијен 61 становник (двадесет деветоро дјеце, 16 жена и 16 мушкараца), док су у Хапстићима убијена 23 становника (једанаесторо дјеце, девет жена и три мушкарца). Дакле, у масакру који је Црна легија извршила 11. августа 1942. у та два села убијене су 84 особе то јест 19 мушкараца, 25 жена и четрдесеторо дјеце. Злочине у та два села треба посматрати као јединствен историјски догађај, јер су све жртве убијене истог дана на истој локацији: „у шуми Сича код Вилеши”, како се наводи у документима СКПЖР.¹²⁴

Према свједочењу мјештана Вилеши из 1946, усташким легионарима су као водичи послужиле локалне усташе из Главица и Кандије. Тај извор такође наводи да су мјештани Вилеши побијени на локацији Сича.

„Ове усташе Црне легије ове све жртве повели рекавши им да иду на неко саслушање. Кад су их одвели до мјеста гдје су их побили, наредили су да мушки иду на горњу страну и да посједају, а жене и дјеца на другу страну. Организовали су већ раније начин извршења убиства. Стража је прије постављена околу, а митраљези су били већ унапријед на своја мјеста постављени. Одмах пошто су жртве посједале, настала је огромна митраљеска паљба... Они су своје жртве одвели на мјесто звано Сича и пошто су их на путу из митраљеза

¹²⁴ АЈ, 179, СКПЖР, Попис жртава рата 1941–1945, општина Бугојно, мјесто Хапстићи (пописао Анто Капетановић, грађа примљена 18. 11. 1964); АЈ, 179, СКПЖР, Попис жртава рата 1941–1945, општина Бугојно, мјесто Вилеши (пописао Рафаел Чуљак, грађа примљена 19. 11. 1964).

потукли, наредили су сељанима цивилима да ове сахране у непосредној близини у Сухом потоку.”¹²⁵

Није ми познато да ли је масовна гробница у Сухом потоку икад ексхумирана, нити ми је познато да ли је била обиљежена спомен-обиљежјем. Уколико ни једно ни друго није учињено (и уколико је потенцијално спомен-обиљежје уништено током прошлог рата), овај рад нека послужи као подсјетник да такво нешто треба учинити. Од 1992. у Вилешима више нема српског становништва, а у Хапстићима данас живи свега неколико Срба.

Масакр у Доњем Вуковском 28. августа 1942.

Доње Вуковско је велико село смјештено на сјеверном и сјеверозападном рубу Вуковског поља, десетак километара јужно од Купреса. Село се састојало од седам заселака: Кудиљи, Катанићи, Марковићи, Митровићи, Свитлице, Бајићи, Баштићи. Кудиљи су били највећи заселак Доњег Вуковског са 113 домаћинстава и 749 становника уочи рата.¹²⁶ У Доњем Вуковском је 1931. живјело 1546 становника. У међуратном раздобљу било је то најмногољудније село у купрешкој општини, али и најмногољудније село на подручју цијелог бугојанског среза. Поређења ради, у граду Бугојну је 1931. живјело 2077, а у вароши Купрес 942 становника.¹²⁷ Будући да је у Доњем Вуковском између државног пописа из 1921. и државног пописа из 1931. забиљежен прираштај од 175 становника (1921. године број становника у селу је 1371),¹²⁸ може се претпоставити да је 1941.

¹²⁵ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 638–640, Мјесни народни одбор Главице–Вилеши, Записник састављен дне 28. 6. 1946. пред ЗКРЗ у Бугојну: Изјаве Стојана Ерака, Салиха Мухића, Мехе Чабера, Мехмеда Кехића, Салка Мекића, Фрање Гудеља, Ибре Хочића, Тахира Ковача, Авде Харачића, Луке Чавића, Илије Перишића, Стипе Милоша, Спасоја Ерака, Мате Будића, Ђорђе Ерака, Шахира Карађе.

¹²⁶ Сава Никић, *Кудиљи*, Нови Сад, 1985, стр. 23.

¹²⁷ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 51, 53.

¹²⁸ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1932, стр. 206.

у Доњем Вуковском живјело преко 1700 становника. Према државном попису становништва из 2013, у Доњем Вуковском је живјело само седам становника. У Кудиљима од 1994, када је село уништено, више нема становника.

Према подацима Јанка Рудића, партизанског ветерана из Рилића, у 13 усташких напада на Доње и Горње Вуковско током рата убијено је 405 мјештана. „Ако се узме у обзир да је у партизанима погинуло 123 Вуковљака, испада да је у рату настрадао сваки четврти Вуковљак.”¹²⁹ Наведени број жртава (405) подразумејева и извјестан број лица убијених од италијанског и њемачког окупатора. У ноћи између 3. и 4. августа 1941. усташе су убиле, како се најчешће наводи у литератури, 184 одрасла мушкарца из Доњег Вуковског. Жртве су убијене на Боровом пољу између Шујице и Ливна. Било је то најмасовније страдање мјештана током рата.¹³⁰

Сви засеоци Доњег Вуковског су спаљени од италијанске војске 7. маја 1942. Слабо наоружани сеоски устаници нису били у стању да издрже напад бројнијег и много боље наоружаног противника. У Кудиљима је окупатор запалио сваку кућу, поштедјевши једино сеоску православну цркву. Међутим, црква је оскрнављена јер је италијанска војска у њу увела мазге.¹³¹ Сви вуковљански домови били су саграђени од дрвета па су дословно изгорјели до темеља.

¹²⁹ Milan Vulajić, н. д., стр. IV/736.

¹³⁰ АЈ, 110, ДКРЗ, к. 535, с. 554–557, Мјесни народни одбор Вуковско, Записник састављен дне 12. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Купресу, Саслушани Тодор Никић, Божо Керановић, Анђелко Шкобић, Мара Марковић, Алекса Брацић, Перо Бенцун, Стојан Лугоња, Славко Васић, Невенка Лугоња, Стана Јањић, Перса Васић, Јово Баштић; Ljubo Anđelić, *Livanjska legenda*, Titograd, 1963, стр. 84–85; Јанко Рудић, „Хрватски злочини над купрешким Србима 1941. године”, *Кућрешки саборник, Завичајно тласило Срба са Кућреса*, 2–3, Београд – Нови Сад, 2006, стр. 163–173. У записнику из 1946. наводе се имена 153 становника Доњег Вуковског који су убијени на Боровом пољу. У чланку Јанка Рудића износи се тврдња да су на Боровом пољу убијена 184 становника тога села.

¹³¹ Ljubo Anđelić, н. д., стр. 85; Станислав Никић, „Катанићи – најстрашнији хрватски злочин над купрешким Србима у Другом светском рату”, *Кућрешки саборник. Завичајно тласило Срба са Кућреса*, 2–3, Београд – Нови Сад, 2006, стр. 465–485.

Партизанска докторка Јулка Мештеровић је 24. јула 1942. записала у свом ратном дневнику да становници Доњег Вуковског „углавном живе у планини, само увече понеко дође у село”.¹³² Четврта пролетерска (црногорска) бригада пристигла је у Горње и Доње Вуковско 8. августа 1942. Претходно су дијелови бригаде протјерали усташку милицију из неколико хрватских и хрватско-муслиманских села смјештених између Вуковског и Купреса (Брда, Врила, Млаква, Куте, Кукавице).¹³³ Двојица припадника бригаде су двадесетак година након рата објавили краће записе о изгледу насеља и људи на подручју Доњег Вуковског.

„Свуда око нас пружао се ужасан призор. Били смо запрепашћени када смо наишли на тако попаљена села, развалине и згаришта, гдје смо сазнали о великом броју побијених и покланих људи. Оно мало преживјелих потражило је спас у дубинама шуме, гдје су, настањени по појатама и ископаним земуницама, проводили тешке дане. Били су то старци, старице и дјеца, изгладњели, без обуће и у ритам”, записао је Љубо Вучковић, који је у љето 1942. био командант 1. батаљона ове бригаде.¹³⁴ Његов саборац Радомир Бурић оставио је сличан запис: „Села нема. Згариште. Изгледало је да у њему нема живе душе. Лавез паса је објавио наш долазак. Оживјеше поцрњела пространа згаришта. Из земуница, ниских колиба и рушевина појавише се жене, старци и дјеца. Пођоше нам у сусрет. Свако је хтио нешто да пита. Да нам прича није требало. Згаришта, чађава лица, голотиња, босотиња – то су били свјedoци грозне истине.”¹³⁵ Припадници ове црногорске бригаде су у својим ратним успoменама описали како их је народ Вуковског срдачно дочекао.

¹³² Јулка Мештеровић, н. д., стр. 138.

¹³³ ВА, НОВЈ, к. 738, ф. 1, д. 19, Извјештај штаба 3. батаљона 4. пролетерске бригаде Врховном штабу НОПО и ДВ Југославије, 6. 8. 1942.

¹³⁴ Љубо Вучковић, „Први батаљон од формирања бригаде до Купреса”, *Четвртиа пролетерска црногорска бригада. Зборник сјећања*, I–II, (ур. Саво Дрљевић и др.), Београд, 1969, стр. I/241.

¹³⁵ Радомир Бурић, „Око Купреса”, *Четвртиа пролетерска црногорска бригада. Зборник сјећања*, I–II, (ур. Саво Дрљевић и др.), Београд, 1969, стр. I/158.

Црногорска бригада је претрпјела велике губитке 13–14. августа 1942. приликом неуспјелог напада партизана на Купрес. У неуспјелом покушају заузимања Купреса погинуло је 98 партизана и рањен је 141 партизан. Четврта црногорска бригада је претрпјела највеће губитке: имала је 73 погинула и педесет једног рањеног борца. Међу њима је био Шпиро Мугоша, замјеник команданта бригаде.¹³⁶

Главнина снага 4. пролетерске (црногорске) бригаде 20–21. августа 1942. премјештена је из Доњег Вуковског у српска села Благајског поља (Благај, Ново Село, Шеменовци, Барјамовци) како би одмијенила 2. пролетерску и дијелове 1. крајишке бригаде које су по заповијести партизанског Врховног штаба добиле борбене задатке на подручју Мркоњић Града.¹³⁷ У Доњем Вуковском остао је само 4. батаљон 4. пролетерске (црногорске) бригаде, који је током два неуспјела напада на Купрес био бројчано ослабљен и, у извјесном смислу, деморалисан. Батаљон је спао на свега 74 борца.¹³⁸ Црногорска бригада је након два неуспјела напада на Купрес оскудијевала у муницији. Према подацима штаба бригаде, борци су 28. августа имали свега двадесетак метака по пушци, а у читавој бригади није било више од 50 ручних граната.¹³⁹ На подручју Вуковског налазила се још Вуковска чета Купрешког батаљона 3. крајишког партизанског одреда.

У једном послеријатном прегледу развоја оружаних снага НОВЈ на подручју Купреса, насталом 1951, констатује се сљедеће: „Осјетивши да су наше јединице имале осјетних губитака у борби за Купрес, непријатељ се концентрише и врши нападе по околним селима. 27. августа 1942. Црна легија наступа из Купреса у јачини од око 2.500 војника, наоружаних аутоматским оружјем и топови-

¹³⁶ Блажо Јанковић, *Четврта пролетерска црногорска бригада*, Београд, 1975, стр. 113.

¹³⁷ *Zbornik NOR-a*, II/5, Београд, 1956, док. 119, стр. 344–346: Naređenje vrhovnog komandanta NOPO i DV Jugoslavije od 19. 8. 1942. štabu 4. proleterske brigade.

¹³⁸ Ljubo Anđelić, н. д., стр. 80–81.

¹³⁹ ВА, НОВЈ, к. 738, ф. 1, д. 19, Извјештај штаба 4. пролетерске бригаде Врховном штабу НОПО и ДВ Југославије, 28. 8. 1942.

ма и надире према Вуковском и Рилићу. Наше јединице биле су на положају према Купресу, али нису могле одољети нападу бројнијег и наоружанијег непријатеља јер би имале огромних губитака те су биле присиљене да се повуку...¹⁴⁰ Сматрам да је ова констатација прилично реална (осим навођења увеличаног броја противничких војника) те да је штаб пуковника Шимића располагао сазнањима о ослабљеним партизанским редовима на подручју Вуковског. Врло је логично претпоставити да су Шимић и његови официри сматрали да је након пораза партизана у борби за Купрес дошао тренутак да се ослабљеном противнику нанесе још један ударац.

Према подацима Министарства оружаних снага НДХ, „27. 8. вршио је пуковник Шимић чишћење у области с. Г. и Д. Вуковско”. Извор наводи да нису познате појединости о овом „чишћењу”.¹⁴¹ У извјештају 9. пјешачке пуковније Хрватског домобранства наводи се да је приликом упада ОС НДХ у Вуковско и Рилић, 27–28. августа „убијено 14 партизана и нешто мјештана”.¹⁴² Ово је једини примјер навођења убијања цивила у извјештајима штаба пуковника Фрање Шимића који говоре о борбама на подручју Купреса.

Цитирани извор који помиње убијање мјештана не наводи њихов број. Злочин који је починила Црна легија у Доњем Вуковском 28. августа 1942. најпознатији је злочин Црне легије на подручју Купреса. То је, уједно, и злочин о коме се највише писало. У Доњем Вуковском током та два дана убијено је око 95 особа, на неколико локација. Најмасовнији злочин догодио се у удолини изнад засеока Марковићи, која се зове Букови дол, покрај извора Трамошница. У Буковом долу је убијено око 75 особа.¹⁴³ Обично се за покољ у Бу-

¹⁴⁰ АЈ, фонд Мемоарска грађа (у даљем тексту: 520, МГ), 520, МГ-1391, „Купрес”, [1951], стр. 15–16.

¹⁴¹ ВА, НДХ, к. 56, ф. 2, д. 9/12, Министарство оружаних снага НДХ, Дневна извјешћа за коловоз 1942, Дневно извјешће бр. 240 по податцима примљеним 28. 8. 1942. до 9 сати.

¹⁴² ВА, НДХ, к. 56, ф. 2, д. 9/12: Извјештај заповједништва 9. пјешачке пуковније из Травника заповједништву 3. домобранског збора у Сарајеву, 30. 9. 1942.

¹⁴³ АЈ, 520, МГ-1391, „Купрес”, [1951], стр. 15–16.

ковом долу везује убиство велике доњовуковске фамилије Катанић, али на томе мјесту је убијено и око 25 чланова других доњовуковских фамилија (Марковић, Никић, итд.). Истовремено, припадници Црне легије су у засеоку Кудиљи убили најмање 13 мјештана (углавном чланова породица Никић и Ђурић). Наиме, у попису СКПЖР из 1964. пописано је 13 становника Кудиља за које се наводи да су убијени „код куће у Кудиљима”, 28. августа 1942.¹⁴⁴ Будући да је попис из 1964. непотпун за сва српска насеља на подручју Купреса, можемо претпоставити да је податак о 13 убијених у Кудиљима 28. августа 1942. – такође непотпун.

У записнику Мјесног народног одбора Вуковско из 1946. наведени су поименични подаци за 107 становника Доњег Вуковског који су убијени 28. августа 1942. Међу жртвама је било 16 мушкараца (углавном старца), 39 жена и педесет двоје дјеце. Најмлађа жртва било је једномјесечно безимено дијете Митра Малушића („некрштено дијете”, како се наводи у извору). У списку жртава наводе се поименични подаци за 70 жртава масакра покрај извора Трамошница у Буковом долу (шест мушкараца, 29 жена и 35 дјеце), те поименични подаци за 37 жртава у Кудиљима и, вјероватно, другим дијеловима Доњег Вуковског (десет мушкараца, десет жена и седамнаесторо дјеце).¹⁴⁵ Претпостављам да подаци за жртве масакра у Буковом долу нису коначни, јер постоје извори који наводе да је ондје убијено 75 жртава.

Највише је страдала фамилија Катанић. У Буковом долу је побијена велика већина чланова те фамилије. На тој локацији убијено је 50 Катанића (шест мушкараца, 14 жена и двадесет осморо дјеце). Већина одраслих мушких чланова ове фамилије убијена је почет-

¹⁴⁴ АЈ, 179, СКПЖР, к. 1280, Попис жртава рата 1941–1945, општина Купрес, мјесто Кудиљи, (пописао Душан Лугоња из Кудиља, грађа примљена 16. 11. 1964).

¹⁴⁵ АЈ, 110, ДКРЗ, к. 496, с. 642–650, Мјесни народни одбор Вуковско, Записник састављен 12. 7. 1946. у Ливну при ЗКРЗ у Купресу, Саслушани Тодор Никић, Божо Керановић, Анђелко Шкобић, Мара Марковић, Алекса Брацић, Перо Бенџун, Стојан Лугоња, Славко Васић, Невенка Лугоња, Стана Јањић, Перса Васић, Јово Баштић.

ком августа 1941. у масакру на Боровом пољу, заједно с осталим Вуковљанима. Двадесет и осми август 1942. преживјело је само 15 чланова породице Катанић – углавном они који су тога дана били у планини са стоком. Послије рата у Катанићима није обновљено ниједно домаћинство.¹⁴⁶ Катанићи из Доњег Вуковског су најстрадалнија породица на Купрешкој висоравни, уз породицу Спремо из Оцака и Беговог Села.

Најстарији наративни извор о покољу у Доњем Вуковском 28. августа 1942. који сам пронашао потиче из 1951. Ријеч је о прегледу ратних збивања на подручју Купреса, који су писала двојица анонимних „првобораца”, један из Благаја и други из Вуковског. У том запису наводе се детаљи о масакру у Буковом долу. „Све што су [усташе] затекли од народа поубијали су као нпр. у једном селу Катанићи, гдје су затекли збјег и ухватили их и то око 75 тако да су на једном мјесту, у тзв. Буковом долу, од њихове спреме наложили ватру, тако да је неке изгорјела глава, а неке ноге, неко прегорео по половици.”¹⁴⁷ Партизански писац Љубо Анђелић, командир чете у 4. батаљону 4. пролетерске (црногорске) бригаде, видио је тијела жртава на стратишту у Буковом долу. Он је потврдио да су тијела убијених жртава спаљена од усташа. У својим ратним сјећањима навео је имена неколико убијених мјештана које је препознао међу допола изгорјелим лешевима.¹⁴⁸ Злочин у Буковом долу је поткријепљен и објављеним свједочењима неколико очевидаца и савременика, међу којима су и они који су учествовали у сахрањивању жртава.¹⁴⁹

У литератури у којој је било ријечи о масакру у Доњем Вуковском 28. августа 1942. присутан је наратив који сугерише да су за страдање Вуковљана, напосе мјештана који су убијени у Буковом

¹⁴⁶ Станислав Никић, „Катанићи – најстрашнији хрватски злочин над купрешким Србима у Другом светском рату”, стр. 465–485.

¹⁴⁷ АЈ, 520, МГ-1391, „Купрес”, [1951], стр. 15–16.

¹⁴⁸ Љубо Анђелић, н. д., стр. 92–93.

¹⁴⁹ Видјети свједочења Владимира Спреме, Станоја Марковића и Росе Катанић, објављена у публикацији: *Купрешки саборник, Завичајно гласило Срба са Купреса*, 2–3, Београд – Нови Сад, 2006, стр. 490–492.

долу, одговорни црногорски партизани односно припадници 4. батаљона 4. пролетерске (црногорске) бригаде. Главни заговорник овог наратива је публициста Јово Бајић. Према његовим тврдњама, црногорски партизани се тога дана наводно уопште нису супротставили усташама. „Иако су партизани знали да долазе усташе, нијесу прихватили борбу, нити су њихов долазак огласили бар једним пуцњем. Само у неким засеоцима обавијестили су сељаке да долазе усташе.”¹⁵⁰ Та тврдња није поткријепљена ниједним извором и садржи одређене нелогичности. Нејасно је зашто би црногорски партизани одлучили да само у неким засеоцима обавијесте мјештане о опасности. Осим тога, тај наратив потпуно запоставља присуство домаћих, вуковљанских партизана на предстражама између Доњег Вуковског и најближих хрватских села. Ако су црногорски партизани наводно пропустили усташе да без борбе упадну у Доње Вуковско, то би истовремено била и инкриминација домаћих партизана који су држали положаје заједно с Црногорцима. Бајић је касније разрадио тај наратив тврдећи да је наводно неприхватање борбе од стране црногорских партизана посљедица наређења партизанског Врховног штаба у коме се наводно наређује црногорској бригади „да се не супротставља усташама ако продру у српска села”, што представља врло произвољно тумачење тог наређења.¹⁵¹

Љубо Анђелић, припадник 4. батаљона 4. пролетерске (црногорске) бригаде, који је тога дана боравио у Доњем Вуковском, наводи да су партизани који су бранили село били знатно малобројнији од нападача те да су били врло оскудно опскрбљени муницијом. Наводи да су усташе у једном тренутку потиснуле партизане који су се налазили у близини збјега у Буковом долу. Он изричито тврди да су партизани отвараили ватру на усташе, покушавајући да зауставе

¹⁵⁰ Milan Bulajić, н. д., стр. IV/743. Публициста Милан Булајић се у писању о усташким злочинима на Купресу служио истраживањима Јове Бајића.

¹⁵¹ „Прилози. Одабрао и приредио Јово Бајић”, *Кућрешки саборник, Завичајно илацило Срба са Кућреса*, 2–3, Београд – Нови Сад, 2006, стр. 486. Упоредити: *Zbornik NOR-a*, II/5, Beograd, 1956, dok. 119, стр. 344–346: Naređenje vrhovnog komandanta NOPO i DV Jugoslavije od 19. 8. 1942. štabu 4. proleterske brigade.

њихов продор.¹⁵² Због недовољног броја извора није могуће реконструисати ток борбе и партизанско узмицање у Доњем Вуковском тога дана. Чини се да су партизани доиста били преслаби да зауставе усташе. У сваком случају, велика већина становника Доњег Вуковског преживјела је страшне догађаје које везујемо за упад Црне легије у њихово село 28. августа 1942. Припадници Црне легије још једном нису имали милости према српским женама, дјеци и старцима.

Масакр у Рилићу 28. августа 1942.

Рилић је српско село на крајњем југоистоку Купрешког поља, наспрам Малована. Рилић од Горњег и Доњег Малована дијели равница Купрешког поља, а од Доњег Вуковског планина Омар. Недалеко од Рилића смјештено је такође српско село Занаглина. Занаглина је у међуратном раздобљу посматрана као заселак Рилића. Рилић и Занаглина су 1931. имали хиљаду седамдесет једног становника.¹⁵³

Документи НДХ наводе да су ОС НДХ 28. августа из правца Купреса продрле према југу у правцу Рилића, Доњег и Горњег Вуковског. У извјештају штаба 9. пјешачке пуковније Хрватског домобранства стоји да је приликом упада ОС НДХ у Вуковско и Рилић 28. августа „убијено 14 партизана и нешто мјештана”.¹⁵⁴

Документација ЗКРЗ из 1946, која наводи лапидарне податке о том злочину, представља кључан извор података о масакру у Рилићу 28. августа 1942. „Концем августа мјесеца 1942. кроз наше село наишла је Црна легија. Она је палила све од реда, тако да у нашем

¹⁵² Ljubo Anđelić, н. д., стр. 92.

¹⁵³ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 53. У публикацији није наведено колико становника је имао Рилић, а колико Занаглина, што је необично будући да се у истој публикацији наводи број становника за неке много мање засеокe на подручју Купреса.

¹⁵⁴ ВА, НДХ, к. 56, ф. 2, д. 9/12: Извјештај заповједништва 9. пјешачке пуковније из Травника заповједништву 3. домобранског збора у Сарајеву, 30. 9. 1942; ВА, НДХ, к. 13, ф. 1, д. 30/3: Главни стан Министарства домобранства, Дневно извијешће бр. 243. (по податцима примљеним 31. коловоза 1942. до 9 сати).

селу није остала ниједна кућа, ниједна споредна зграда читава. Том приликом изгорило је код нас 180 кућа и 900 споредних зграда. Нанесена нам је огромна материјална штета. Поред ове детаљне паљевине, пљачкали су све што је било од веће вриједности, а стоку и храну су одвлачили са собом. Кога су нашли код куће убијали су... Усташе Црне легије жртве су убијали на најстрашније начине, тако да су неке сјекли ножевима, неке бацали у ватру, а неке опет давили у води.¹⁵⁵

Документ садржи списак од 20 жртава убијених 28. августа 1942. у Рилићу. У документацији СКПЖР из 1964. наводи се идентитет још једне жртве, што укупно износи двадесет једну жртву. Жртве су биле доби од три до 86 година. Међу њима је било 13 мушкараца, три жене и петоро дјеце. Жртве су потицале из 11 фамилија: Рудић (5), Велемир (4), Шешум (2), Чавка (2), Иванковић (2), Марић (1), Зелен (1), Спремо (1), Катанић (1), Фрањић (1), Павлица (1).

Наводни или стварни злочин у Благају 29. августа 1941.

Благај је српско село смјештено у сјеверозападном дијелу Купреског поља, подно планине Паљеж. Након Доњег Вуковског, Благај је у међуратном раздобљу био највеће село на подручју општине Купрес, али и на подручју читавог среза Бугојно. Село је 1931. имало 1302 становника.¹⁵⁶

Давор Маријан је у чланку из 2000. с правом оспорио тврдњу о наводном убиству око 150 мјештана Благаја од стране Црне легије 29. августа 1942. Тврдња о наводном убиству 150 Благајаца присутна је у публикацији *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије* (1964).¹⁵⁷ У запису једног борца 4. црногорске пролетерске бригаде,

¹⁵⁵ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 651, Мјесни народни одбор Рилић, Записник састављен 10. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Купресу, Свјedoци: Пане Марић, Петар Мишић, Мирко Рудић, Љубица Рудић.

¹⁵⁶ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 53.

¹⁵⁷ *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1964, стр. 321.

који је објављен четири године касније (1969), наводи се да су усташе у Благају убиле управо 150 мјештана.¹⁵⁸ Те тврдње су неистините. Давор Маријан с правом оспорава наведене тврдње.

Припадници Црне легије и усташка милиција ипак су 29. августа 1941. починили злочин у Благају. Приликом упада у Благај усташе су спалиле село и убиле четворо старијих мјештана. Осим убиства четворо мјештана, које је извршено на врло суров начин, паљење села представља несумњив ратни злочин.

Најранији извор који помиње злочин у Благају је извјештај штаба 4. црногорске бригаде од 1. септембра 1942. У извјештају се наводи да су у ноћи 29–30. августа „непријатељске снаге, у јачини од око 1.000 усташа, милиционара и домобранаца, с наоружањем од два топа, два тенка, један блиндирани аутомобил и неколико моторцикла, направиле испад у правцу с. Благај. На положају око Благаја налазиле су се двије мјештанске чете и један батаљон наше бригаде. Истурену позицију пред Благајем, к.[ота] Маглај, бранила је једна чета Купрешког батаљона [3. крајишког партизанског одреда], а положај око Благаја држао је 1. батаљон наше бригаде. Држање мјештанских јединица на истуреним положајима било је сагласно посљедњој одлуци Врховног штаба, односно наредби начелника тог штаба, с циљем да одбрана села пада, углавном, на мјештанске јединице, тиме што би ми учествовали у већим операцијама. Приликом непријатељског испада мјештанске јединице су напустиле истурену к. Маглај и тиме ставиле наш батаљон у тежак положај, који ионако не би могао одољети толико надмоћнијим непријатељским снагама. Наш батаљон је успио да локализује непријатељско надирање у правцу Ново Село, уз припомоћ 3. батаљона наше бригаде, који му је био послат као помоћ. Непријатељ је запалио око 250 српских сељачких домова, у којима и два старца, и успио растјерати све становништво овога краја у брда.”¹⁵⁹

¹⁵⁸ Стево Добрковић, „Први батаљон од Купреса до Неретве”, *Четвртина пролетерска црногорска бригада*, Зборник сјећања, I–II, Београд, 1969, стр. I/251. Могуће је да је Добрковић и раније публиковао иста или слична сјећања.

¹⁵⁹ *Zbornik NOR-a*, IV/7, Београд, 1953, dok. 2, стр. 8: Izvještaj štaba 4. crnogorske (proleterske) brigade od 1. 9. 1942. Vrhovnom štabu NOV i DO Jugoslavije.

Иако црногорски партизани нису успјели спријечити усташе да продру у Благај и запале село, супротстављањем усташама успјели су онемогућити нападаче да похватају дио мјештана и продру у остала српска села у Благајском пољу: Мрђеновци, Ново Село и Шеменовци.

У извјештају нису наведени потпуни подаци о броју жртава будући да су усташе тога дана убиле четворо становника Благаја. Необјављена кратка хроника о развоју оружаних снага НОВЈ на подручју Купреса, коју су 1951. написала двојица неименованих првобораца, од којих је један био из Благаја, констатује: „1942. мјесеца августа усташе су запалиле село Благај и убиле четири човјека”.¹⁶⁰ Ђорђе Мијатовић Ђулум, партизански првоборац из Благаја, у једном тексту објављеном 1990, тврдио је да је био очевидац усташког злочина у Благају 29. августа 1942. Он је као главне кривце за злочин оптужио усташку милицију. „Приликом једног од многобројних упада у Благај, усташе из Растичева, Купреса и Злосела убили су још двојицу стараца: Симу Марића, званог Симица, и слијепог Станка Марића, званог Икоза. Станка су исјекли на комаде и убацили у клозет. Симу су у његовој штали набили на ражањ, а затим испекли. На кућном прагу усташе су заклале и Лазу Милишића, званог Гурало, и његову жену Томинку. Очи су им биле извађене и однесене.”¹⁶¹

На основу свега наведеног може се претпоставити да су у нападу на Благај, паљевини и пљачки села, осим припадника Црне легије учествовали и усташки милиционари из купрешких села. Напад Црне легије и усташке милиције на Благај је у односу на друге нападе Црне легије на српска купрешка села за посљедицу имао најмањи број страдалих. У Благају су убијени они становници који нису успјели избјећи током евакуације мјештана. Евакуација не би могла бити успјешно организована да припадници 4. црногорске бригаде нису привремено задржали противника у почетној фази напада. Током претходна два напада усташке милиције на Благај, 28. јуна 1942.

¹⁶⁰ АЈ, 520, МГ-1391, „Купрес”, [1951], стр. 7–8.

¹⁶¹ Ђорђе Мијатовић Ђулум, „Злочин без казне”, *Синдуси*, 11/1990, Београд, 1. 11. 1990, стр. 33.

и непознатог датума током јула 1942, усташка милиција је убила 11 мјештана,¹⁶² будући да је евакуација становника била слабије организована него 29. августа. Та два претходна злочина догодила су се прије доласка Црне легије на Купрес. Као што је раније наведено, усташе су претходне године, 1. августа 1941, убиле 45 мјештана Благаја на косидби на Раичевој коси.¹⁶³

Злочин у Занаглини 8. септембра 1942.

Занаглина је село на крајњем југу Купрешког поља, недалеко од већег села Рилића, због чега је у међуратном раздобљу сматрана дијелом тог села. Припадници Црне легије су 8. септембра 1942. извршили убиство петоро становника Занаглине. Занаглина је била једно од ријетких српских купрешких села које је до доласка Црне легије на Купрес било поштеђено злочина ОС НДХ, будући да је током љета 1941, када је убијено преко 300 мушкараца из купрешких села, из Занаглине убијен само један мјештанин. Село до 8. септембра 1942. није било паљено, јер је удаљено од главних путева.

Према извјештају оружане постаје Купрес, усташке снаге су изјутра 7. септембра из Купреса продрле према југу, савлађујући отпор партизана код напуштених хрватско-муслиманских села Кукавице и Брда, одакле су у поподневним часовима продрле према Рилићу и Пилиповића пољу (поље између Рилића и Горњег Равног). Наводно су губици партизана били велики.¹⁶⁴ Заправо, 1. батаљон 4. пролетерске (црногорске) бригаде имао је губитке од четири погинула и десет рањених бораца приликом заустављања продора усташа од Купреса према Вуковском и Рилићу, док су двије чете Купрешког батаљона код Рилића имале губитке од тројице погинулих бо-

¹⁶² Младенко Кумовић, н. д., стр. 277.

¹⁶³ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 535, с. 507, Мјесни народни одбор Благај, Записник састављен дне 7. 7. 1946. пред ЗКРЗ у Купресу, Свјedoци: Васо Црногорац, Цвитко Баришић, Серафин Ждеро, Јово Матић, Јово Марић, Милош Канрић, Митар Ковињало, Нико Тривуновић, Душан Кнежевић.

¹⁶⁴ ВА, НДХ, к. 148, ф. 7, д. 12: Оружане постаја Купрес, 9. 9. 1942, Предмет: Акција наших оружаних снага против побуњеника и партизана.

раца. Припадници овог црногорског батаљона су се распоредили на широком захвату од Кукавичких врата (превој између Купрешког и Вуковског поља) до Горњег Малована, успјешно одолијевајући усташком продору према Вуковском и, привремено, према Рилићу.¹⁶⁵

Сутрадан, 8. августа, усташе су извршиле пробој на Рилићком пољу, након чега су упале у Занаглину. „Овога дана партизани и побуњеници дали су јак отпор повише села Занаглине из шума, али је и овога пута отпор побуњеника у једносатној борби од 10 до 11 сати био сломљен и побуњеници и партизани почели су се повлачити... Побуњеничка села Рилић и Занаглине од наших оружаних снага дана 8. рујна потпуно су уништена и попаљена, а у обим овим селима није било затечено ни једне особе, већ потпунома празно и пусто без људи. Такођер, и сву стоку побуњеници су собом одвели, те у овим селима није било ништа од живог затечено... Губитци код побуњеника су били и овога дана велики јер је на попришту борбе остало по шуми доста лешева, које нису могли собом одњети.”¹⁶⁶

Међутим, усташе су у Занаглини ипак затекле неколико мјештана. Према подацима публицисте Милана Булајића, усташе су 8. септембра убиле петоро мјештана који нису успјели да избјегну из села. Број жртава није био већи јер је „народ на вријеме сазнао за долазак усташа па се склонио у шуму Омар”.¹⁶⁷ Чињеница да у Рилићу 7–8. септембра није било смртог страдања мјештана и да је сутрадан у Занаглини убијен релативно мали број људи свједочи о добро организованој евакуацији и доброј заштити мјештана од стране партизана. Чини се да су снаге под командом пуковника Шимића биле привремено заустављене код Рилића од стране 4. батаљона 1. пролетерске бригаде, што је омогућило успјешну евакуацију велике већине становника Занаглине, о чему говоре извори НДХ: „8. IX. Пуковник Шимић повео акцију у правцу с. Рилић и с. Занаглина

¹⁶⁵ Блажо Јанковић, *Четврта пролетерска црногорска бригада*, Београд, 1975, стр. 117–118; *Zbornik NOR-a*, IV/7, Београд, 1953, dok. 41, стр. 86; Izvještaj štaba Kupreškog bataljona od 15. 9. 1942. Vrhovnom štabu NOPO i DV Jugoslavije.

¹⁶⁶ ВА, НДХ, к. 148, ф. 7, д. 12: Оружничка постаја Купрес, 9. 9. 1942, Предмет: Акција наших оружаних снага против побуњеника и партизана.

¹⁶⁷ Milan Bulajić, н. д., стр. IV/744–745.

из Купреса и стигао на линију Малован–Рилић, гдје се сукобио с 1. бригадом партизана (Србијанци), који су дошли из Ливна. Исти су употријебили топ и бацаче. Од наше стране 1 мртав, а 6 рањених усташа. Противнички губитци износе 24 мртвих и велик број рањених.”¹⁶⁸ Заправо, србијански партизани (4. краљевачки батаљон 1. пролетерске бригаде) у борбама на падинама Црног врха имали су губитке од три погинула и десет рањених бораца.¹⁶⁹

У сваком случају, црногорски и вуковљански партизани су 7. септембра 1942. спријечили поновни упад усташа у Доње Вуковско, док су црногорски, србијански и локални партизани сутрадан поново спријечили упад усташа у Доње Вуковско те омогућили евакуацију становништва Рилића и Занаглине, прије упада Црне легије у та села, 8. септембра 1942. Тиме су спашени многи животи. Након што су се усташе повукле натраг у Купрес, црногорски и вуковљански партизани поново су заузели позиције на Црном врху и околном подбрђу како би онемогућили усташе да упадима ометају локално становништво у прикупљању љетине. „[С]ва три наша батаљона такође су на положајима, спавају напољу јер у близини нема никаквих колиба ни кућа. Велики је простор који ми овамо држимо: од Маглаја преко Секе до Омара. Ми те и такве положаје морамо држати јер хоћемо пошто-пото да омогућимо сељацима жетву и вршидбу њихових жита.”¹⁷⁰ Убрзо након тога, 13. септембра 1942, батаљон 4. пролетерске (црногорске) бригаде био је премјештен према Мркоњић Граду. Њега је на положајима на Црном врху замијенио један батаљон 5. пролетерске (црногорске) бригаде.

Црногорски партизан Јанко Лопичић је 15. септембра 1942. посјетио Рилић и Занаглину. Он је у свом ратном дневнику забиљежио да су у та два села усташе попалиле „преко 200 кућа и бајти”. У Ри-

¹⁶⁸ *Zbornik NOR-a*, IV/7, Beograd, 1953, dok. 202, стр. 471: Bojna relacija 9. pješačke pukovnije za mjesec septembar 1942.

¹⁶⁹ Milan Belojević, „Na položaju kod Kupresa”, *Rudarska četa*, (pr. Branislav Božović), Beograd, 1974, стр. 518.

¹⁷⁰ *Zbornik NOR-a*, IV/7, Beograd, 1953, dok. 27, стр. 65: Izvještaj štaba 4. proleterske (crnogorske) brigade od 11. 9. 1942. Vrhovnom štabu NOPO i DV Jugoslavije.

лићу је 167 породица „остало без крова над главом”. Стотинак рилићких породица је избјегло на планину Хрбину, а остале породице су се налазиле у сусједном Равном.¹⁷¹ На Равањском пољу налазе се три српска села: Мушић, Горње и Доње Равно. То су једина српска села у јужном дијелу Купрешке висоравни која 1942. нису уништена од стране Црне легије. Та села и животи њихових становника одбрањени су од стране црногорских, србијанских и домаћих партизана. Заузимањем и држањем висова изнад Рилића и Занаглине, напосе недозвољавањем усташа да се пробију кроз Равањска врата (копнени тјеснац који повезује Равањско поље с Вуковским и Рилићким пољем), одбрањена су три српска села у Равањском пољу.

Уништавање села Занаглине 8. септембра 1942. такође представља ратни злочин. Избјегли мјештани, попут осталих српских погорјелаца с подручја Купреса, с тешком муком су преживјели наредну зиму.

Злочини на подручју Дувна и Шујице септембра и октобра 1942.

Припадници Црне легије су у Дувну и шест околних села током септембра и октобра 1942. убили 28 особа. Међу жртвама је било 17 Срба (од тога седам мушкараца, девет жена и једно дијете), шест Муслимана (сви су били мушкарци) и петоро Хрвата (четири мушкарца и једна жена).

Непосредно након поновног доласка Црне легије у Дувно, у граду је убијено шест лица, од чега три жене и једна дјевојчица. Међу убијенима био је и један Муслиман, док су остале жртве биле српске националности. Припадници Црне легије су тих дана у Оплећанима, претежно муслиманском селу недалеко од Дувна, убили сеоског муфтару Наска Ђугума. Они су у селу „извршили претрес кућа и попљачкали све жито, храну, покућство, стоку и што се дало однијети”. Мјештани су побјегли у шуму уочи доласка усташа

¹⁷¹ Јанко К. Лопичић, н. д., стр. 295–296.

у село. Тројица рођака убијеног муфтара претходно су се прикључили 5. пролетерској (црногорској) бригади. У оближњем српском селу Рашћани усташе су у истом раздобљу убиле двије жене и једног мушкарца српске националности који због старости нису могли побјећи у планину Љубушу.¹⁷² Оплећани су једино село на подручју дувањског среза које није било већински насељено Србима, а у коме се дио мјештана прикључио партизанским јединицама током друге половине 1942.¹⁷³

У Мандином Селу су извршили убиство једног муслиманског мушкарца и најмање осморо особа српске националности. Мандино Село било је етнички мјешовито насеље. У селу је живјело највише Хрвата, потом Муслимана, а најмање Срба. Мјештани су после рата тврдили да је злочин у селу извршила 1. бојна Црне легије. „Сав православни живаљ из Мандина Села се повукао у планину пошто је знао да му пријети опасност од усташа, само је остало неколико старица и стараца по кућама. Усташе су одмах почели да пљачкају и убијају по селу. Том приликом су убили: Нику Билановића (75), Божу Билановића (70), Агичушу Билановић (72), Илу Милисава (58), Кику Важић (85), Боју Важић (70), Лазу Карана (75), Буљкушу Важић (82) и још неколико старих жена и људи којима се имена не сјећам. Кад су се усташе повукле из села у Дувно, сашли су Срби из планине те су видјели шта су починили зликовци. Ми смо скупа покопали све жртве те ноћи. Када су видјели православци из нашег села шта чине усташе, они су исте ноћи са својим породицама, оставивши све од имања, кренули за Гламоч, пошто је био у рукама НОВ, и тако су спасили своје животе.”¹⁷⁴

Усташе су у хрватском селу Бришник, јужно од Дувна, ухватиле гостионичара Анту Ђердића и његову жену, мјештане хрватске националности, који су се успротивили због тога што је гостиони-

¹⁷² АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 617, Записник састављен дне 29. 6. 1946. пред СКРЗ у Дувну: Саслушање Омера Талића из Оплећана.

¹⁷³ Viktor Kučan, *Borci Sutjeske*, Beograd, 1996, стр. 541–585.

¹⁷⁴ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 618, Записник састављен дне 28. 6. 1946. пред СКРЗ у Дувну: Саслушање Тахира Дилавера из Мандиног Села.

чарка казала да су „партизани увијек плаћали што су потрошили у гостионици”, за разлику од пристиглих усташа. Брачни пар Ђердић је спроведен у Дувно и ондје убијен. У Дувну су убијена и тројица непознатих муслиманских мушкараца из околине Прозора који су с партизанским пропусницама стигли у град мислећи да се партизани још увијек налазе у Дувну.¹⁷⁵

Стржањ је хрватско село између Доњег Малована и Шујице. Према подацима ЗКРЗ из 1946, усташе 5. стајаћег дјелатног здруга су октобра 1942. у том селу убиле тројицу хрватских мушкараца из породице Бакрач, при чему је један од њих био старац од 90 година. Том приликом усташе су запалиле двије куће Бакрача. Жртве су убијене јер је син једног од убијених био у партизанима. Ријеч је о Јози (Николе) Бакрачу, политичком комесару 5. батаљона 10. херцеговачке бригаде. Исти извор наводи да су припадници 5. дјелатног стајаћег здруга почетком октобра 1942. убили једног српског мушкарца из српског села Баљци код Шујице.¹⁷⁶ Мјештани Баљака, за разлику од осталих Срба са ширег подручја Дувна, углавном су били поштеђени усташких злочина јер су имали заштиту хрватских комшија из тог и околних села.¹⁷⁷

Злочин у Шушљацима 13. октобра 1942.

Припадници Црне легије извршили су још један злочин источно од Бугојна током 1942, два мјесеца након што су извршили покољ у Вилешима и Хапстићима. Ријеч је о убиству петорице српских мушкараца те пљачки и паљевини које су 13. октобра 1942. извршили припадници 20. бојне 5. стајаћег дјелатног здруга у селу Шушљаци недалеко од Вилеши. Шушљаци (понекад погрешно називани Шу-

¹⁷⁵ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 611–614: Записник састављен дне 19. 6. 1946. пред СКРЗ у Дувну: Саслушање Незира Локмића из Дувна.

¹⁷⁶ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 660, Записник састављен 8. 7. 1946. у Ливну при ЗКРЗ, Свједоци: Марко Велемир из Баљака, Фабијан Чичак и Марко Шимић из Шујице.

¹⁷⁷ Јанко К. Лопичић, н. д., стр. 295–296.

шљићи) данас су непостојеће насеље, односно насеље које је уништено у рату 1992. Шушљици су били насељени српским становништвом и 1931. су имали 58 становника.¹⁷⁸

Злочин у Шушљацима је први злочин који су починили припадници новоформираног 5. стајаћег дјелатног здруга Усташке војнице. Сједиште здруга налазило се у Бугојну. У том граду октобра 1942. било је смјештено седам сатнија из три бојне 5. стајаћег дјелатног здруга.¹⁷⁹ Међу њима су биле и двије сатније 20. бојне.

„13. октобра отпочела је велика усташка акција паљења и пљачке у нашем селу. Тако овога датума кренула је XX усташка бојна на наше село. Том приликом су наша села скоро потпуно уништена. Опљачкали су све, како стоку тако храну и драгоцености, робу и новац, а палили су зграде, штале и хамбаре... Десило се тако да се том приликом задржали неки људи који нису хтјели да избјегну већ су њих сачекали и бијеле кошуље извјесили како би показали да се село предаје. Ова петорица жртава су одмах стријељана по доласку ове јединице: Шушљик Миле пок. Симе (47); Спремо Јово пок. Крстана (55); Жоља Миле пок. Мике (65); Шушљик Станко пок. Јове (58); Шушљик Божо пок. Јове (60).”¹⁸⁰

¹⁷⁸ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 51.

¹⁷⁹ ВА, НДХ, к. 114, ф. 24, д. 56, Заповједништво Усташке војнице: Изказ постројби стајаће Усташке војнице на дан 1. просинца 1942.

¹⁸⁰ АЈ, ДКРЗ, 110, к. 496, с. 638–640: Мјесни народни одбор Главице–Вилеши, Записник састављен дне 28. 6. 1946. пред ЗКРЗ у Бугојну: Изјаве Стојана Ерака, Салиха Мухића, Мехе Чабера, Мехмеда Кехића, Салка Мекића, Фрање Гудеља, Ибре Хоџића, Тахира Ковача, Авде Харачића, Луке Чавића, Илије Перишића, Стипе Милоша, Спасоја Ерака, Мате Бубића, Ђорђе Ерака, Шахира Карађе.

Масакр у Мрачају 20. октобра 1942.

Мрачај је једино село у општини Купрес које није смјештено у неком од три поља на Купрешкој висоравни. Ово планинско село од Купрешког поља дијеле планине Стожер и Лупоглава, а од Бугојна и Горњег Вакуфа пространо, готово ненасељено планинско подручје обрасло густим шумама. Мрачај је настао као катунско насеље сточара из Доњег Вуковског, да би затим израстао у омање село досељавањем породица из Херцеговине и Босанске Крајине. Мјесто је 1931. имало 197 становника.¹⁸¹ Будући да је село 1921. имало 180 становника,¹⁸² може се претпоставити да је 1941. имало око 220 становника. Двадесетог октобра 1942. убијена је петина мјештана.

Злочин у Мрачају био је други масовни злочин над српским цивилима који је починила нека од јединица новоформираног 5. стајаћег дјелатног здруга. Једно од важних упоришта здруга био је Купрес. Извори ОС НДХ наводе да су снаге под командом бојника Бобана спровеле акцију из Купреса према Вуковском, 20. октобра 1942, без навођења детаља о акцији.¹⁸³ Тога дана у Доњем и Горњем Вуковском није извршен ниједан злочин, али јесте у сусједном Мрачају. Бојна релација Министарства Хрватског домобранства наводи да су „ушашке постројбе” под заповједништвом бојника Бобана тога дана спровеле акцију „од Горњег Вакуфа до Купреса”, такође без навођења детаља о акцији.¹⁸⁴ Мрачај се налази управо између та два града, ближе Купресу него Горњем Вакуфу. У Горњем Вакуфу била је стационирана 2. сатнија 20. бојне 5. стајаћег дјелатног здру-

¹⁸¹ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine*, стр. 53.

¹⁸² *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.*, (пр. Општа државна статистика Краљевине Југославије), Сарајево, 1932, стр. 206.

¹⁸³ *Зборник НОР-а, IV/8*, Београд, 1954, док. 231, стр. 520: Бојна релација 9. пјешачке пуковније за октобар 1942.

¹⁸⁴ Хрватски државни архив (Загреб), 487, Министарство оружаних снага НДХ, Дневна извјешћа за листопад 1942, Дневно извјешће бр. 297 по податцима примљеним 24. 10. 1942.

га.¹⁸⁵ Један извор НДХ поријекла наводи да је пуковник Францетић наредио неименованим снагама да управо 20. октобра из Горњег Вакуфа учине покрет према Купресу и Шујици.¹⁸⁶ Претпостављам да је управо 2. сатнија 20. бојне починила покољ у Мрачају.

Датум злочина, 20. октобар 1942, наводе два извора: документација СКПЖР из 1964, заснована на изјавама мјештана, и истраживања публицисте Јове Бајића (наведена у књизи публицисте Милана Булајића), такође заснована на сјећању мјештана.¹⁸⁷

Најстарији извор који потврђује злочин у Мрачају је записник Мјесног народног одбора Вуковско из 1946.¹⁸⁸ Конфузан и недоречен записник не казује ништа конкретно о злочину, али садржи списак жртава злочина у Мрачају, без навођења да је ријеч о жртвама тог села и без навођења датума злочина. Иако у записнику то није поминуто, због непрецизности и алкавости чланова комисије који су начинили документ, ријеч је о списку жртава три масовна злочина почињена у следећим мјестима: 1) Доње Вуковско, 28. августа 1942; 2) Мрачај, 20. октобра 1942; 3) Горње Вуковско, 6. новембар 1942. Овај непотпуни списак садржи имена 260 жртава из та три села. Ипак, ово је најстарији и најпотпунији списак жртава та три злочина.

У записнику из 1946. наведена су имена 35 жртава масакра који је Црна легија починила у Мрачају 20. октобра 1942. У књизи публицисте Милана Булајића наводи се податак о истом броју жртава тог злочина. Међутим, то нису коначни подаци о броју жртава будући

¹⁸⁵ ВА, НДХ, к. 114, ф. 24, д. 56, Заповједничтво Усташке војнице: Изказ постројби стајаће Усташке војнице на дан 1. просинца 1942.

¹⁸⁶ *Zbornik NOR-a*, IV/7, Beograd, 1953, dok. 204, стр. 490: Izvještaj zapovjedništva 6. pješačke divizije u Mostaru za listopad 1942.

¹⁸⁷ АЈ, 179, СКПЖР, к. 1280, Попис жртава рата 1941–1945, општина Бугојно, мјесто Мрачај, (пописао Божо Вулета из Бугојна, грађа примљена 17. 11. 1964); Milan Bulajić, н. д., стр. IV/745.

¹⁸⁸ АЈ, 110, ДКРЗ, к. 496, с. 642–650: Мјесни народни одбор Вуковско, Записник састављен 12. 7. 1946. у Ливну при ЗКРЗ у Купресу. Саслушани Тодор Никић, Божо Керановић, Анђелко Шкобић, Мара Марковић, Алекса Брацић, Перо Бенцун, Стојан Лугоња, Славко Васић, Невенка Лугоња, Стана Јањић, Перса Васић, Јово Баштић. Свједоци Анђелко Шкобић и Перо Бенцун били су становници Мрачаја.

да се у документацији СКПЖР наводе идентитети још три жртве. С обзиром на то да су и ти подаци непотпуни (документација садржи имена само двадесет једне жртве), могуће је претпоставити да ни број од 38 мјештана Мрачаја вјероватно није коначан број жртава тог злочина.

Од 38 жртава највише је било чланова породице Шкобић (16), затим Лазић (13) те Дешић (4), Бенџун (3) и Галић (2). Међу жртвама је било 11 мушкараца, 13 жена и четрнаесторо дјеце. Истраживач Јово Бајић је дознао да је 20. октобра 1942. у Мрачају убијено и четворо дјеце („сирочад“) из Вуковског, али у књизи Милана Булајића нису наведена њихова имена.

Масакр у Бућовачи (Горње Вуковско) 6. новембра 1942.

Горње Вуковско је село, заправо скуп већих заселака, на крајњем југоистоку купрешке општине. Село је 1931. имало 1172 становника.¹⁸⁹ Будући да је између државног пописа из 1921. и државног пописа из 1931. забиљежен прираштај од 187 становника (село је 1921. имало 985 становника),¹⁹⁰ може се претпоставити да је 1941. у Горњем Вуковском живјело око 1350 људи. Сви мјештани били су српске националности. Бућовача је најисточнији заселак Горњег Вуковског, смјештен у подножју планине Радуше и, уједно, насеље у Вуковском пољу које је најудаљеније од општинског средишта. У том засеоку 6. новембра 1942. догодио се најмасовнији злочин који су починиле усташе на подручју Купреса 1942. То је такође и најмасовнији злочин који су починили припадници Црне легије у једном мјесту у једном дану током 1942. у југозападној Босни. Уједно, то је један од злочина о чијим околностима најмање знамо. Записник о саслушању становника Доњег и Горњег Вуковског који је 1946. на-

¹⁸⁹ *Управно, судско и црквено раздјелjenje и именик пребивалишта Приморске бановине*, стр. 53.

¹⁹⁰ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1931*, Сарајево, 1932, стр. 206.

чини́ла ЗКРЗ најранији је коришћени извор који говори о том злочину. У том документу не наводи се прецизан датум злочина. Он је одређен на основу датирања тог злочина у документацији СКПЖР из 1964.¹⁹¹ Записник из 1946. најнаративнији је извор о том злочину.

„Новембра мјесеца 1942. наишла је кроз наше село Црна легија и у овој акцији извршила масовна убиства српског живља. Како су гдје наилазили све су убијали. Нису штедили ни жене, ни дјецу, ни старце, ни болесне. Да би муницију штедили употребљавали су стално нож и вршили клања као и сјекли жртве на најразније начине. Велику фамилију Васића су напола поклали у њиховој кући, пекли на огњишту поједине чланове, а потом кућу запалили гдје су сви изгорјели, сем свједока Васић Персе (35) која је пуким случајем остала у животу. Она се завукла под мртве који су били у кући иако сама на четири мјеста рањена. Усташе су пошто је мрак био журили како би успјели што прије попалити и убити село. Многе жртве настрадале у овом великом покољу успјеле су да умакну пред Црном легијом у оближњу шуму, али послије неколико дана сви су помрли јер су били потпуно промрзли.”¹⁹²

¹⁹¹ АЈ, 179, СКПЖР, к. 1280, Попис жртава рата 1941–1945, општина Купрес, мјесто Бућевача, (пописао Душан Марковић из Рилића, грађа примљена 17. 11. 1964). Према истраживању публицисте Јове Бајића, злочин се догодио 2. новембра 1942. (Милан Булајић, н. д., стр. IV/745). Нажалост, Бајић и Булајић нису навели извор за ову тврдњу, због чега тврдњу није могуће усвојити, поготово јер је податак из пописа из 1964. о датуму злочина заснован на тврдњама већег броја становника Бућеваче. Вјерујем да ће будућа истраживања отклонити недоумицу око датума злочина, односно да ће потврдити један од два датума.

¹⁹² АЈ, 110, ДКРЗ, к. 496, с. 642–650, Мјесни народни одбор Вуковско, Записник састављен 12. 7. 1946. у Ливну при ЗКРЗ у Купресу, Саслушани Тодор Никић, Божо Керановић, Анђелко Шкобић, Мара Марковић, Алекса Брацић, Перо Бенцун, Стојан Лугоња, Славко Васић, Невенка Лугоња, Стана Јањић, Перса Васић, Јово Баштић. Судаћи по презименима, шесторо свједока били су становници Бућеваче. Због тога тај извор доноси много потпуније податке о броју жртава злочина у Бућевачи него нека каснија истраживања. Тако се у књизи Милана Булајића наводи да су у злочину у Бућевачи убијене шездесет двије особе, што је нетачно. Упоредити: Milan Bulajić, н. д., стр. IV/745.

У документу је наведен списак од 117 становника Горњег Вуковског који су страдали 6. новембра 1942. Ово нису коначни подаци о броју жртава будући да документација СКПЖР из 1964. наводи идентитете четири жртве чијих имена нема у списку ЗКРЗ из 1946. Дакле, у злочину у Бућевачи почетком новембра 1942. убијена је најмање стотину двадесет једна особа. У злочину у Бућевачи животе су изгубили чланови 20 породица: Васић (35), Лугоња (18), Радић (16), Ђурић (12), Бајић (6), Јањић (6), Борић (5), Бојанић (3), Малушић (3), Периз (3), Крвопић (2), Шико (2), Мајсторовић (2), Бенцо (1), Дамић (1), Деспинић (1), Фрањић (1), Јаковљевић (1), Лулић (1), Навалушић (1). Међу жртвама је био 21 мушкарац, 25 жена и седамдесет петоро дјеце. Међу убијеном дјецом, 18 је било доби од једног мјесеца до једне године. Дакле, ријеч је о дјечи која су рођена и убијена током постојања НДХ. Међу убијеном дјецом четворо најмлађих било је доби до мјесец дана. Реално је претпоставити да се дио од 117 жртава наведених у списку ЗКРЗ односи и на одређени број оних који су умрли од смрзавања недуго након масакра, будући да извор наводи да је дио жртава страдао на тај начин, али не наводи колико нити их посебно именује (наведени су заједно са жртвама убијеним 6. новембра 1942). Њихова смрт је несумњиво посљедица дјеловања усташа, иако они нису непосредно ликвидирани.

Према истраживању публицисте Јове Бајића, злочин у Бућевачи су починиле усташе из Горњег Вакуфа и планинских заселака Ивица, Планиница, Скрте и Кордићи.¹⁹³ Ови засеоци, насељени муслиманским и хрватским становништвом, смјештени су између планина Радуше и Скрте. Припадали су општини Бугојно. То су најближа несрпска насеља Горњем Вуковском. Међутим, та насеља одвојена су од Вуковског тешко проходним тереном планине Радуше, обраслим густим шумама.

Сматрам да је много вјероватније да су злочин у Бућевачи починили припадници неке од јединица 5. стајаћег дјелатног здруга из гарнизона у Бугојну, него малобројне сеоске усташе из наведених планинских заселака. Мјештани ових заселака су највјероватније

¹⁹³ Milan Bulajić, н. д., стр. IV/745.

послужили као водичи припадницима Црне легије кроз планинско подручје које је нападачима било непознато. Није искључено да је неко од мјештана ових заселака учествовао у злочину, али се поставља питање зашто такав злочин над Вуковљанима нису починили прије доласка Црне легије на подручје Бугојна или након одласка ове јединице с истог подручја. Уосталом, цитирани извор из 1946. наводи да су злочин починили припадници Црне легије.

У Бугојну је у јесен 1942. било смјештено седам сатнија из три бојне 5. стајаћег дјелатног здруга: стожерна сатнија, затим четири сатније 1. бојне те двије сатније 20. бојне. Осим тога, у Горњем Вакуфу била је смјештена једна сатнија 20. бојне.¹⁹⁴ Нема сумње да су управо припадници једне или више ових сатнија починили злочин у Бућевачи.

Милан Радановић (1976) рођен је у Новој Градишци (Машић). Гимназијско и основно факултетско образовање стиче у Београду, на катедри за историју Филозофског факултета. Бави се истраживањем ратних злочина током Другог свјетског рата у њемачкој војно-окупационој зони „Србија” и Независној Држави Хрватској, колаборационизмом и историјским ревизионизмом. Тренутно ради у Архиву Срба у Хрватској, при Српском народном вијећу (СНВ). Извршни је уредник часописа *Трајови: часопис за српске и хрватске теме*.

¹⁹⁴ ВА, НДХ, к. 114, ф. 24, д. 56, Заповједништво Усташке војнице: Изказ постројби стајаће Усташке војнице на дан 1. просинца 1942.

Милан Раданович
Архив сербов в Хорватии

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ЧЕРНОГО ЛЕГИОНА НА ЮГО-ЗАПАДЕ БОСНИИ, ИЮЛЬ-НОЯБРЬ, 1942 Г.

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Работа посвящена преступлениям Черного легиона на юго-западе Боснии, которые совершены летом и осенью 1942 года. За этот период Черным легионом уничтожено около 760 мирных жителей в районе юго-западной Боснии, в основном сербской национальности, преимущественно женщин и детей. Самые массовые преступления были совершены в районе г. Купреса. Установлена точная хронология преступления, и на основе имен и фамилий было определено наиболее близкое количество жертв в каждом преступлении. Автор высказывает мнение, что преступления Черного легиона следует рассматривать в рамках более широкого государственного насилия против сербов, то есть в рамках геноцида НДГ против сербов. Статью можно считать своего рода приложением к биографии майора усташей Рафаэля Бобана, одного из двух главных офицеров Черного легиона. Автор утверждает, что именно Рафаэль Бобан является наиболее ответственным офицером за совершенные преступления, которые являются предметом исследования, и указывает на ответственность того же офицера усташей за преступления в районе г. Купреса в 1941 году. Статью также можно считать диспутом с историком Давором Марианом, который дважды писал о зверствах Черного легиона в районе Купреса.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Черный легион, усташаи, Юре Франчетич, Рафаэль Бобан, г. Купрес.*

Милан Раданович (1976 г.р.) родился в п. Нова-Градишка (п. Машич). Среднее и начальное высшее образование он получил в Белграде на кафедре истории Философского факультета. Он исследует военные преступления, совершенные во время Второй мировой войны, в немецкой военной оккупационной зоне «Сербия» и в Независимом Государстве Хорватия, коллаборационизм и исторический ревизионизм. В настоящее время он работает в Архиве сербов в Хорватии при сербском Народном совете (СНВ). Также является исполнительным редактором Журнала *Трагови: часопис за српске и хрватске теме* (*Следы: журнал для сербских и хорватских тем*).

Milan Radanović
The Archive of Serbs in Croatia

**CRIMES OF THE BLACK LEGION
IN SOUTHWESTERN BOSNIA, JULY – NOVEMBER 1942**

SUMMARY: *This study focuses on the crimes committed by the Black Legion in southwestern Bosnia during the summer and autumn of 1942. During this period, the Black Legion killed approximately 760 civilians in southwestern Bosnia, predominantly of Serbian ethnicity. The majority of the victims were women and children. The most significant atrocities occurred in the Kupres area. A precise chronology of the crimes has been established, and based on individual data, the closest estimate of the number of victims for each crime has been determined. The author presents the argument that the crimes of the Black Legion should be viewed within the broader context of state violence against Serbs, specifically with the genocide perpetrated by the Independent State of Croatia against the Serbian population. The article can be interpreted as a unique contribution to the biography of the Ustasha Major Rafael Boban, one of the two most prominent officers of the Black Legion. The author asserts that Rafael Boban is the most responsible officer for the committed crimes that are the subject of research, highlighting the accountability of this same officer for the atrocities committed in the Kupres area during 1942. The article can also be interpreted as a critique of historian Davor Marijan, who has written twice about the crimes of the Black Legion in the Kupres region.*

KEY WORDS: *the Black Legion, Ustashes, Jure Francetić, Rafael Boban, Kupres.*

Milan Radanović (1976) was born in Nova Gradiška (Mašić). He completed his secondary education in Grammar School and undergraduate education in Belgrade, specializing in history at the Faculty of Philosophy. His research focuses on war crimes during the Second World War in the German military-occupied zone “Serbia” and the Independent State of Croatia, as well as on collaborationism and historical revisionism. He is currently employed at the Archive of Serbs in Croatia, under the Serbian National Council (SNV). He serves as the executive editor of the journal “*Tragovi*”: a publication dedicated to Serbian and Croatian topics.

Владимир Гајгер
Знанствени савјетник у трајном звању
Хрватски институт за повијест

ЧИЊЕНИЦЕ, КОНТРОВЕРЗЕ И МАНИПУЛАЦИЈЕ О БРОЈУ ЖРТАВА ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ У ХРВАТСКОЈ ХИСТОРИОГРАФИЈИ, ПУБЛИЦИСТИЦИ И ЈАВНОСТИ НАКОН РАСПАДА СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ¹

САЖЕТАК: *Најконтрoверзније и неријешено иишање људских људских иудииака Хрвајске, и Јујославије, у Друјоме свјејтском рајју број је жрџава лојора Јасеновац. Појиси жрџава лојора Јасеновац џе љројене и израчуни љовјесничара и демојрафа најчешће су знајно различии и у љрешироком расјону од љојиуноја умањивања до немојуних мејаломанских навода џе увјејтовани (дневно)љолиџичким озрачјем. Најосе од времена расјада СФР Јујославије иишање броја жрџава лојора Јасеновац из јединоја мојућеја једносираној и „мејаломанској” џумачења знајно се раслојава. У чланку се љриказују и љројиујују најважнији хрвајски хистиојрафски и љублиџисџички радови о јасеновачким жрџавама и њихови одјеци у јавноси, од љочейка деведесетих до садашњосии.*

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: *Независна Држава Хрвајска, лојор Јасеновац, број жрџава, чињенице, контрoверзе, манијулације.*

¹ Овај чланак настао је у склопу пројекта „Рат, жртве, насиље и границе слободе у хрватској повијести 20. стољећа” (IP-2019-04) Хрватскога института за повијест, који финансира Хрватска заклада за знаност. Овај чланак је извадак из чланка „Pitanje broja žrtava logora Jasenovac u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, publicistici i javnosti nakon raspada SFR Jugoslavije – činjenice, kontroverze i manipulacije” објављеног у *Časopisu za hrvatsku povijest*, бр. 2/200, унеколико скраћен, али и допуњен новим подацима и спознајама.

Једно од најзамршенијих питања хрватске и српске историографије јест број и национална/етничка структура жртава логора Јасеновац. Распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије отворио је могућност знатнијих промјена у историографијама, и хрватској и српској. Демократске промјене, али и узнатредовали национализми у озрачју рата деведесетих година прошлога стољећа почетно су увјетовали да пропитивања о људским губицима Југославије у Другоме свјетском рату и незаобилазно питање броја и структуре жртава логора Јасеновац, у хрватској и српској историографији те публицистици и јавности, имају понајприје препознатљиву идеолошко-промицдбену подлогу. Српски националисти енормно увећавају број жртава логора Јасеновац, понајприје Срба, а хрватски националисти број јасеновачких жртава потпуно умањују. Питање броја и структуре јасеновачких жртава препуно је националнога, политичкога, свјетоназорскога и емоционалнога набоја, који знатно отежавају просудбу. Заговорници и *лијевоџа* и *десноџа* свјетоназора и у Хрватској и у Србији упињу се и даље прешутјети и омаловажити свако истраживање и чињенице које не подржавају њима пожељну слику прошлости. Уједно чињенице које су постале неупитне настоје обезвриједити и износити њима својствена образложења. Увећавање или умањивање, па и прешућивање, најчешће уз незнање, произлази из особних, националних или политичких разлога. Замјетно је да су хрватски и српски медији претежито *џрансмисија* управо таквих настојања. О логору Јасеновац и броју и структури жртава и данас се и у хрватској и у српској историографији и публицистици, које су се од почетка деведесетих и у националним оквирима раслојиле *лијево* и *десно*, а и у хрватској и српској јавности увелике расправља и доносе различити, па и супротстављени наводи и тврдње, често неутемељени. Чињенице о логору Јасеновац од почетка су контаминиране, а свјedoци смо контаминације с разних страна којој се тешко назире крај. – Уза сав уложени труд дијела хрватске и српске историографије у истраживању и обједињавању спознаја и нових података о броју и структури жртава логора Јасеновац, нисмо се увјерљиво одмакнули од онога што је о јасеновачком логору и прије било познато и јасно.

**Промицање бројке од 100.000 жртава логора Јасеновац
након распада СФР Југославије у Републици Хрватској –
Владимир Жерјавић/Славко Голдштајн и Иво Голдштајн
и сљедбеници**

О људским губицима Југославије, и Хрватске, у Другој светској рату, па и о жртвама логора Јасеновац те њиховој националној/етничкој структури, постоје различите процјене и израчуни. У хрватској историографији и јавности посљедњих се десетљећа најчешће спомињу израчуни/процјене Владимира Жерјавића. – У својој књизи *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (1992) Жерјавић спомиње да у својој претходној књизи, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (1989),² није „истраживао ни израчунавао” колико је људи убијено у логору Јасеновац, али да се из његових израчуна могло закључити да се ради о „око 100 тисућа”.³ У књизи *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga* Жерјавић је ту бројку коригирао и смањено на око 83.000 особа, од чега 45.000 до 52.000 Срба, 13.000 Жидова, 10.000 Рома, 10.000 Хрвата и 2000 Муслимана.⁴ Недуго затим у својем чланку „Манипулације жртвама другог светског рата 1941. – 1945”, објављеном 1992. у *Časopisu za suvremenu povijest*, Жерјавић је број жртава логора Јасеновац опет незнатно повећао на 85.000 (50.000 Срба, 13.000 Жидова, 12.000 Хрвата и Муслимана и 10.000 Рома)⁵, а исто ће наводити и послије, 1993. и 1995, у својим чланцима и књигама.⁶ Жерјавић је и у својем излагању

² Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989.

³ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1992, стр. 43, 69.

⁴ Исто, стр. 72.

⁵ Упореди: Vladimir Žerjavić, „Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941. – 1945”, *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992), br. 3, стр. 161.

⁶ Упореди примјерице: Vladimir Žerjavić, *Yugoslavia – manipulations with the numbers of Second World War victims / Yougoslavie – manipulations sur le nombre des victimes de*

„The Most Likely Number of Victims of the Jasenovac Camp” на *Prvoj međunarodnoj konferenciji i izložbi o jasenovačkim koncentracijskim logorima (The First International Conference and Exhibit on the Jasenovac Concentration Camps)* у листопаду 1997. у Њујорку изнио да је према његову израчууну/процјени у логору Јасеновац живот изгубило укупно око 85.000 особа (48.000–52.000 односно 50.000 Срба, 13.000 Жидова, 12.000 Хрвата и 10.000 Рома).⁷ Поткрај деведесетих Жерјавић у својим књигама *Population losses in Yugoslavia 1941-1945* и *Pertes de la population en Yougoslavie 1941-1945*, које су пријевод његове књиге *Opsejije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, понавља ондје изнесене бројке: 83.000 (45.000 до 52.000 Срба, 13.000 Жидова, 10.000 Рома, 10.000 Хрвата и 2000 Муслимана).⁸ На крају, Жерјавић ће се 2001. одредити да је број жртава логора Јасеновац око 85.000 (48.000–52.000 односно 50.000 Срба, 13.000 Жидова, 12.000 Хрвата и 10.000 Рома).⁹ Дакле, Жерјавић је у својим израчунима заступао бројку од 83.000 односно 85.000 жртава логора Јасеновац.

la Seconde guerre mondiale / Jugoslawien – Manipulationen mit Kriegsoffern des zweiten Weltkriegs / Jugoslavija – manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata. Zagreb: Croatian Information Centre = Hrvatski informativni centar, 1993, стр. 29, 63–64, 93–94, 121; и: Владимир Жерјавић, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraču”, *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 3, стр. 556.

⁷ Упореди: Владимир Жерјавић, [„The Most Likely Number of Victims of the Jasenovac Camp”], у: *Jasenovac. Zbornik radova Prve međunarodne konferencije i izložbe o jasenovačkim koncentracionim logorima, 29–31. oktobra 1997. godine, Opštinski koledž Kingsboro (Kingsborough) Gradskog univerziteta u Njujorku*, gl. ur. Zdravko Antičić. Kozarska Dubica; Banja Luka: Javna ustanova Spomen-područje Donja Gradina; Udruženje Jasenovac – Donja Gradina, 2007, стр. 208, 211.

⁸ Упореди: Владимир Жерјавић, *Population losses in Yugoslavia 1941–1945*. Zagreb: Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 1997, стр. 92; и: Владимир Жерјавић, *Pertes de la population en Yougoslavie 1941–1945*. Zagreb: Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 1997, стр. 101.

⁹ Владимир Жерјавић, „O stradanjima u Drugom svjetskom ratu: stradali Hrvati od četnika, stradali Srbi i broj stradalih u Jasenovcu”, у: *Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 5, prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2002, стр. 571.

Но овдје је потребно застати и вратити се на почетак приче о Жерјавићевим израчунима о броју жртава логора Јасеновац, у 1989, 1990. и 1991. – Жерјавић, како је споменуто, у књизи *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga* пише 1992. да у својој књизи *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (1989) није „истраживао ни израчунавао” колико је жртва логора Јасеновац, али се из његових израчуна могло закључити да је ријеч о „око 100 тисућа”.¹⁰ Ако је уистину тако, нејасно је зашто Жерјавић у својем чланку „Страдања Југославена у другом свјетском рату”, објављеном 1990. у часопису *Viktimologija*, написаном након што је његова прва књига објављена, уопће не спомиње бројку о „око 100 тисућа”. Оспоравајући тврдњу проф. др Србољуба Живановића да је према налазима ископавања масовних гробница 1964. у Јасеновцу и на Градини установљено да је у Јасеновцу убијено 700.000 особа, Жерјавић у чланку закључује да би према налазима у масовним гробницама „укупан број могао износити 40 до 50 тисућа, а ни у којем случају број од 700 тисућа”.¹¹ Незаобилазно је споменути да Жерјавић у својем чланку „Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”, објављеном 1991. у зборнику *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, који је сажетак његове књиге објављене 1989, устврђује „да је у Јасеновцу и Старој Градишки убијено око 92 000 људи”.¹² Дакле, ни 40.000 до 50.000 (Јасеновац – Градина), а ни 92.000 које Жерјавић спомиње не доводе до закључка да је ријеч о „око 100 тисућа” жртва логора Јасеновац. Но вратимо се у дане недуго након објављивања Жерјавићеве књиге *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. На представљању књиге др Милана Булајића *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*¹³, почетком српња 1989. у Жидовској опћини у Загребу, на Булајићеве тврдње о

¹⁰ V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, стр. 43, 69.

¹¹ Vladimir Žerjavić, „Stradanja Jugoslavena u Drugom svjetskom ratu”, *Viktimologija* 1 (1990), br. 1–2, стр. 47.

¹² V. Žerjavić, „Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu”, стр. 100.

¹³ Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. I–IV. Beograd: Rad, 1988–1989.

броју жртава у Јасеновцу реагирао је председник Жидовске опћине Славко Голдштајн и упозорио на неодрживост „мегаломанских” размјера, позвао се на Жерјавићеве израчуне и његову књигу *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* и устврдио да у „Јасеновцу није могло бити убијено више од 110 хиљада људи”.¹⁴ – Занимљиво, на темељу својега израчуна Жерјавић закључује да је ријеч о 92.000, а Славко Голдштајн на темељу тога истог израчуна закључио је да је ријеч о 110.000, што могуће објашњава и каснији Жерјавићев навод о „око 100 тисућа”. Уједно је тешко отети се дојму да су све те бројке, Жерјавићеве од 40.000 до 50.000, 92.000 и 100.000 и Голдштајнова од 110.000, па и оне касније Жерјавићеве бројке од 83.000 и 85.000, одређене на темељу израчуна званог „одока”.

Број жртава логора Јасеновац и Стара Градишка према процјенама и израчунима поткрај осамдесетих	
процјена Антун Милетић, 1986.	„убијено је више стотина хиљада људи, жена и деце”
процјена Милан Булајић, 1988.	700.000
израчун Радомир Булатовић, 1990.	1.110,929

¹⁴ Упореди: Bernardica Jurić, „Јасеновачке жртве и uspostava nacionalnog programa u Srbiji (1986. – 1995.)”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 49 (2017), стр. 243 и ондје наведена литература.

❖ ЧИЊЕНИЦЕ, КОНТРОВЕРЗЕ И МАНИПУЛАЦИЈЕ О БРОЈУ ЖРТАВА... ❖

<p>Фрањо Туђман, <i>Vespuća povijesne zbiljnosti</i> (Zagreb, 1989)</p>
<p>ријеч о „неколико (вјеројатно 3–4) десетака тисућа заточеника”</p>

<p>Славко Голдштајн, предсједник Жидовске опћине Загреб, у српњу 1989.</p>
<p>„у Јасеновцу није могло бити убијено више од 110 хиљада људи”</p> <hr style="width: 30%; margin: auto;"/> <p>затим тијеком деведесетих и почетком двијетисућитих 80.000 до 100.000</p>

Владимир Жерјавић Израчуни о броју жртава логора Јасеновац	Број и национална/етничка структура жртава
1989.	–
1990.	Јасеновац – Градина: 40.000–50.000
1991.	око 92.000
1992.	око 100.000
1992. и 1997.	око 83.000: 45.000 до 52.000 Срба, 13.000 Жидова, 10.000 Рома, 10.000 Хрвата и 2000 Муслимана

1993–1995.	85.000: 50.000 Срба, 13.000 Жидова, 12.000 Хрвата и Муслимана и 10.000 Рома
1997. и 2001.	око 85.000: 48.000 до 52.000 односно 50.000 Срба, 13.000 Жидова, 12.000 Хрвата, 10.000 Рома

Жерјавићеви израчуни о броју јасеновачких жртава, напосе они о осамдесетак тисућа тијеком деведесетих, најучесталије се спомињу и прихваћају у хрватској историографији, и у хрватској јавности, понајприје оној лијево усмјереној, као „спасоносно” рјешење у огради од старих југославенских комунистичких и обрани од старо-нових српских националистичких „мегаломанских” тврдњи. Због начина и могућности утврђивања људских губитака у Другоме свјетском рату Жерјавића су деведесетих и оспоравали и учестало нападали понајприје српски националисти, али и неки у Хрватској. У ствари, једино је др Михаел Соболевски (Хрватски институт за повијест, Загреб), који је о питању и начину утврђивања људских губитака Југославије, и Хрватске, а и жртава логора Јасеновац, објавио деведесетих неколико незаобилазних чланака¹⁵ и заступао поименичну идентификацију као утемељенију и знанствено поузданију методу од израчуна/процјена, водио са Жерјавићем за историографију корисну расправу.¹⁶

¹⁵ Упореди: Mihael Sobolevski, „Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992), br. 1, стр. 203–212; Mihael Sobolevski, „Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941. – 1945. prema popisu iz 1964. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* 25 (1993), br. 2–3, стр. 87–114; и: Mihael Sobolevski, „Između Jasenovca i Bleiburga”, *Erasmus* (studeni 1993), br. 4, стр. 42–47.

¹⁶ Упореди: Vladimir Žerjavić, „Osvrt na napis Mihaela Sobolevskog o popisu žrtava rata 'Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941. – 1945. prema popisu iz 1964. god.'”, *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994), br. 1, стр. 123–134;

Неки хрватски повјесничари без провјере преузимају неточан Жерјавићев навод да Богољуб Кочовић процјењује да је у логору Јасеновац живот изгубило око 70.000 особа.¹⁷ – Захваљујући упорном и учесталом понављању та је неточност постала „неупитна чињеница” у хрватској историографији о логору Јасеновац те је одушевљено прихваћена у лијево усмјереној јавности као недвојбена потврда тачности Жерјавићевих израчуна о броју јасеновачких жртава. – Тако, примјерице, Наташа Матаушић (Хрватски повијесни музеј, Загреб) у својој књизи *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor* (2003) устврђује да „најтемељитија истраживања о броју жртава у Логору Јасеновац, са строго професионалним приступом и бројним знанственим аргументима, провела су неовисно један од другог и два демографа: Хрват Владимир Жерјавић и Србин др Богољуб Кочовић. Према Жерјавићу, у Јасеновцу је највјеројатније страдало око 83.000 људи [...]. За разлику од Жерјавића, Кочовић је дошао до процјене да је у Јасеновцу живот изгубило „око 70.000 људи”.¹⁸ Исте наводе и тврдње изнијела је Матаушић и у својем чланку „Koncentracioni logor Jasenovac”, објављеном 2006. у зборнику радова *Spomen područje Jasenovac*, и затим у својој књизи *Koncentracioni logor Jasenovac. Fotomonografija* (2008).¹⁹ Повјесничар Филип Шкиљан у својој књизи *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška* (2009) пише: „Кочовић је, за разлику од Жерјавића, дошао до бројке од 70.000 убијених.” Позива се на друго, југославенско издање Кочовићеве књиге и, наравно, не наводи гдје је, на којој страници, то

Mihael Sobolevski, „Pogrešno istrčavanje Vladimira Žerjavića”, *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994), br. 2, стр. 351–359; и: Vladimir Žerjavić, „Nije pogrešno istrčavanje već razmatranje mogućnosti daljnjeg istraživanja žrtava drugog svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest* 26 (1994), br. 3, стр. 517–527.

¹⁷ V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, стр. 74.

¹⁸ Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*. Jasenovac; Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac; Jesenski i Turk, 2003, стр. 123.

¹⁹ Nataša Mataušić, „Koncentracioni logor Jasenovac”, у: *Spomen područje Jasenovac*, ur. Tea Benčić Rimay. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 2006, стр. 48; и: Nataša MATAUŠIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac. Fotomonografija*, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 2008, стр. 6.

и наведено, као што то није навео ни Жерјавић.²⁰ У својем чланку „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze”, објављеном исте године у Загребу у зборнику радова *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945*, повјесничар Шкиљан пак тврди: „Можда су се реалнијим бројкама највише приближили статистичари Владимир Жерјавић и Богољуб Кочовић који су провели демографска истраживања почетком деведесетих година и устврдили да је број жртава у логорима Јасеновац и Стара Градишка био између 70.000 (Кочовић) и 83.000 (Жерјавић). Оба су радила независно један од другог, па су и њихови резултати стога вјеродостојнији.”²¹ – Али Кочовић никада није израчунавао нити процјењивао број жртава логора Јасеновац. Кочовић је само процијенио могући укупан број српских жртава у логорима НДХ.²² На то сам упозорио у својим чланцима о бројидбеним показатељима о људским губицима Хрватске у Другом свјетском рату и жртвама логора Јасеновац у *Časopisu za suvremenu povijest* 2011. и 2013.²³ – Но неки хрватски повјесничари устрајни су у понављању успоредбе Жерјавићева израчуна и наводних Кочовићевих процјена о жртвама логора Јасеновац, јер им се уклапа у њихове калкулације и тврдње, попут проф. др Иве Голдштајна. Он у књизи *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, објављеној 2011. у суауторству са Славком Голдштајном, у поглављу „О броју јасеновачких и блajбуршких жртава”, поједностављујући и прилагођавајући својим тврдњама Жерјавићев израчун броја жртава логора Јасеновац од 83.000 односно 85.000 на „око 80.000 до

²⁰ Filip Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, Zagreb: Spomen područje Jasenovac, 2009, стр. 204.

²¹ Filip Škiljan, „Logorski sustav Jasenovac – kontroverze”, у: *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945*, ur. Sabrina P. Ramet. Zagreb: Alinea, 2009, стр. 125.

²² Упореди: Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo: Svjetlost, 1990, стр. XVI; и: Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugoga svetskog rata u Jugoslaviji)*. Paris: Editions du Titre, 1999, стр. 87–88, 147–148.

²³ Упореди: Vladimir Geiger, „Људски губици Хрватске у Другом свјетском рату које су проузрочили окупатори и њихови помагачи. Бројидбени показатељи (procjene, израчуни, пописи)”. *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3, стр. 729; и: Vladimir Geiger, „Бројидбени показатељи о жртвама логора Јасеновац, 1941. – 1945. (procjene, израчуни, пописи)”. *Časopis za suvremenu povijest* 45 (2013), br. 2, стр. 230–231.

90.000 људи”, самозадовољно устврђује: „Др. Богољуб Кочовић је истовремено (поткрај осамдесетих година), независно од Жерјавића, обавио статистичко-демографско истраживање и дошао до приближно сличних резултата, односно да је у Јасеновцу живот изгубило око 70.000 људи. Новим знанственим и стручним истраживањима Жерјавићеве и Кочовићеве процјене о броју јасеновачких жртава у протеклих двадесет година нису доведене у питање. Напротив, оне се новим истраживањима све више потврђују.”²⁴ Прилагођавање Жерјавићева израчуна („убијено око 80.000 до 90.000 људи”) понавља Иво Голдштајн и у књизи *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina* у суауторству са Славком Голдштајном, објављеној 2016, а у вези с наводним Кочовићевим процјенама и сличностима са Жерјавићевим израчунама о броју јасеновачких жртава Иво Голдштајн је скрупулознији: „Српски статистичар др. Богољуб Кочовић, који је живио у Паризу, поткрај осамдесетих година, независно од Жерјавића, обавио је статистичко-демографско истраживање и дошао до приближно сличних резултата – да је у логорима НДХ живот изгубило између 150 и 200.000 Срба, што је навело касније Жерјавића да (прилично логично) закључи како би Кочовић процијенио да је у Јасеновцу страдало око 70.000 људи.”²⁵ И у својој *kapitalnoj* књизи *Jasenovac*, објављеној 2018. у Загребу, затим 2019. и у Новом Саду, понавља причу и наводи да је Кочовић²⁶ дошао до процјене да је у логорима у НДХ живот изгубило између 150.000 и 200.000 Срба, „што је навело касније Жерјавића²⁷ да (прилично логично) закључи како би Кочовић процијенио да је у Јасеновцу страдало око 70.000 људи.”²⁸

²⁴ Ivo Goldstein, „O broju jasenovačkih i blajburških žrtava”, у: Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi Liber, 2011, стр. 312.

²⁵ Ivo Goldstein, „O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa”, у: Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*. Zagreb: Fraktura, 2016, стр. 120.

²⁶ B. Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London: Naše delo, стр. 1985.

²⁷ V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, стр. 74.

²⁸ Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zaprešić; *Jasenovac*: Fraktura; Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2018, стр. 788–789; или: Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Novi Sad: Akademski knjiga, 2019, стр. 788–789.

Кочовић 1990. у „Uvodu u jugoslovensko izdanje” своје књиге *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji* пише: „Велика је расправа настала поводом броја жртава у усташком логору у Јасеновцу. И ту је моја студија била навођена у многим расправама, штампи или на телевизији, иако нисам уопште израчунавао те жртве. У више наврата сам јавно изјавио да нисам у могућности да кажем колики је број убијених Срба у Јасеновцу, као што не знам број убијених у Блајбургу.”²⁹ – „Рекао сам да не знам колико је било жртава у Јасеновцу”, поновио је Кочовић и уз таблицу својих израчуна/процјена о људским губицима Срба на подручју НДХ.³⁰ Жерјавић, у жељи да потврди своје израчунае, из те је таблице извукао закључак о томе што је Кочовић процијенио о Јасеновцу. Кочовић и у својој књизи *Nauka, nacionalizam i propaganda*, објављеној 1999. у Паризу, наглашава: „Ја сам редовно одбијао да се упуштам у дискусије о броју убијених у Јасеновцу [...]. Иако и даље тврдим да сам сигуран да тај број није 700.000 и више [...] ако већ треба дати неку цифру, рекао бих да тај број за Србе може да буде између 150.000 и 200.000, али сам одмах додао да немам доказа за ту тврдњу. Доцније сам прецизирао да сам тим бројем обухватио све логоре смрти у НДХ [...] те да моја горе наведена цифра обухвата укупан број жртава у свим логорима на територији НДХ.”³¹ – Писао сам већ и упозоравао³², и понављам: Кочовић процјењује да број Срба који су изгубили живот у свим логорима НДХ „може да буде” између 150.000 и 200.000 и напомиње „немам доказа за ту тврдњу”. Па ако Кочовић казује да његова бројка „може да буде” и да „нема[м] доказа за ту тврдњу”, није јасно на темељу чега Иво Голдштајн тврди да је Жерјавић „прилично логично” закључио да би Кочовић процијенио да је у Јасеновцу страдало око 70.000 људи. Да је то „прилично логично”, Кочовић, који је „редовно

²⁹ В. Коџовић, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (1990), стр. XVI.

³⁰ Исто, стр. XVIII.

³¹ В. Коџовић, *Nauka, nacionalizam i propaganda*, стр. 147–148.

³² Упореди: Vladimir Geiger, „Ivo Goldstein, *Jasenovac* (Zaprešić; Jasenovac: Fraktura; Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2018) 958 str., [32 str.] s tablama : ilustr., zemljop. karte ; 24 cm”, *Časopis za suvremenu povijest* 51 (2019), br. 1, стр. 302–303.

одбијао да се упушта у дискусије о броју убијених у Јасеновцу”, тако би – логично је – и процијенио. Но нелогично је, као што је нелогично да Голдштајн – и други овдје споменути, а и неспоменути, хрватски повјесничари – није имао потребу провјерити што точно мисли и пише Кочовић.

Кочовић и Жерјавић неизмјерно су заслужни за рушење мита о 1.700.000 људских губитака Југославије у Другоме свјетском рату, а тиме и знатно претјераних навода о размјерима људских губитака у НДХ и жртава логора Јасеновац. У хисториографији су као такви и забиљежени. Кочовић се није упуштао у израчунавање/процјењивање броја жртава логора Јасеновац, као ни Блајбурга. Жерјавић је пак упао у замку превеликих хтијења и очекивања око бројева жртава и Јасеновца и Блајбурга, а то статистичком методом и(ли) процјенама, примјеном „стандардне статистичке методе и методе сабирања података из литературе” коју је користио није могуће ваљано ријешити.

Јавна установа Спомен-подручје Јасеновац (ЈУСП Јасеновац) објавила је 2007. *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945*, који доноси податке за 72.193 особе. Према том попису, највише је жртава Срба (40.251), затим Рома (14.750), Жидова (11.723) и Хрвата (3563).³³ Неколико година послје, 2013, ЈУСП Јасеновац на својим мрежним страницама објавио је нови, ревидирани и допуњени попис, који доноси податке за 83.145 особа које су живот изгубиле у логорима Јасеновац и Стара Градишка. Према том попису, највише је жртава Срба (47.627), затим Рома (16.173), Жидова (13.116) и Хрвата (4255), а пописано је и двадесет хиљада стотину и једно дијете као логорска жртва.³⁴ Наравно, с ревизијом и допунама пописа јасеновачких жртава у ЈУСП-у Јасеновац се наставило, па се број особа које су изгубиле живот у логору Јасеновац

³³ Упореди: *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945*, прир. Jelka Smreka i Đorđe Mihovilović. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 2007.

³⁴ Упореди: „Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941–1945”. Spomen područje Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>. Приступ остварен 10. 2. 2019.

и Стара Градишка и даље полако, али незадрживо повећава. – Тако попис јасеновачких жртава у ЈУСП-у Јасеновац почетком коловоза 2021. биљежи 83.807 жртава логора Јасеновац и Стара Градишка.³⁵

Жртве логора Јасеновац и Стара Градишка, национална/етничка и сполна структура према попису ЈУСП-а Јасеновац, 2013.				
	Мушкарци	Жене	Дјеца	Укупно
Срби	21.738	13.206	12.683	47.627
Роми	5688	4877	5608	16.173
Жидови	7762	3753	1601	13.116
Хрвати	2866	1249	140	4255
Муслимани	897	179	52	1128
Остали и непознато	539 + 80	137 + 73	15 + 2	691 + 155
Укупно	39.570	23.474	20.101	83.145

³⁵ Упореди: „Koić i Banić: Broj žrtava na popisu JUSP-a Jasenovac 2. 8. 2021. porastao na 83.807”, Portal Narod, <https://narod.hr/hrvatska/koić-i-banić-broj-zrtava-na-popisu-jusp-a-jasenovac-2-8-2021-porastao-na-83-807>. Приступ остварен 4. 9. 2021.

Жртве логора Јасеновац и Стара Градишка према поименичним пописима ЈУСП-а Јасеновац		
Комисија за попис жртава рата СИВ-а СФРЈ 1964.	Спомен-подручје Јасеновац 2007.	Спомен-подручје Јасеновац 2013.
59.461	72.193	83.145

Приређивачи *Poimeničnoga popisa žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945*, кустоси ЈУСП-а Јасеновац, у објашњењу настанка тога пописа навели су следеће: „Из досад најобимнијег пописа Другог свјетског рата на подручју бивше Југославије, 'Поименичног пописа Другог свјетског рата у Југославији' (597.323 жртве), који је на основу именичног пописа жртава Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из 1946. те прикупљених додатних података СУБНОР-а о жртвама рата, 1964. сачинио Савезни завод за статистику СФРЈ, издвојили смо имена свих особа којима су као мјесто страдања наведени логори и стратишта из система КЛ Јасеновац. Користећи више стотина различитих извора (књига, докумената, фотографија, изјава родбине и пријатеља јасеновачких жртава, теренских истраживања и фотографирања споменика жртава фашистичког терора), [...] успоређивањем и критичким преиспитивањем података за сваку жртву понаособ, сачињен је попис дјецe, мушкараца и жена убијених у КЛ Јасеновац.”³⁶ – Нисам увјерен да су кустоси ЈУСП-а Јасеновац прочита-

³⁶ Упореди: Ђорђе Mihovilović, Jelka Smreka, „О poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac prema do sada prikupljenim i provjerenim podacima”, у: *Spomen područje Jasenovac*, ур. Tea Benčić Rimay, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 2006, стр. 218; и: *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945*, стр. 8.

ли *Uputstvo za izvršenje popisa iz 1964*. Савезнога извршног вијећа СФР Југославије, Комисије за попис жртава рата 1941–1945³⁷, а ни извјештај *Žrtve rata 1941–1945. godine. (Rezultati popisa)* из 1966. Савезнога завода за статистику, као ни додатни „Izveštaj o izvršenom popisu žrtava rata 1941–1945. godine” Комисије за попис жртава рата 1941–1945.³⁸ – Ако пак јесу, требало би им бити јасно на темељу чега је и како направљен попис људских губитака Југославије у Друго-ме свјетском рату 1964. – Питање је и што су то они из пописа из 1964. издвојили, јер постоји сепарат тога пописа за логоре Јасеновац и Стара Градишка, који је 1992. умножио Савезни завод за статистику Савезне Републике Југославије под насловом *Spisak žrtava rata 1941–1945. Ustaški logor Jasenovac*³⁹, а који је затим 1998. објавио Бошњачки институт под насловом *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*⁴⁰, и који доноси податке за нешто више од 59 тисућа жртава. – Пишу да су користили „више стотина различитих извора (књига, докумената, фотографија, изјава родбине и пријатеља јасеновачких жртава, теренских истраживања и фотографирања споменика жртава фашистичког терора)”. У односу на попис из 1964, ревизијом и допуном ЈУСП-а Јасеновац број жртава повећан је 2007. за 13.005, односно нешто мање од 22%, а 2013. за 23.957, односно за више од 40%. – Поставља се питање: Колико је тих жртава пронађено у документима НДХ, односно колико су о мјесту смрти неке особе поуздани послеријатни извјештаји различитих комисија, наводи у књигама и на споменицима? Како су и јесу ли, како тврде „успоређивањем и критичким преиспитивањем података за сваку жртву понаособ”, све те наводе, као и изјаве родбине и пријатеља жртава, провјерили и уопће могли провјерити као вјеродо-

³⁷ *Popis žrtava rata 1941–1945. III. Uputstvo za izvršenje popisa*, Beograd: Savezno izvršno veće Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Komisija za popis žrtava rata, avgust 1964.

³⁸ *Žrtve rata 1941–1945. godine. (Rezultati popisa)*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, avgust 1966.

³⁹ Упореди: *Spisak žrtava rata 1941–1945. Ustaški logor Jasenovac*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.

⁴⁰ Упореди: *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, prii. Meho Visočak i Bejdo Sobica. Zürich; Sarajevo: Bošnjački institut, 1998.

стојне? – Далеко би нас одвело набрајање многобројних примједби попису јасеновачких жртава ЈУСП-а Јасеновац те спомињем један огледни примјер и један незанемарив проблем. – Бранко Крањчев и Јосип Турковић, који се нажалост не могу прогласити националистима или „ревизионистима” и нестручнима, користећи доступне документе и литературу, пропитали су тачност навода *Poimeničnoga popisa žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945.* ЈУСП-а Јасеновац за Жидове Нашица и нашичкога краја, према којем је у логорима Јасеновац и Стара Градишка живот изгубило њих 177. Крањчев и Турковић сустваном су анализом тога пописа међу осталим утврдили: „четири особе евидентирани су у Попису жртава двапут”, „једанаест особа ваља дрисати с Пописа јер нису смртно страдале у Јасеновцу” и „за двије особе с Пописа [...] нема поузданих података о њиховој судбини па би их засад требало изоставити с пописа јасеновачких жртава”.⁴¹ Дакле, постотак недвојбених неточности износи 9,6% те је очито да није ријеч о појединачним или малим пропустима. – Ако је *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945.* резултат вишегодишњег истраживања, како то да и након таквих истраживања, „успоредивањем и критичким преиспитивањем података за сваку жртву понаособ”, нису уочене и исправљене такве неточности? – Је ли требало провјерити налазе ли се којим случајем на *Poimeničnom popisu žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945.* и особе које су живот изгубиле у неком од логора Њемачкога Рајха?

У Хрватској су Жерјавићеви израчуни/процјене о 83.000 и структури жртава логора Јасеновац те показатељи поименичнога пописа ЈУСП-а Јасеновац о јасеновачким жртвама, као и процјена „одока” од 100.000 жртава, осим што су уврштени у уџбенике повијести, постали и енциклопедијском чињеницом.⁴²

⁴¹ Упореди: Branko Kranjčev, Josip Ćurković, „Poimenični popis Židova, žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945. po naseljima općine Našice”, у: *Židovi u našičkom kraju. Zbornik radova*, ur. Silvija Lučevnjak, Našice: Udruga za hrvatsku povjesnicu Našice, 2011, стр. 236–254.

⁴² Упореди: „Koncentracijski logori”, у: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 6, Kn–Mak. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2004, стр. 85.

Примјетно је у Хрватској да они којима се бројке поименичних пописа жртава логора Јасеновац чине премалима наводе *одока* да је у Јасеновцу живот изгубило до 100.000 особа. Објашњења хрватских повјесничара о утемељености бројке од 80.000 до 100.000 жртава логора Јасеновац понекад су и занимљива. – Тако Матаушић, уз навођење упитнога Жерјавићева израчуна и непостојеће Кочовићеве процјене те и по много чему упитног поименичног пописа ЈУСП-а Јасеновац, спомиње и поименични попис логора Јасеновац из 1964, којим је утврђено 59.188 жртава. „Накнадне су провјере утврдиле да попис има читав низ недостатака те да наведену бројку треба увећати за барем 40%. Према тако увећаној процјени у КЛ Јасеновац с логором Стара Градишка страдало је од 80.000 до 100.000 људи”, устврђује Матаушић.⁴³ Накнадне провјере – чега? Пописа јасеновачких жртава из 1964? Гдје то пише? У извјештају *Žrtve rata 1941–1945. godine. (Rezultati popisa)* Савезнога завода за статистику из 1966? Нисам увјерен да је Матаушић прочитала и додатни „Извештај о извршеном попису жртава рата 1941–1945. године” Савезне комисије за попис жртава рата 1941–1945. – У тим извјештајима јасно пише да је пописом људских губитака Југославије обухваћено око 56 до 59% или пак 60 до 65% особа од оних које је према њиховој процјени требало пописати.⁴⁴ Но она мудро закључује да је према „барем 40%” увећаном броју пописаних жртава логора Јасеновац и Стара Градишка страдало од 80.000 до 100.000 особа. – Али „барем 40%” од броја пописаних није исто што и 56 до 59% или пак 60 до 65% од оних које је наводно требало пописати. – А што ће повјесничарима математика!

Најупорнији у промицању бројке од 100.000 жртава (може и нешто мање, али боље више) логора Јасеновац низ су година Славко Голдштајн и Иво Голдштајн.⁴⁵ Стога је у хрватским *антифашистич-*

⁴³ N. Mataušić, „Konzentracioni logor Jasenovac”, стр. 47 и MATAUŠIĆ, *Konzentracioni logor Jasenovac. Fotomonografija*, стр. 6.

⁴⁴ Упореди: *Žrtve rata 1941–1945. godine (Rezultati popisa)*, стр. 5–7 и додатни „Извештај о извршеном попису жртава рата 1941–1945”, стр. VII–XV.

⁴⁵ Упореди: Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb: Novi

ким круговима бројка од 100.000 жртава логора Јасеновац и прихваћена, иако је ријеч о првотној Жерјавићевој процјени без суставних истраживања и без потврда у изворима, коју су Голдштајни преузели, наглашавали и даље упорно понављали. – Како су Голдштајнове процјене броја јасеновачких жртава око 100.000, по сваку цијену треба оснажити и потврдити тачност Жерјавићевих израчуна односно процјена и занемарити и што више умањити многобројне приговоре на мањкавости поименичнога пописа ЈУСП-а Јасеновац од нешто више од 83.000. И пропитивању броја јасеновачких жртава ваљда би требао бити крај. Иво Голдштајн упорно у јавности износи мишљење да се о логору Јасеновац „истина мање-више зна, укључујући и приближан број жртава”.⁴⁶ Голдштајн устврђује да се „у круговима скрупулозних истраживача рачуна да је поименични попис углавном доготовљен у тренутку када је на њему забиљежено 90 до 95% претпостављених жртава. Данас смо практички дошли до тог стадија у истраживању или ћемо до њега доћи у слиједећих неколико година. Тако би се коначно могла закључити мучна дискусија о броју јасеновачких жртава”.⁴⁷ – А Иво Голдштајн требао би бити тај тко ће одређивати колики је „претпостављени” број јасеновачких жртава и што је „истина” о Јасеновцу, а што није.

Иво Голдштајн у својој књизи *Jasenovac*, и у хрватском издању 2018. и у српском издању 2019, устврђује: „Велика већина од око 120.000 до 130.000 људи који су ушли у јасеновачки логорски сустав није изашла жива. Убијено је или је умрло од мучења, болести и глади око 90.000 заточеника.”⁴⁸ Како је Голдштајн дошао до броја од

Liber, 2011; и: Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*, Zagreb: Fraktura, 2016.

⁴⁶ Ivo Goldstein, „Komisija za Jasenovac: nova besmislena inicijativa šefice države”, *Jutarnji list* (Zagreb), *on-line* izdanje, 5. 5. 2018, <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-komentari/pise-ivo-goldstein-komisija-za-jasenovac-nova-besmislena-inicijativa-shefice-drzave/7321071/>. Приступ остварен 20. 11. 2018.

⁴⁷ I. Goldstein, „O broju jasenovačkih i blajburških žrtava”, стр. 313–314; I. GOLDSTEIN, „O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa”, стр. 127; I. Goldstein, *Jasenovac* (2018), стр. 797 или I. Goldstein, *Jasenovac* (2019), стр. 797.

⁴⁸ I. Goldstein, *Jasenovac* (2018), стр. 26; или: I. Goldstein, *Jasenovac* (2019), стр. 26.

„око 120.000 до 130.000 људи који су ушли у јасеновачки логорски сустав“? – Једноставно, у биљешци се позива на: „Motl – Mihovilović, *Zaboravljeni*, 13–14” (ради се о „Predgovoru” Филипа Шкиљана у тој књизи⁴⁹), али на тим страницама, а ни другдје у тој књизи, нема спомена бројки од 120 до 130 тисућа. – Занимљиво је Голдштајново измишљање и одока навођење јасеновачких бројки. Но ту није крај. Иво Голдштајн у својој књизи *Kontroverze iz hrvatske povijesti 20. stoljeća*, објављеној поткрај 2019, у поглављу „Jasenovac – radni logor ili logor smrti?” понавља: „Убијено је или је умрло од мучења, болести и глади око 90.000 заточеника.” Али наводи и: „Од око 130 до 150 тисућа људи, који су за вријеме постојања јасеновачких логора у њих ушли, у великој већини из њих живи нису изишли.” За ову тврдњу Голдштајн никаквог извора и доказа нема. – У првом случају када тврди да је кроз логор Јасеновац прошло око 120.000 до 130.000 особа извор податка је измишљен, а у другом случају када тврди да је кроз логор Јасеновац прошло око 130.000 до 150.000 особа никаквог извора нема. – Голдштајн не објашњава како је, готово истовремено, од „око 120.000 до 130.000 људи који су ушли у јасеновачки логорски сустав” у својој књизи *Jasenovac* дошао до „око 130 до 150 тисућа људи, који су за вријеме постојања јасеновачких логора у њих ушли” у својој књизи *Kontroverze iz hrvatske povijesti 20. stoljeća*. Десет-двадесет тисућа мање или више, кога брига!

На представљању србијанскога издања књиге *Jasenovac* у Београду 4. травња 2019. Иво Голдштајн споменуо је да је поименичним пописом у ЈУСП-у Јасеновац утврђено 83.000 жртава логора Јасеновац. Голдштајн је тада нагласио: „Наравно, након обимног истраживања схватио сам да на тај број треба додати 10 или 20 одсто несталих или непописаних жртава. Верујем да је у Јасеновцу страдало око 120.000 људи и да би се на некој стручној конференцији са

⁴⁹ Упореди: Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni. Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac; Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac; Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, 2015.

тим сложиле и моје колеге историчари у Београду.⁵⁰ – Није ли Иво Голдштајн раније, па и у хрватском и у србијанском издању своје књиге *Jasenovac* 2018. и 2019, упорно тврдио да је на попису ЈУСП-а Јасеновац „забиљежено 90 до 95% претпостављених жртава” – Али и када је на попису жртава логора Јасеновац ЈУСП-а Јасеновац било 72.193 (по иначици пописа из 2007)⁵¹, а и када је на попису ЈУСП-а Јасеновац било 83.145 (по иначици пописа из 2013)⁵², дакле и када је повећање било за 10.952 жртава. – А то би било у првом случају нешто више од 79 тисућа односно нешто мање од 76 тисућа, а у другом нешто више од 91 тисуће односно нешто више од 87 тисућа жртава. Наједном Голдштајн „вјерује” да је у Јасеновцу живот изгубило око 120.000 људи. – Но вратимо се у пучку школу: 10% од 83.000 износи 8300, а 20% 16.600, па није јасно којом је то математичком операцијом Иво Голдштајн дошао до бројке од 120.000. Загонетно је на темељу којих је показатеља Голдштајн закључио да је на попису ЈУСП-а Јасеновац „забиљежено 90 до 95% претпостављених жртава” односно да бројци од 83.000 треба додати 10 или 20%? – Зашто не 3% или пак 100% или 500%? Или је ријеч о унапријед заданом броју?

⁵⁰ „[Ivo] Goldštajn: U Jasenovcu je stradalo oko 120.000 ljudi”, *Politika* (Beograd), *on-line* izdanje, 4. 4. 2019, <http://www.politika.rs/sr/clanak/426657/Goldstajn-U-Jasenovcu-je-stradalo-oko-120-000-ljudi>. Приступ остварен 28. 3. 2020.

⁵¹ Упореди: I. Goldstein, „O broju jasenovačkih i blajburških žrtava”, стр. 313–314.

⁵² Упореди: I. Goldstein, „O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa”, стр. 127; I. Goldstein, *Jasenovac* (2018), стр. 797; или: I. Goldstein, *Jasenovac* (2019), стр. 797.

Број пописаних жртава логора Јасеновац према ЈУСП-у Јасеновац и постотак за који тај број треба повећати према тврдњама Иве Голдштајна			
ЈУСП Јасеновац, 2007	пописано 72.193	Голдштајн, 2011.	„забиљежено 90 до 95% претпостављених жртава” – и број жртава требао би износити: 79.412,3 односно 75.802,65
ЈУСП Јасеновац, 2013.	пописано 83.145	Голдштајн, 2016.	„забиљежено 90 до 95% претпостављених жртава” – и број жртава требао би износити: 91.459,5 односно 87.302,25

Број логораша који су прошли кроз Јасеновац, 1941–1945. према најновијим тврдњама Иве Голдштајна	
2018.	око 120.000 до 130.000
2019.	око 130.000 до 150.000

Број жртава логора Јасеновац, 1941–1945. према најновијем израчууну/процјенама Иве Голдштајна	
2018.	око 90.000
2019.	око 120.000

„Умањивачи” броја жртава логора Јасеновац у Републици Хрватској након распада СФР Југославије

У Хрватској су тијekom деведесетих Жерјавићеви израчуни/процјене о нешто више од 83.000 јасеновачких жртава у историографији и публицистици били превладавајући, па и у јавности „опћеприхваћени”. Но као одговор на старе југославенске и старо-нове србијанске интерпретације злочина почињених у НДХ, а напосе о броју жртава логора Јасеновац, огласили су се многобројни знаствено више или мање утемељени, али и „ревизионистички” настројени оспораватељи геноцидности Хрвата и „јасеновачкога мита”. – Казимир Каталинић, истакнути хрватски емигрант из Аргентине, аутор неколико расправа о људским губицима Хрвата у Другоме свјетском рату, у својој књизи *Argumenti. NDH, BiH, Bleiburg i genocid* (Buenos Aires – Zagreb, 1993), у осврту на Жерјавићеву књигу *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* примјећује: „Тако у погледу броја убијених у Јасеновцу и Старој Градишки [Славко] Goldstein [у уводном дијелу у својим уредничким напоменама] истиче да је ’Жерјавић дао оквире, који јасно показују да су процјене о 700.000 жртава далеко претјеране, али да су неодрживе минимализације које говоре о 40.000 жртава.’” (Мисли на број јасеновачких жртава који је спомињао и заступао др Фрањо Туђман.) Каталинић устврћује: „Дакле, требало је у књизи поставити такве ’оквире’, који ће срушити мит о 700.000 жртава, али избјећи ’минимализацију’ жртава, без обзира да ли се ради о минимализацији или о повијесној истини.”⁵³ И повјесничар Јосип Јурчевић у својој књизи *Насџанак јасеновачкој мити*, објављеној 1998, у питању броја јасеновачких жртава, у оспоравању српске „погибељоманије” и „мегаломанских” тврдњи, а и Жерјавићевих израчуна/процјена, приклања се закључку др Туђмана у књизи *Bespuća povijesne zbiljnosti*⁵⁴ о броју жртава ло-

⁵³ Kazimir Katalinić, *Argumenti. NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Buenos Aires; Zagreb: Časopis Republika Hrvatska, 1993, стр. 144–145.

⁵⁴ Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

гора Јасеновац да је ријеч о „неколико (вјеројатно 3–4) десетака тисућа заточеника”.⁵⁵ Проф. др Јосип Печарић у својој „књизи на књигу” *Srpski mit o Jasenovcu* (1998. и 2000), осврту на писања др Милана Булајића, посебно на његову књигу *Jasenovački mit Franje Tuđmana – Genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*,⁵⁶ и у оспоравању његових навода о усташким злочинима у НДХ и броју јасеновачких жртава, и напада на Туђманова писања о људским губицима у НДХ, позивао се и на Кочовићеве и Жерјавићеве израчуне/процјене, а затим у својој књизи *Brani li Goldstein NDH* (2002)⁵⁷, збирци чланака претходно објављених у хрватском тиску – мјешавини интелегентних запажања и хрватских националистичких стајалишта, која ће убрзо знатно узнапредовати – осврнуо се на писања проф. др Иве Голдштајна и Славка Голдштајна, који су заступали Жерјавићеве бројке са својим „корекцијама”, а посебно на њихову књигу *Holokaust u Zagrebu*, те се немилу наругао Голдштајновим бројкама – израчунима/процјенама.

У „умањивању” у Хрватској *новоуспостављеној* броја јасеновачких жртава од 80.000 до 100.000, након прве фазе деведесетих, коју можемо назвати и „с Туђманом против Жерјавића и Голдштајна”, слиједи „умањивачка” фаза од поткрај деведесетих/почетка двијетисућитих, коју можемо назвати „и против Жерјавића и Голдштајна и против Туђмана”, која узнапредовало траје и данас.

У међувремену је Комисија за утврђивање ратних и поратних жртава Републике Хрватске (у јавности познатија као „Вукојевићева комисија”, названа по Вици Вукојевићу, њезином првом пред-

⁵⁵ Упореди: Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita. Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 1998, стр. 152–153, 166. Јурчевић исто наводи и у издању књиге на њемачком језику: *Die Entstehung des Mythos Jasenovac. Probleme bei der Forschungsarbeit zu den Opfern des II. Weltkrieges auf dem Gebiet von Kroatien*, Zagreb: Dokumentacijsko informacijsko središte, 2007.

⁵⁶ Josip Pečarić, *Srpski mit o Jasenovcu. Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb: Dom i svijet; Hrvatski informativni centar; Hrvatski institut za povijest, 1998; Zagreb: Element, 2000; и: Josip Pečarić, *Srpski mit o Jasenovcu II. O Bulajićevoj ideologiji genocida hrvatskih autora*, Zagreb: Element, 2000.

⁵⁷ Josip Pečarić, *Brani li Goldstein NDH*, Zagreb: „A. G. Matoš” d. d. Samobor; Autor, 2002.

сједнику), која је од 1992. прикупљала податке о људским губицима Хрватске (и Хрвата) у Другој свјетској рату и пораћу, *селективним* приступом пописала, према извјештају о својем раду од вељаче 1992. до рујна 1999, укупно 261.415 особа које су живот изгубиле тијekom Другог свјетског рата и у пораћу. Комисија за утврђивање ратних и поратних жртава Републике Хрватске у пописивању је позорност посветила понајприје Хрватима, и то углавном онима које претходни пописи људских губитака у Другој свјетској рату нису исказивали, а тек су *усиуи* пописивани и други. Пристраном подјелом људских губитака на *пожељне* и *непожељне* пописала је тек 2238 жртава логора Јасеновац и само 293 жидовске жртве на подручју Хрватске укупно.⁵⁸ Такав приступ објашњавала је тиме да постоји неколико опсежних пописа јасеновачких жртава, као и пописи у Жидовској опћини у Загребу и Хрватској државном архиву у Загребу.⁵⁹ Но уза све ограде које је Комисија за утврђивање ратних и поратних жртава РХ износила, то није тачно, јер је дотад једини саставни попис жртава логора Јасеновац био попис Комисије за попис жртава рата СИВ-а СФР Југославије из 1964, који је објављен 1992. односно 1998⁶⁰, а пописи жртава у загребачкој Жидовској опћини и Хрватској државном архиву непотпуни су и несређени. Знакови то је да су *узбуну* у хрватској и српској јавности потакнули бројеви јасеновачких и жидовских жртава иако је у кроатоцентричном и селективном приступу Комисије за утврђивање ратних и поратних жртава РХ пописан и исказан изузев Хрвата и занемарив број губитака осталих националних/етничких скупина.⁶¹

⁵⁸ Упореди: *Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine*, Zagreb: Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Republike Hrvatske, rujna 1999, стр. 15–16, 19–20.

⁵⁹ Упореди: V. Geiger, „Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941. – 1945”, стр. 219 и ондје наведена литература.

⁶⁰ Упореди: *Spisak žrtava rata 1941–1945. Ustaški logor Jasenovac i Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*.

⁶¹ Упореди: *Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*, стр. 16; GEIGER, „Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941. – 1945”, стр. 220 и ондје наведена литература.

Жртве логора Јасеновац и Стара Градишка према Комисији за утврђивање ратних и поратних жртава Републике Хрватске	
Комисија за утврђивање ратних и поратних жртава РХ, 1992–1999. поименични попис	2238

Услиједио је од почетка двијетисућитих наступ појединаца и скупина који упорно заступају своје осебујно маниристичко виђење НДХ и логора Јасеновац те устрају у томе да број жртава логора Јасеновац није и – најједноставније речено – не може бити већи од четверознаменкастог (примјерице: мср Младен Ивезић, мср Бланка Матковић, Стипо Пилић, Роман Лељак и др Стјепан Разум). – Примјетно је да ти повјесничари и повјесничари-аматери имају неизмјерну потпору у екстремним националистичким медијима, понајприје ТВ емисији *Vujica* и задарском *Hrvatskom tjedniku*, али и у тиску Католичке цркве, понајприје *Glasi Koncila*. Уз то, римокатолички жупни уреди по Хрватској и западној Херцеговини постали су уобичајена мјеста представљања њихових писаних урадака. – Уточиште таквих стајалишта међу повјесничарима у Хрватској је понајприје на Одсјеку за повијест Хрватских студија Свеучилишта у Загребу.

Посебан је случај међу хрватским повјесничарима истраживачима, и „умањивачима”, жртава логора Јасеновац мср Младен Ивезић, писац књига *Jasenovac. Brojke* (2003) и *Titov Jasenovac* (2014).⁶² Закључак својега дугогодишњег дављења питањем ратнога и поратнога логора Јасеновац, преоптерећеног екстремним хрватским национализмом и нескривеним антисемитизмом, Ивезић је најизравније изнио у интервјуу *Glasi Koncila* у српњу 2014. Према Ивезићу, у логору Јасеновац жртава је „највјеројатније [је] око 1000, умрлих од свих узрока, највише наравно смрћу, па од тифуса и слично”.⁶³

⁶² Упореди: Mladen Ivezić, *Jasenovac. Brojke*, Zagreb: Samizdat, 2003; и: Mladen Ivezić, *Titov Jasenovac*, Zagreb: Samizdat, 2014.

⁶³ „Intervju. Mr. Mladen Ivezić, autor knjige 'Titov Jasenovac'. Ideološka i dnevopolitička

Но књига повјесничара Владимира Мркоџија и исусовца др Владимира Хорвата *Ogoljela laž logora Jasenovac* (Zagreb, 2008)⁶⁴ – у којој оповргавају утемељеност тврдњи да је Јасеновац био логор смрти и најчешће навођене бројке жртава, и 700.000 у Србији и 80.000 у Хрватској, при чему упућују на знатно мање показатеље те отварају и(ли) проширују нека питања, и о посллијератном логору Јасеновац, али не дају увијек и утемељене одговоре – означила је прекретницу у приступу питању јасеновачкога логора и броју жртава, а стајалишта која су они зацртали најизравније ће бити изнесена и подробније разрађена у књизи Владимира Хорвата, Игора Вукића, Стипе Пилића и Бланке Матковић *Jasenovački logori – istraživanja*, објављеној 2015. у издању Друштва за истраживање троструког логора Јасеновац.⁶⁵ – Услиједио је жесток одговор најприје у љевичарском тиску и на интернетским порталима, често и неодмјерен, као што је најчешће био неодмјерен и покушај ревизије дотад превладавајућих тврдњи, али и израван и суставан одговор слијева у публицистици и знанственој литератури.⁶⁶

У хрватској се јавности 2010. појавила *вјеродостојна*, али ничим потврђена и тешко доказива *шочна* бројка заточеника логора Јасеновац. Илија Барбарић, бивши усташа настањен у Бразилу, у својој књизи *Nezavisna Država Hrvatska bilo je pravo ime* тврди да је 1. свибња 1945. имао у рукама „регистарске књиге логора Јасеновац” те да су биле уписане све особе које су прошле кроз логор од његова оснутка до распуштања. Барбарић тврди да су књиге с пописима логораша „спалили прије него смо напустили Загреб, 7. свибња 1945”.

uloga jasenovačkog mita” [razgovarao: Tomislav Vuković], *Glas Koncila* (Zagreb), br. 30 (2092), 27. 7. 2014, стр. 6–7.

⁶⁴ Vladimir Mrkoci, Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb: Naklada E. Čić, 2008.

⁶⁵ M. Ivezić, *Titov Jasenovac*; и: Vladimir Horvat, Igor Vukić, Stipo Pilić, Blanka Matković, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb: Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, 2015.

⁶⁶ Упореди примјерице: S. Goldstein, I. Goldstein, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*; и: Mirjana Kasapović, „Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina”, *Politička misao* 55 (2018), br. 1, стр. 7–33.

Према „књигама регистрације”, тврди Барбарић, кроз Јасеновац је прошло укупно 18.600 затвореника, укључујући и оне који су отпремљени у Њемачки Рајх.⁶⁷ – То је у супротности с уличним и биртијским мудровањима хрватских националиста, према којима су документи из Јасеновца и пописи логораша у Београду и Срби „скривају документе из Јасеновца, или су их и уништили”.

Др Стјепан Разум, католички свећеник и повјесничар, водитељ Надбискупијскога архива у Загребу, члан бројних хрватских културних друштава и удруга, у неким и обнашатељ важних дужности, и први предсједник 2015. основаног Друштва за истраживање троструког логора Јасеновац, већ се низ година на осебујан, само њему својствен начин, заузима за ревизију превладавајућих и десетљећима промицаних навода о размјерима људских губитака у вријеме НДХ, а напосе о жртвама логора Јасеновац. Све што се не уклапа у његова стајалишта и знања неоптерећена чињеницама прозива и проглашава „протухрватским урадцима”.⁶⁸ Разум заступа отприје у одређеним хрватским крајњим националистичким круговима једино прихватљива, али и тешко доказива стајалишта да је у пораћу логор Јасеновац „имао дуже трајање, него ли онај ратни. У послјератном логору [Јасеновац] страдао је неизмјерно већи број него ли у ратном логору”. – Др Разум тврди да је Јасеновац за вријеме НДХ био „радни и транзитни логор. У њему се није проводило убијање”, и закључује без задршке да „за масовна убијања у логору Јасеновац нема никаквих доказа”, затим и да су „најбројнији логораша били сами Хрвати, противници усташкога режима”, као и да је „тачан број жртва логора Јасеновац нижи од најниже службене комунистичке

⁶⁷ Ilija Barbarić, *Nezavisna Država Hrvatska bilo je pravo ime*, Split: Naklada Bošković, 2010, стр. 100.

⁶⁸ Упореди: Vladimir Geiger, „Dokon pop i jariće krsti’ ili jesu li postojali rasni zakoni u NDH?”, Portal Historiografija, <http://www.historiografija.hr/?p=1991>. Приступ остварен 5. 4. 2020; и: Vladimir Geiger, „Čemu služi Razum? O osvrtu dr. Stjepana Razuma na moj prikaz knjige prof. dr. Ive Goldsteina *Jasenovac* objavljen u *Časopisu za suvremenu povijest* 51 (2019), br. 1”, *Časopis za suvremenu povijest* 51 (2019), br. 2, стр. 619–629.

процјене”.⁶⁹ Није занемарива могућност да је „тачан број жртава логора Јасеновац нижи од најниже службене комунистичке процјене”, али није јасно на темељу којих показатеља др Разум устврђује да су „најбројнији логораша били сами Хрвати, противници усташког режима”. Уз то, вјеродостојних потврда да је у пораћу у Јасеновцу страдао „неизмјерно већи број него ли у ратном логору” једноставно нема. Но велечасни др Разум упорно и без имало задршке понавља тврдње да је „Попис жртава у Јасеновцу потпуно [је] лажан и измишљен, у Јасеновцу није НДХ убијала Србе, него су након рата партизани и комунисти убијали хрватске домољубе [...]”⁷⁰ – Своје сабране умотворине о НДХ и логору Јасеновац објавио је др Разум 2018. у књизи *Razotkrivena jasenovačka laž*, у суауторству с академиком Јосипом Печарићем,⁷¹ који је у међувремену постао „морална вертикала” у Хрвата. Др Разум је у ожујку 2018. хрватском народу обзнанио „коначну истину” о броју јасеновачких логораша и броју логораша који су у логору Јасеновац изгубили живот. Наиме, он тврди да је свеукупно у вријеме НДХ, од 1941. до 1945, било тек 18.600 јасеновачких логораша, а да је од тога њих 1360 у логору Јасеновац и „смртно страдало”. – „Природном смрћу, од тешких обољења или од последица најтежих казни логорске управе!”⁷² – Како је др Разум

⁶⁹ Упореди: „Intervju. Dr. Stjepan Razum, povjesničar i arhivist: Vrijeme je da srušimo velikosrpski mit o Jasenovcu. Nema dokaza za masovne ustaške zločine u Jasenovcu, ali ima za partizanske!” [razgovarala: Andrea Černivec], *Hrvatski list* (Zadar), br. 411, 9. 8. 2012, стр. 28–35. Упореди примјерице и: „Intervju. Dr. Stjepan Razum. U Jasenovcu partizani su svoje okrutne i masovne zločine podmetnuli ustašama – mi povjesničari to ćemo i dokazati!” [razgovarao: Ivica Marijačić], *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 501, 1. 5. 2014, стр. 30–33; и: Stjepan Razum, „Jasenovac, najveća povijesna laž koja iz dana u dan postaje sve prozirnija”, *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 559, 11. 6. 2015, стр. 18–25.

⁷⁰ Упореди: Stjepan Razum, „Logor Jasenovac kao sredstvo trajne komunističke indoctrinacije”, *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 581, 12. 11. 2015, стр. 18–20.

⁷¹ Упореди: Josip Pečarić, Stjepan Razum, *Razotkrivena jasenovačka laž*. Zagreb: Друштво за истраживање троstrukог логора Јасеновац, 2018.

⁷² Упореди: Josip Frković, „Knjiga akademika Pečarića i dr. Razuma donosi konačnu istinu o 18 600 logoraša u Jasenovcu i 1360 smrtno stradalih”, Portal Tjedno, <http://www.tjedno.hr/knjiga-akademika-pecarica-i-dr-razuma-donosi-konacnu-istinu-o-18-600-logorasa-u-jasenovcu-i-1360-smrtno-stradalih/>. Приступ остварен 5. 4. 2020.

дошао до „коначне истине” о броју јасеновачких логораша и броју логораша који су у Јасеновцу изгубили живот? – Без размишљања је повјеровао Барбарићу и понајприје измишљотинама Романа Лељака, о чему укратко послје.

Игор Вукић једини се од истакнутих јасеновачких „ревизиониста” у својим јавним иступима, написима и књигама⁷³ – чије писане уратке о логору Јасеновац неки знанственици слијева називају „токсичним шундом”⁷⁴, а домољуби здесна неподијељено хвале као „знанствене” и „истинољубиве”⁷⁵, свјестан очито колико је то „склизак терен” – није упуштао у процјене или спомињање броја жртава логора Јасеновац. Но позивајући се селективно на логорске документе и исказе/сјећања јасеновачких заточеника, Вукић спомиње тек различите бројке о логорашима у Јасеновцу 1941. и почетком 1942, које су најчешће у распону од 1100 до 1200 до поткрај 1941. и 1500 почетком 1942. Оспорава поименични попис ЈУСП-а Јасеновац те устврђује да „попис с више од 83.000 имена наводних жртава углавном нема стварне везе с Јасеновцем”. Према Вукићу, у Хрватској је тај јасеновачки попис „службено прихваћен” унаоч томе „што, примјерице, документи и већи број бивших логораша говори да је у Јасеновцу 1941. било око 1.200 заточеника, попис каже да их је тада убијено 10.700”⁷⁶. Тврди да је у логору Јасеновац III Циглана „било мјеста за око 2.000 заточеника и толико их је, мање-више, стално боравило у Јасеновцу готово цијело вријеме постојања логора”. Према Вукићу, Јасеновац је био радни логор и нема доказа о масовним убојствима, те устврђује да нитко није у Јасеновац доведен, нити ондје убијен,

⁷³ Упореди: Igor Vukić, „Sabirni i radni logor Jasenovac, 1941. – 1945”, у: V. Horvat, I. Vukić, S. Pilić, B. Matković, *Jasenovački logori – istraživanja*, стр. 55–144; Igor Vukić, *Radni logor Jasenovac*, Zagreb: Naklada Pavičić, 2018; и: Igor Vukić, *Jasenovac iz dana u dan. Kronologija*, Zagreb: Naklada Pavičić, 2019.

⁷⁴ Mirjana Kasapović, „Vukićeva knjiga o Jasenovcu toksični je šund”, *Globus* (Zagreb), br. 1462, 14. 12. 2018, стр. 34–37.

⁷⁵ Упореди примјерице: J. Pečarić, S. Razum, *Razotkrivena jasenovačka laž*, стр. 328–424 [III. Hajka na Igora Vukića].

⁷⁶ Упореди: I. Vukić, *Radni logor Jasenovac*, стр. 17–18, 59–60, 299.

само зато што је православац или Србин.⁷⁷ – Успут, морамо се сложити с мотом Вукићеве књиге *Radni logor Jasenovac*: „На савјест свима који су лагали о Јасеновцу.” Но примјетно је да Вукић, садашњи предсједник Друштва за истраживање троструког логора Јасеновац, на заједничким јавним иступима с још истакнутијим јасеновачким свезналцима, примјерице с др. Стјепаном Разумом, Стипом Пилићем и Романом Лељаком, није имао приговора на њихове изопачене приче о НДХ и логору Јасеновац, а ни на њихове измишљотине о укупном броју заточеника и понајприје укупном броју јасеновачких жртава. – Да, мудро, јер „тјерамо воду на исти млин”.

Своја маниристичка стајалишта о НДХ и логору Јасеновац мср Бланка Матковић изнијела је у низ наврата, а најопширније и најизравније у интервјуу за *Hrvatski tjednik* у сијечњу 2017, када је устврдила: „Своју повијест писат ћемо ми. Немамо се чега срамити, ни НДХ, ни Јасеновца, одбацимо повијест коју је писала Партија након 1945.” Уз то је закључила да је „Јасеновац [је] највећи фалсификат хрватске повијести”, бројка од 80.000 „наводно” убијених „Жерјавићева лаж”, а ЈУСП Јасеновац „шири четничку пропаганду”.⁷⁸ – На мрежним страницама Хрватске дружбе повјесничара „Др. Рудолф Хорват”, основане 2008, објавила је повјесничарка Матковић почетком ожујка 2017. чланак „Јасеновац. Досје Анте Павелића: Попис особа страдалих у логору Јасеновац”, а затим у *Hrvatskom tjedniku* у травњу 2018. чланак [потписано: Змајо] „Како је настао и развијао се великосрпски јасеновачки мит и зашто је остао службени, државни култ, чак и у данашњој Хрватској?”, у којем напомиње да се у том досјеу у Хрватскоме државном архиву у Загребу „налазе [се] и пописи дјеце, жена и стараца наводно убијених у логорима Јасено-

⁷⁷ I. Vukić, *Jasenovac iz dana u dan. Kronologija*, стр. 9.

⁷⁸ Упореди: „Ekskluzivni intervju. Mr. sc. Blanka Matković, predsjednica Hrvatske družbe povjesničara Dr. Rudolf Horvat. Svoju povijest pisat ćemo mi. Nemamo se čega sramiti, ni NDH, ni Jasenovca, odbacimo povijest koju je pisala Partija nakon 1945” [razgovarao: Ivica Marijačić], *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 642, 12. 1. 2017, стр. 37–49; и: „Intervju. Fascinantni intervju koji će srušiti lažnu komunističku povijest. Mr. sc. Blanka Matković: Hrvatskoj je dosta lažne povijesti” [razgovarao: Ivica Marijačić], *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 607, 13. 5. 2016, стр. 29–44.

вац и Стара Градишка”, у којима се спомиње нешто мање од 10.000 особа. Уз то је, наглашава, „ове пописе тек потребно анализирати и упоредити с осталим подацима те [да] ни у ком случају не можемо тврдити да су они точни”. Матковић даље устврђује да број од око 7000 јасеновачких жртава (без Старе Градишке) који се спомиње у досјеу Павелић одговара броју који је „изрекао” генерал Југославенске народне армије Коста Нађ у *Vjesniku* 6. свибња 1981: „Као да већ одавно није познато и знанствено утврђено да је у том злогласном логору ликвидирано око седам тисућа, а не ’десеци тисућа’ невиних људи, дјеце, стараца и жена.”⁷⁹ И тиме ову бројку, уза све ограде и појашњења која даје, нуди као могућу бројку жртава логора Јасеновац. – Али повјесничарка Матковић заборавила је споменути да је у *Vjesniku* идућега дана објављен исправак написа „Борци јединствени у обрани тековина револуције” и упозорено да се „поткрала [се] штампарска грешка” те да у исправку пише: „[...] Међутим реченица правилно гласи: Као да већ одавно није познато и знанствено утврђено да је у том злогласном логору ликвидирано око седам стотина тисућа, а не ’десеци тисућа’ невиних људи, дјеце, стараца и жена.”⁸⁰ – Да, требало је наивности и повјеровати или барем неизмјерно прижељкивати да генерал ЈНА Нађ није изрекао бројку од 700.000 жртава логора Јасеновац.

Своја стајалишта о ратном и послеријатном логору Јасеновац повјесничари Стипо Пилић и мср Бланка Матковић изнијели су понављајући раније њихове твдње опширно и у најновијој њиховој књизи *Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori. Geostrateška točka velikosrpske politike i propagandni pokretač njezina širenja prema zapadu*, објављеној почетком 2021. у издању Хрватске дружбе повјесничара

⁷⁹ Упореди: [Zmajo], „Jasenovac. Dosje Ante Pavelića: Popis osoba stradalih u logoru Jasenovac”, Portal Croatia Rediviva, <http://croatiarediviva.com/2017/03/03/dosje-ante-pavelica-popis-osoba-stradalih-logoru-jasenovac/>. Приступ остварен 3. 4. 2020; и: Blanka Matković, „Kako je nastao i razvijao se velikosrpski jasenovački mit i zašto je ostao službeni, državni kult, čak i u današnjoj Hrvatskoj?”, *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 709, 26. 4. 2018, стр. 31.

⁸⁰ „Ispravak”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 12101, 7. 5. 1981, стр. 3.

„Др. Рудолф Хорват”⁸¹ – Пилић и Матковић устврђују: „[...] логор у Јасеновцу је наводно био и логор смрти, односно ликвидацијски логор те страстиште и гробиште у којему се број страдалих креће од до сада 725 сигурно утврђених жртава до 1.700.000, а по неким и 2 милијуна страдалих”⁸² Дакле, Пилић и Матковић пишу да је недвојбено („сигурно”) утврђено 725 (словима: седамсто двадесет и пет) жртава логора Јасеновац. – Раније су Пилић и Матковић у чланку „Послијератни заробљенички логор Јасеновац према свједочењима и новим архивским изворима”, објављеном 2014. у *Radovima Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, а затим 2015. и у књизи *Jasenovački logori – istraživanja*, тврдили да је у Јасеновцу „укупно”, „безпријепорно и сигурно страдало 440 особа”⁸³

Број жртава логора Јасеновац према „умањивачима”	
Младен Ивезић, 2014.	„највјеројатније” око 1000
Стипо Пилић и Бланка Матковић, 2014. и 2015.	„укупно”, „безпријепорно и сигурно страдало” 440
Бланка Матковић, 2018.	наводно око 7000

⁸¹ Упореди: Stipo Pilić, Blanka Matković, *Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori. Geostrateška točka velikosrpske politike i propagandni pokretač njezina širenja prema zapadu*, Zagreb: Hrvatska družba povjesničara „Dr. Rudolf Horvat”, 2021.

⁸² Исто, стр. 175.

⁸³ Stipo Pilić, Blanka Matković, „Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočenjima i novim arhivskim izvorima”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2014), 56, стр. 393; или: Stipo Pilić, Blanka Matković, „Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočenjima i novim arhivskim izvorima”, у: V. Horvat, I. Vukić, S. Pilić, B. Matković, *Jasenovački logori – istraživanja*, стр. 227.

Роман Лељак и Стјепан Разум, 2018.	1654 и 1360
Стипо Пилић и Бланка Матковић, 2021.	„сигурно” 725

У Хрватској, као и у Србији, сватко мисли да је позван мериторно расправљати о логору Јасеновац. – Јосип Кљаковић-Шантић објавио је 2016. у Загребу књигу *Jasenovac – enigma holokausta*, у којој се „удубио” у анализу поименичнога пописа *Jasenovac Research Institute* (Бруклин, Њујорк, САД), о којем ће још бити ријечи. Да се ради о попису из 1964. на страницама *Jasenovac Research Institute*, упозорио сам у *Časopisu za suvremenu povijest* 2011. и 2013.⁸⁴ Али аутор, умировљени капетан фрегате Југославенске ратне морнарице, поморац, новинар, писац, пјесник и што све не, који се упустио и у незаобилазна питања хрватске историографије, није схватио што је попис на мрежним страницама тога института. Но, што је поименични попис који доноси *Jasenovac Research Institute* нису схватили ни рецензенти (*sic!*) његове књиге, новинари и публицисти Томислав Вуковић, Игор Вукић и Анте Бељо. Уосталом, то није схватила ни повјесничарка Матковић, узданица хрватских националиста – бораца за „истину” о јасеновачком логору.⁸⁵

Међу многобројним сензационалним „открићима” која Роман Лељак већ низ година у јавним иступима и успјешном „продавању магле” од *Hrvatskoga tjednika* до *Glasa Koncila* подастире Хрватима посебно и истакнуто мјесто имају његови прецизно измишљени

⁸⁴ Упореди: V. Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su proizročili okupatori i njihovi pomagači. Brojidbeni pokazatelji”, стр. 724; и: V. Geiger, „Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941. – 1945”, стр. 223.

⁸⁵ Упореди: „Intervju. Fascinantni intervju koji će srušiti lažnu komunističku povijest. mr. sc. Blanka Matković: Hrvatskoj je dosta lažne povijesti”, стр. 40–41; и: B. Matković, „Kako je nastao i razvijao se velikosrpski jasenovački mit i zašto je ostao službeni, državni kult, čak i u današnjoj Hrvatskoj?”, стр. 31.

бројеви јасеновачких логораша и жртава логора Јасеновац. Круна његова истраживања о укупном броју јасеновачких логораша и броју жртава логора Јасеновац његова је књига и филм *Mit o Jasenovcu*, објављени поткрај 2018.⁸⁶ – Лељак је почетком 2018. Хрватима најавио да ће „ускоро објавити документе [...] из архива у Београду који доказују стварни број жртава Јасеновца” и да је ријеч о укупно 1654 особе. Послије је пак тврдио: „Више је него јасно да је у самом логору Јасеновац ЗЦ на различите начине (природне смрти, болести или ликвидације и пресуде због кршења прописа који су тада важили и који су донесени у само[м] логору Јасеновац) укупно умрло 1360 жртава, а што је сукладно сондирањима која су рађена 1964” и измислио да су водитељи тога антрополошког истраживања „дали процјену да је у самом логору Јасеновац било око 1300 жртава, што је сукладно попису који сам пронашао, [...]”. Уз то је тврдио: „У логору Јасеновац од 1941. до 1945. укупно је било 18 600 заробљеника.”⁸⁷ – Но Лељак у својој књизи *Mit o Jasenovcu donosi* тек два документа – пописа, један Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Федералне Државе Хрватске, у којем је наведено 576 особа, и документ чији је творац непознат, а у којем је наведено 1078 особа, и то само жена (што збројено износи 1654), и које проглашава „Пописом жртава логора Јасеновац”. – Имало упућенима јасно је да се не ради о неким посебним документима из Београда који би доносили укупан број јасеновачких жртава, како је то Лељак сензационалистички мјесецима најављивао Хрватима жељнима „истине”. – У својој књизи спомиње и антрополошка истраживања 1964. Записник ископавања – сондирања 1964. на подручју Јасеновца III одавно је познат и објављен, и доступан у Хрватскоме државном архиву, у фонду 1241 – СУБНОР Хрватске, но

⁸⁶ Roman Leljak, *Mit o Jasenovcu. Dokumentarni film – dokumenti*, Radenci: Društvo za raziskovanje zgodovine, 2018.

⁸⁷ Упореди: Vladimir Geiger, „U povodu 10. travnja ili kako je Roman Leljak došao do 'otkrića' o ukupnom broju jasenovačkih logoraša – 18.600 i ukupnom broju žrtava logora Jasenovac – 1654?“, Portal Historiografija, <http://www.historiografija.hr/?p=20204>. Приступ остварен 5. 5. 2020. и ондје наведена литература.

сада га Лељак неупућенима „продаје” као своје откриће и постаје му кључни доказ за то колико је у логору Јасеновац укупно жртава: „У записнику не наводе анализу и претпоставку укупног броја жртава на подручју гробља у логору. Но, данас можемо на основу познате величине гробља, те броја сонда које су ископали, процијенити да је на гробљу око 1300 жртава.” – Није ли Лељак прије тврдио супротно – да су водитељи тога истраживања „дали процјену да је у самом логору Јасеновац било око 1300 жртава”? Лељак устврђује да се број од 1300 жртава „подудара са очуваним документом о умрлима у радном логору Јасеновац који је пронађен у Војном архиву у Београду”. – Који је то документ из Војнога архива? Јер документи које је објавио и прогласио укупним бројем јасеновачких жртава из Архива су Југославије, а њихови су изворници у Хрватскоме државном архиву. – Војни архив звучи тајновитије и увјерљивије. – У књизи *Mit o Jasenovcu* истовремено тврди и да је према попису јасеновачких жртава укупно 1654, а и да „данас можемо на основу познате величине гробља, те броја сонда које су ископали, процијенити да је на гробљу око 1300 жртава”. Лељак мало овако, мало онако. Кога брига, јер многобројни крајње неупућени и лаковјерни Хрвати прихваћају сваку његову измишљотину. – Лељак тврди: „Број од 18 600 потврђују имена и презимена свих који су примали пакете.” Баш ме занима који је то документ или попис, и гдје се налази, који потврђује да је 18.600 особа примало пакете? Лељак је и то, као и остале своје кључне доказе, измислио. – Како је Лељак дошао до „коначне истине” о броју јасеновачких логораша? Понављао је непровјерљиву тврдњу усташе Барбарића да је кроз логор Јасеновац прошло укупно 18.600 особа. А зашто и не би, многим се та бројка учинила спасоносном.⁸⁸ – И само крајње неупућенима није јасно да Лељак своја „открића”, тврдње и закључке у јавним иступима и у књизи и филму *Mit o Jasenovcu* темељи на измишљеним чињеницама. – Поставља се

⁸⁸ Упореди: R. Leljak, *Mit o Jasenovcu. Dokumentarni film – dokumenti*, стр. 26–29, 258–284, 297–298; и: V. Geiger, „U povodu 10. travnja ili kako je Roman Leljak došao do 'otkrića' o ukupnom broju jasenovačkih logoraša – 18.600 i ukupnom broju žrtava logora Jasenovac – 1654?”.

питање озбиљности и(ли) најблаже речено наивности, али и моралне одговорности појединаца, удруга и медија који свесрдно подржавају и промичу Лељакова „открића”, и о карактеру логора Јасеновац и о броју јасеновачких жртава.

Мудровања о логору Јасеновац износили су и истакнути хрватски политичари. – Почетком 2017. у јавност је „исцурела” видео-снимка Стјепана Месића, посљедњег председника Председништва СФР Југославије 1991. и председника Републике Хрватске у два мандата (2000–2010) те почаснога председника Савеза антифашистичких бораца и антифашиста Републике Хрватске, како у „веселом друштву” у вељачи 1992. објашњава о логору Јасеновац, устврђујући да је Јосип Броз Тито „знао да је то фалсификат јер је требало приказат’ што веће жртве да се добију [репарације]” и да зато „никад није посјетио Јасеновац”. Месић тврди да су то били „радни погони” и да „убојства једноставно нису истинита. [...]”. Умирања у логору објашњава заразним болестима. Према Месићу, логори су били уобичајени у то вријеме у Еуроци, и у њима су били „изолирани” они „који су могли актуалном режиму сметати”. Уз то тврди: „Пуно је 25 тисућа, али нису то само Срби. [...]” А у масовним гробницама и хрватски су војници убијени у пораћу, и у Јасеновцу је логор „радио после рата још двије године”. – А како је Месић „антифашист”, то није „ревизионизам”.

Стјепан Месић,
посљедњи председник Председништва СФР Југославије 1991.
и председник Републике Хрватске у два мандата, 2000–2010.
те почасни председник Савеза антифашистичких бораца
и антифашиста РХ, у вељачи 1992.

„Пуно је 25 тисућа, али нису то само Срби. [...]”

„Истину” о логору Јасеновац разним неутемељеним тврдњама, уз мноштво неточности, а и недвојбених кривотворина,⁸⁹ *зналачки* је 2016. компромитирао хрватски редатељ Јаков Седлар својим документарним филмом *Jasenovac – istina*, у којем се тврди да је у Јасеновцу убијено више заточеника када су га користили комунисти него када су га користили усташе, те је навелико хваљен у националистичком тиску као „досад најточније и повијесно најаутентичније дјело на ту тему”,⁹⁰ па је и разумљиво да је у травњу 2017. добио Награду Града Загреба.⁹¹

У Хрватској, када је ријеч о питању броја жртава логора Јасеновац, посебан случај био је (данас потпуно заборављени и „нестали” из јавности) двојац из Маргелова института у Загребу, Ален Будај и Саламон Јазбец, који су промицали српску националистичку „истину” о размјерима злочина почињених у логору Јасеновац. – Ален Будај је на Четвртој међународној конференцији о логору Јасеновац у Бањој Луци 2007. устврдио да попис жртава логора Јасеновац и Жерјавићев израчун/процјена умањују размјере злочина у јасеновачком логору и да се ради о знатно већим бројкама.⁹² Србијански присташе бројке од 700.000 јасеновачких жртава⁹³ уважавају у Хр-

⁸⁹ Упореди: „Otkrivamo – Jasenovac – fotošopirana istina: Sedlarov udarni argument o plivanju leševa uzvodno je loša montaža”, Portal Lupiga, <https://lupiga.com/vijesti/otkrivamo-jasenovac-fotosopirana-istina-sedlarov-udarni-argument-o-plivanju-leseva-uzvodno-je-losa-fotomontaza>. Приступ остварен 27. 3. 2020.

⁹⁰ Упореди: „Intervju. Redatelj Jakov Sedlar nedavno je završio dokumentarni film 'Jasenovac – istina' na kojemu je radio punih 12 godina. Film 'Jasenovac – istina': dosad najtočnije i povijesno najautentičnije djelo na tu temu” [razgovarala: Andrea Černivec], *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 592, 28. 1. 2016, стр. 44–47.

⁹¹ Hina. „Većinom glasova. Skupština odlučila – Sedlaru Nagrada grada Zagreba”, Tportal, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/skupstina-odlucila-sedlaru-nagrada-grada-zagreba-20170419>. Приступ остварен 15. 5. 2020.

⁹² Упореди: *Jasenovac. Zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu, Banja Luka – Donja Gradina, 30–31. maj 2007*, gl. ur. Zdravko Antonić, Kozarska Dubica; Banja Luka: Javna ustanova Spomen-područja Donja Gradina; Udruženje Jasenovac – Donja Gradina, 2007.

⁹³ Jaša Almuli, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Beograd: Službeni glasnik, 2009, стр. 30–31, 523–525.

ватској и С. Јазбеца, понајприје због његова отворенога противљења „минимизирању” јасеновачких жртава и прозивању због тога Славка и Иве Голдштајна.⁹⁴

Уза сва потребна и често оправдана упозорења о неточним уписима, провјере и *ћрочишћавања* поименичнога пописа ЈУСП-а Јасеновац др Николе Банића (Факултет електротехнике и рачунарства, Загреб) и др Младена Коића, објављивана посљедњих година понајприје у *Hrvatskom tjedniku*, нису – иако је ријеч о већим бројкама, како тврде – резултирала знатнијим промјенама укупнога броја јасеновачких жртава. – Банић и Коић у травњу 2020. од укупно 83.813 жртава на мрежном попису ЈУСП-а Јасеновац према иначици из 2017. њих 55.915 проглашавају „лажним и непоузданим”.⁹⁵ Но 42.307 „жртва уз чије име стоји да је непоуздан један од основних података”, као и 17.182 „жртва с именом и презименом, али без имена оца, мјеста или године” не потврђује недвојбено да су те жртве „лажне и непоуздане”. – Ако су њихове провјере мрежнога пописа ЈУСП-а Јасеновац тачне, треба забрињавати понајприје 3398 жртава „за које је досад поименично показано како нису страдале у Јасеновцу”, 1873 „двоструких, троструких и вишеструких клонова” и 1611 „жртва код којих није наведено ни име ни презиме”, њих укупно 6882 (8,2%). Прибројимо ли им и 3671 „жртва у категорији несталих и категорији непознато”, па и 2919 „жртва код којих није наведено име или презиме”, укупно је 13.472 (16%) „лажних и непоузданих” жртава, што није занемариво.

⁹⁴ Упореди: Salamon Jazbec, *Magnissimum crimen. Pola vijeka revizionizma u Hrvata*, Zagreb: Margelov institut, 2008, стр. 577–615.

⁹⁵ Упореди: Nikola Banić, M.[laden] Koić, „Jasenovački mit u 'dobrom' društvu Kominterne. Jasenovački je popis žrtava MASOVNA PRIJEVARA koju održavaju propagandni manipulatori”, *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 813, 23. 4. 2020, стр. 17–19.

Значајке поименичнога пописа ЈУСП-а Јасеновац према истраживањима Николе Банића и Младена Коића, травањ 2020.	
Тренутачни број жртава на мрежном јасеновачком попису	83.813
Број жртава за које није наведено ни име ни презиме	1611
Број жртава за које није наведено име или презиме	2919
Број жртава с именом и презименом, али без имена оца, мјеста или године	17.182
Број жртава за које је досад поименично показано да нису страдале у Јасеновцу	3398
Број двоструких, троструких и вишеструких клонова	1873
Број жртава уз чије име стоји да је непоуздан један од основних података	42.307
Број жртава у категорији нестали и категорији непознато	3671
Зброј лажних и непоузданих жртава	55.915

Даљим истраживањем, на темељу рачуналних провјера, проф. др Невен Елезовић и др Никола Банић у просинцу 2020. закључују да је на мрежном јасеновачком попису ЈУСП-а Јасеновац од тадашње иначе поименичног пописа од 83.810 „наводних” жртава њих 74.288 (88,6%) с „лажним или двојбеним подацима”, од тога је 8563 „лажних јасеновачких жртава” и 65.725 „двојбених јасеновачких жртава” те да најмање 54.838 (64,4%) пописаних „не би смјело бити на поименичном попису јасеновачких жртава” („То су, примјерце, нестали, непознате судбине, страдали невезано за логоре Јасеновац и Стара Градишка, немогуће жртве према особним подацима те демографским и статистичким подацима и израчунима.”).⁹⁶

Случај Голдман у *The Jerusalem Post* од 15. коловоза 2021. није о питању броја жртава јасеновачког логора донио ништа новог. – Давид Голдман или тко се већ крије иза тог имена, уз бесмислени напад на Иву Голдштајна да у служби великосрпске политике умањује жртве Холокауста („This disgraceful mocking of the Holokaust needs to stop now”), износи неупућеним хрватским екстремним националистима прихватљиве бројке жртава логора Јасеновац. Голдман неточно пише да су југославенска форензичка истраживања у логору Јасеновац и околици 1947–1948. [*sic!*] показала да је у логору убијено између 2500 и 4500 особа. – Тек неколико дана неугоде, да не кажем срамоте, за *The Jerusalem Post* и препуцавања у *гесном* и *лијевом* тиску и интернетским порталима у Хрватској и Србији.⁹⁷

⁹⁶ Упореди: Nikola Banić, „Matematika je neumoljiva. Čak je 74.288 (oko 89 posto) lažnih ili dvojbених žrtava na jasenovačkom popisu”, *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 854, 4. 2. 2021, стр. 24–26; и: [Intervju.] „Prof. dr. sc. Neven Elezović. Ne postoji nikakva vjerojatnost da je jasenovački popis žrtava istinit”, *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 854, 4. 2. 2021, стр. 22–23. Упореди и: Matko Marušić, Josip Pečarić, „Popis jasenovačkih žrtava je netočan; upravo su znanstveno dokazane njegove nelogičnosti koje upućuju da je velikim dijelom izmišljen”, *Politički zatvorenik* (Zagreb), br. 286, сiječanj/veljača/ožujak 2021, стр. 9–13.

⁹⁷ Допис Давида Голдмана насловљен „This disgraceful mocking of the Holokaust needs to stop now” објављен у *The Jerusalem Post* од 15. коловоза 2021. уредништво је уклонило с мрежних страница након писаног просвједa Иве Голдштајна и Музеја жртава геноцида у Београду. Пријевод Голдмановог чланка објављен је на хр-

*

На хрватским интернетским порталима и у хрватском националистичком тиску те публицистици и дијелом у историографији „ревизионистичка” стајалишта о логору Јасеновац посљедњих су година учестала. Најсуставније порицање и(ли) знатно умањивање усташких злочина почињених у логору Јасеновац заступљено је понајприје у јавним иступима и писањима повјесничара и повјесничара-аматера Младена Ивезића, Владимира Мркоџија, Владимира Хорвата, Стипе Пилића, Бланке Матковић, Игора Вукића, Јосипа Печарића, Стјепана Разума и Романа Лељака. Но и хрватска историографија и публицистика слијева упорна је у својим старим и опћепознатим тврдњама, у чему су здружено потпомогнути многобројним свјетоназорски истовјетним медијима, укључујући и најутјецајније државне. А како се и могло очекивати у Хрватској, свака је страна – и заступници и промицатељи „новоуспостављене” бројке од 80.000 до 100.000, па и више и новопридошли „ревизионисти” и „умањивачи”, који тврде да број жртава логора Јасеновац није и не може бити већи од четворознаменкастог или чак трознаменкастог – једни и други различитих способности и знања, позивајући се на истинољубивост и знанствени приступ, непоколебљиво остала при својим стајалиштима и тврдњама о логору Јасеновац, утемељеним на препознатљивом селективном приступу, а често и на измишљеним, „хипотетичким чињеницама”. – Дијалога о питању логора Јасеновац у Хрватској нема или, точније, дијалог је препун, најблаже речено, изјева презира, па и нескривене мржње, супротстављања ономе тко мисли и заступа друкчије, називајући једни друге памфлетистима и кривотворитељима.

ватском језику на неколико хрватских интернетских портала, примјерице: „Ovo sramotno ruganje s Holokaustom mora prestati”, Portal Kamenjar, <https://kamenjar.com/sramotno-ruganje-s-holokaustom-mora-prestati/>. Приступ остварен 20. 8. 2021; или: „David Goldman: Ovo sramotno ismijavanje Holokausta treba odmah prestati”, Portal Hrvatsko nebo, <https://hrvatskonebo.org/2021/08/15/david-goldman-ovo-sramotno-ismijavanje-holokausta- treba-odmah-prestati/>. Приступ остварен 20. 8. 2021.

Др **Владимир Гајгер** (Ђаково, 1962), повјесничар, научни савјетник у трајном звању, Хрватски институт за повијест, Одјел за савремену повијест, Загреб, Република Хрватска. На Одсеку за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу дипломирао је повијест и докторирао 1996. године. Од 1993. ради у Хрватском институту за повијест (тада Институт за савремену повијест) у Загребу. Истражује повијест и судбину хрватских Нијемаца током 19. и 20. стољећа, затим репресију и злочине Независне Државе Хрватске (1941–1945), посебно над цивилима у логорима, те партизанску и комунистичку репресију и злочине у Хрватској поткрај Другога свјетског рата и у непосредном пораћу. Као слијед тих бављења објавио је неколико ауторских књига и збирки докумената, а у домаћим и страним часописима и зборницима већи број научних радова, те судјеловао с излагањима на многобројним домаћим и међународним научним скуповима. Члан је уредништва „Часописа за савремену повијест” (Хрватски институт за повијест, Загреб). Водитељ је научног пројекта „Рат, жртве, насиље и границе слободе у хрватској повијести 20. стољећа” (IP-2019-04-6673) Хрватског института за повијест, који финансира Хрватска заклада за знаност.

Владимир Гайгер
Постоянный научный советник
Хорватский институт истории

**ФАКТЫ, ПРОТИВРЕЧИЯ И МАНИПУЛЯЦИИ
О КОЛИЧЕСТВЕ ЖЕРТВ КОНЦЛАГЕРЯ ЯСЕНОВАЦ
В ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ,
ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
И ОБЩЕСТВЕННОСТИ ПОСЛЕ РАСПАДА ЮГОСЛАВИИ**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Самый противоречивый и нерешенный вопрос о человеческих потерях в Хорватии и Югославии во Второй мировой войне – это число жертв в концлагере Ясеновац. Списки жертв концлагеря Ясеновац, а также оценки и расчеты историков и демографов чаще всего значительно отличаются друг от друга и находятся в слишком широком диапазоне от полного уменьшения до невозможных завышенных цифрах. Они обусловлены (бытовой) и политической обстановкой. В частности, со времени распада СФР Югославии вопрос о количестве жертв лагеря Ясеновац из единственно возможной односторонней и «свехзавышенной» интерпретации значительно расслаивается. В статье представлены и поставлены под сомнение самые важные хорватские историографические и публицистические работы о жертвах Ясеноваца и их отголоски в обществе с начала 1990-х годов до настоящего времени.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Независимое Государство Хорватия, концлагерь Ясеновац, количество жертв, факты, противоречия, манипуляции.*

Др. **Владимир Гайгер** (г. Джаково, 1962), историк, постоянный научный советник, сотрудник Хорватского института истории на кафедре современной истории, г. Загреб, Республика Хорватия. На историческом факультете философского факультета Загребского университета он получил степень бакалавра истории и докторскую степень в 1996 году. С 1993 года он работает в Хорватском институте истории (тогдашнее название: Институт современной истории) в г. Загребе. Он исследует историю и судьбу хорватских немцев в течение XIX и XX века, затем репрессии и преступления, совершенные Независимым Государством Хорватия (1941-1945), особенно против мирных жителей в концлагерях, а также партизанские и коммунистические репрессии и преступления в Хорватии в конце Второй мировой войны и непосредственно после ее завершения. В результате своих исследований он опубликовал несколько авторских книг и сборников документов, а также опубликовал большое количество научных работ в отечественных и зарубежных журналах и сборниках и выступал на многочисленных отечественных и международных научных конференциях. Он является членом редакции «Журнала современной истории» (Хорватский институт истории, г. Загреб). Он возглавляет научный проект «Война, жертвы, насилие и границы свободы в хорватской истории XX века» (ИП-2019-04-6673) Хорватского института истории, финансируемого Хорватским научным фондом.

Vladimir Geiger, PhD
Scientific Advisor in Permanent Position
Croatian Institute of History

**THE FACTS, CONTROVERSIES, AND MANIPULATION
REGARDING THE NUMBER OF VICTIMS OF THE
JASENOVAC CAMP IN CROATIAN HISTORIOGRAPHY,
PUBLICIST WRITING AND PUBLIC DISCOURSE
FOLLOWING THE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA**

SUMMARY: *The most controversial and unresolved issue regarding human losses in Croatia and Yugoslavia during the Second World War pertains to the number of victims from the Jasenovac camp. Estimates and calculations by historians and demographers regarding the casualties at Jasenovac often vary significantly, ranging from complete minimization to implausibly exaggerated figures, heavily influenced by the prevailing political climate. Since the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the issue of the number of victims at the Jasenovac camp has become increasingly complex, influenced by a singular and “megalomaniacal” interpretation. This article examines and questions the most significant Croatian historiographical and publicist works regarding the victims of Jasenovac, as well as their impact on public discourse from the early 1990s to the present.*

KEY WORDS: *the Independent State of Croatia, Jasenovac concentration camp, number of victims, facts, controversies, manipulations.*

PhD **Vladimir Gajger** (Đakovo, 1962) is a historian and a scientific advisor in a permanent position at the Croatian Institute of History, Department of Contemporary History, in Zagreb, Republic of Croatia. He completed his undergraduate studies in history at the Faculty of Humanities and Social Sciences at the University of Zagreb and earned his doctorate in 1996. Since 1993, he has been employed at the Croatian Institute of History (formerly the Institute of Contemporary History) in Zagreb. He researches the history and fate of Croatian Germans during the 19th and 20th centuries, focusing on the repression and crimes committed by the Independent State of Croatia (1941–1945), particularly against civilians in concentration camps, as well as the partisan and communist repression and crimes in Croatia towards the end of the Second World War and in the immediate post-war period. As a result of this scholarly engagement, the author has published several books and collections of documents, along with numerous scientific articles in both domestic and international journals and proceedings, and has participated in presentations at various national and international academic conferences. He is a member of the editorial board of the “Journal of Contemporary History” (Croatian Institute of History, Zagreb), and the project coordinator of the research project “War, Victims, Violence, and the Limits of Freedom in Croatian History of the 20th Century” (IP-2019-04-6673), funded by the Croatian Science Foundation.

Jovana Cvetićanin
PhD Candidate at Ben Gurion University of the Negev, Israel

**FROM AN INSTRUMENT OF PEACE
TO A CRIME OF WAR: POPULATION TRANSFERS/
ETHNIC CLEANSING BEFORE AND AFTER
THE HOLOCAUST.
STUDY CASE GREEK-TURKISH POPULATION
EXCHANGE/LAUSANNE CONVENTION¹**

SUMMARY: *The aim of this essay is to provide insight into the Greek-Turkish population exchange, also known as the Lausanne Convention, as well as a better understanding of what is today regarded to be ethnic cleansing. The essay traces the events leading up to the Lausanne Convention, illustrates how the population transfer was viewed before World War II, and briefly discusses the current viewpoint on the population transfer from the standpoint of international criminal law. It demonstrates that prior to WWII, population transfer was regarded as a good way to provide minority protection and settle the peace. Finally, it shows that even in the present day, population transfer is not criminalized as a separate crime.*

KEY WORDS: *Lausanne Convention, Greek, Turkey, Population Exchange, Ethnic Cleansing, International Criminal Law.*

¹This essay was originally written for a course The Holocaust and the Development of International Law at the Haifa University.

Introduction

It's been a while I was engaged on this task that I was invited by the representatives of four Great Powers in Constantinople to endeavor to initiate negotiations between the Turkish and Greek Governments with the view to the conclusion of a treaty for the exchange of the minority population.²

Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations - Lausanne Convention,³ which provided for the compulsory exchange of Greek and Turkish populations and preceded the Lausanne Peace Treaty⁴ had been signed in January 1923. The Lausanne Peace Treaty substituted the Treaty of Sevres,⁵ which for the first time established individual criminal responsibility and envisaged deportation as a crime.⁶

² Dr. Fridtjof Nansen, in Minutes of the Territorial and Military Commission, Meeting, on December 1, 1922, in *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923: Records of Proceedings and Draft Terms of Peace*, (London: His Majesty's Stationery Office, 1923), 114. <https://archive.org/details/recordsofproceed00confuoft/page/110/mode/2up>; Accessed November 6, 2017.

³ For the text of the Lausanne Convention, see Appendix I in "Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey", ed. Renee Hirschon (New York, Berghan Book, 2004), 282-287. The Convention is an integral part of the Peace Treaty (Article 19 of the Convention), that was signed six months after the Convention.

⁴ Peace Treaty between Allied Powers (French Republic, British Empire, Kingdom of Italy, Empire of Japan, Kingdom of Romania and Kingdom of Greece) and Ottoman Empire signed in July 1923 in Lausanne, Switzerland. The Treaty also established modern borders of Turkey and Greece.

⁵ The Treaty of Peace with Turkey signed at Sevres, August 10, 1920, between the Allied Powers and Turkey. https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Peace_Treaty_of_S-C3%A8vres; Accessed November 1, 2017. According to the Treaty of Sevres, The Eastern Trace, all the Aegean islands were given to Greece, as well as administration of the Smyrna area for five years, after which the League would decide whether it became a full part of Greece. In essence, the Treaty of Sevres served Greek interests.

⁶ See Treaty of Sevres, articles 226-230, also M. Cherif Bassiouni, *Crimes Against Humanity in International Criminal Law* (Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1992), 302-304, 168-169, 174-175.

However, the Treaty of Sevres had never been put into force. Instead, Lausanne Convention, signed as “the first of legal instruments leading up to the comprehensive Treaty of Peace,”⁷ regarded population transfer/exchange as a means of settling the peace.

More than 20 years later the Charter of the International Military Tribunal (Nuremberg Charter) was issued. Nuremberg Charter have been marked as watershed moment in the history of international criminal law.⁸ Deportation is proscribed by Article 6(c) of the Charter as a crime against humanity. How did this happen? In other words, in terms of population transfer, did the Holocaust and the crimes committed during World War II affect international criminal law?

The following analysis of Greek-Turkish population exchange can show how was the population transfer perceived before WWII and how the system of minority protection in the pre-WWII era functioned and failed to protect the minorities. The analysis of the study case helps to address the above-mentioned question, it provides a better understanding of the history of population transfer, and a more critical view of what is known today as ethnic cleansing.

The essay will follow the events that preceded the Lausanne Convention, and it will also briefly address today’s perspective on the population transfer. It will point out some gaps in the positive international criminal law and show that population transfer as a separate crime is not criminalized even today.

In this paper, population transfer refers to the expulsion of the population/compulsory transfer of the population from one area to another on ethnic or religious grounds in order to change the demographic/ethnic image of the “cleaned” territory.

⁷ Renee Hirschon “Unmixing Peoples in the Aegean Region” in *Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, ed. Renee Hirschon (New York, Berghan Book, 2004), 7.

⁸ See for example: Michel J. Bazyler “The Holocaust, Nuremberg and the Birth of Modern International Law” in *Holocaust and Justice, Representation and Historiography of the Holocaust in Post-War Trials*, ed. David Bankier and Dan Michman (Jerusalem: Yad Vashem, 2010), 45-46.

Lausanne Conference - Preceding Treaty Brief Historical Survey

The Lausanne Peace Treaty between the Allied Powers and Turkey was signed in July 1923. It was a Treaty that settled the peace and officially marked the end of the conflict between the Allied Powers and Turkey. But what preceded this Treaty?

At the Paris Peace Conference of 1919, the Commission on the Responsibilities of the Authors of the War and on the Enforcement of Penalties was established to inquire about the responsibilities related to the war.⁹ Deportations of civilians in the following cases were regarded as crimes against humanity and were included in the Commission's report: a) the deportation of more than 1 million Armenians by Turkish authority; b) the deportation of 400,000 Greeks living in Thrace and the west coast of Asia Minor to Greece by Turkish authorities; and c) 1 million Greek-speaking Turks who were deported from Turkey by Turkish and German authorities.¹⁰ Yet, despite being seen as crimes against the laws of humanity, the crime had not been constituted as a crime due to American objections that crimes against the laws of humanity did not represent the positive international law.¹¹ But the findings were incorporated into the Treaty of Sevres. The Treaty that "looked like the death certificate of the Ottoman Empire."¹²

⁹ "Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties," in *The American Journal of International Law*, 14, no. 1/2 (1920): 95-154. <https://doi.org/10.2307/2187841>. The purpose of the Commission was to inquire into and report about the responsibilities of the authors of the war, breaches of the laws and customs of the war committed by Germany and associated powers, the degree of responsibility, the constitution, and the procedure of a tribunal that will prosecute individuals for those breaches.

¹⁰ "Annex I to the Commission Report," in Bassiouni, *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*, 302-303.

¹¹ See "Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties," 133-134. Also, Bassiouni, *Crimes Against Humanity*, 172-173.

¹² George Kaloudis, "Ethnic Cleansing in Asia Minor and The Treaty of Lausanne," *International Journal on World Peace*, 31, no. 1 (2014), 62.

The Treaty of Sevres, among the other provisions, included the punishment of war criminals, and reparations for people who had been driven from their original land. It provided minority protections, and it established an independent Armenian state.¹³ Turkey's deportations of Turkish nationals were deemed crimes "against the laws of humanity."¹⁴ However, the Treaty of Sevres had never been put into force; instead, it was replaced with the Treaty of Lausanne, which imposed no obligations on Turkey in terms of war crimes prosecution. Instead, it granted Turkey amnesty for the crimes committed.¹⁵

The crimes went unpunished, and officially unrecognized. Turkey maintained its policy "Turkey for the Turks,"¹⁶ while the Greeks sought to establish and maintain the territory gained in the Treaty of Sevres as well as the area that had previously belonged to the Hellenic power.¹⁷ "The Great Powers were shifting their positions in response to their competing interests in the wider region."¹⁸ The British supported the Greeks, while the French and Soviets supported the Turks.

¹³ See The Treaty of Peace with Turkey, signed at Sevres, August 20, 1920, https://wwi-lib.byu.edu/index.php/Peace_Treaty_of_S%C3%A8vres; Accessed November 1, 2017. Concerning the protection of minorities see articles 140-151 of the Treaty.

¹⁴ According to Bassiouni, the documentation produced by the governments of Greece and Armenia as well as by impartial observers detailed the deportations and expulsions carried out by Turkey. The Commission's Report contained those documents. The text of the Treaty of Sevres utilized the term "massacres," which, given that it was based on the Commission's Report, included mass deportations and expulsions. In other words, the term massacres used in the Treaty encompassed/included/incorporated mass deportations and expulsions. Bassiouni, *Crimes Against Humanity*, 303-304.

¹⁵ Bassiouni, *Crimes Against Humanity*, 175.

¹⁶ For a more detailed explanation of the origins of Turkish policy, see, for example: Norman M. Naimark, *Fires of Hatred, Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2002), 17-52.

¹⁷ For a more thorough account of events, the power struggle in Greece, and Greek policy see for example Kaloudis, "Ethnic Cleansing in Asia Minor and The Treaty of Lausanne," 59-77.

¹⁸ Hirschon, "Unmixing Peoples' in the Aegean Region" 5.

In other words, the Treaty of Sevres, the arrival of Greek troops in Asia Minor, and current nationalism in Turkey, as well as devotion to the foundation of Turkey for the Turks, that begun in previous years, strengthened nationalistic sentiment in Turkey under Kemal Atatürk even more. The violence that had erupted prior to the Treaty continued. Smyrna was destroyed completely in 1922 as a result of the Greek-Turkish War.¹⁹ A massive refugee crisis, as well as rising violence, bloodshed and war, had to be halted. The Great Powers decided to convene the parties for peace talks and invited the Turks to negotiate the peace. The Turks “linked the Conference to a military struggle for which the Turkish delegation mobilized and worked 24 hours around the clock.”²⁰

The Convention - How was the exchange issued, who proposed it, and how was it perceived at that time?

“Rarely in history has there been a proposal whose parenthood was so vehemently denied by all the interested parties, even though each side had its own strong reasons for wanting it to be accepted.”²¹

Who proposed the exchange? The analysis of several sources indicates that authors often chose one of the conflicting parties and identified it as the one who proposed the exchange.²² However, an examination of

¹⁹ About destruction of Smyrna see for example: *American Accounts Documenting the Destruction of Smyrna by the Kemalist Turkish Forces, September 1922* ed. Constantine G. Hatzidimitriou (New York: Melissa International Ltd. 2005). The Smyrna disaster is also described by Naimark, *Fires of Hatred*, 47-52; Kaloudis, “Ethnic Cleansing”, 69-78.

²⁰ Umut Ozsu, *Formalizing Displacement, International Law, and Population Transfers* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 77. The book is a revised version of the author’s doctoral dissertation at the University of Toronto.

²¹ Bruce Clark, *Twice a Stranger, The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey* (Massachusetts: Harvard University Press, 2006), 42.

²² For example: Ozsu in *Formalizing Displacement* marked Greece, Naimark in *Fires of Hatred* marked Turkey, Kaloudis in “Ethnic Cleansing” marked both Allied Powers and Turkey.

the Minutes of the Territorial and Military Commission (hereafter TMC) suggests that the proposal was made by the Great Powers as a way to settle the peace and provide economic stability in the region.²³

In the eighth meeting of the TMC, the subject: *Exchange of Prisoners and Populations*,²⁴ Lord Curzon, chief British delegate explained that the exchange of populations between Turkish and Greek territories, emerged directly from the exchange of prisoners of war and was of immediate importance.²⁵ He invited the commission to meet and discuss the issue, as: “the question closely affected the interests of both peoples and called for an early solution, because the livelihood of the people and the cultivation of the crops for next year were involved.”²⁶

The task was entrusted to Dr Nansen, the League of Nations High Commissioner,²⁷ since he “had for some time been in negotiation with both Turkey and Greece on the subject, and had also been responsible for similar arrangements on a large scale elsewhere.”²⁸

In his speech, Dr Nansen emphasized minority protection in terms of a peace and economic stability: “it is a matter which, after the investigations I have been privileged to make, I believe to be, and I speak advisedly, of real importance to the peace and economic stability of the Near East.”²⁹ Economic stability was further emphasized by Nansen in his speech. For example:

²³ “Minutes of the Public and the Plenary Sessions of the Conference, and of the Meetings of the First Commission on Territorial and Military Questions,” in *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923, Records of Proceedings and Draft Terms of Peace*, available on <https://archive.org/details/recordsofproceed00confuoft/page/n5/-mode/2up>; Accessed November 6, 2017.

²⁴ “TMC, Minutes of the Eighth Meeting December 1, 1922,” 113-124.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Minutes of TMC, 113.

²⁷ Nansen had previously been assigned as the League of Nations representative to monitor the huge refugee crisis caused by the war. Minutes of TMC, 113-114.

²⁸ Lord Curzon, Minutes of TMC, 113.

²⁹ Dr Nansen, Minutes of TMC, 113.

“... I believe that any exchange of populations, however well it were carried out, must impose very considerable hardships, perhaps very considerable impoverishment, upon great numbers of the individual citizens of the two countries who are exchange... But I also believe that these hardships, great though they may be, will be less than the hardships which will result for these same populations if nothing is done. I wish I could impress upon this commission the gravity of the economic situation in the Near East as I see it to-day. There have been already very great displacements of populations; almost 1,000,000 people have left their homes in one country and flocked into the territories of the other. They have left their productive employment in Turkey and are without any possibility of securing other productive employment in Greece. This is a very grave matter, and I think it is not too much to say that unless something is done, and done quickly, to deal with it, the economic results for both countries - and these remarks apply, in my view, with as much force to Turkey as to Greece - will be disastrous.”³⁰

And: “... But the consideration of the economic aspect of the matter - and I venture to think that for the present moment it is a most important aspect - obliges me to urge upon the commission that if such an exchange is to be made it should be made without the least delay.”³¹

He went on and explained that both the Great Powers and he himself believed that the exchange of the minority population was desirable prior to the conclusion of the Peace Treaty. Nansen proposed as a model Greek-Bulgarian population exchange that had occurred years before (1919).³² Moreover, Nansen also made it clear that the Governments of the Great Powers proposed the populations exchange, and that the Governments of the Great Powers also perceived the population exchange as the most effective way to solve the economic issues.

³⁰ Ibid., 115.

³¹ Ibid.

³² Ibid., 116.

“I know that the Governments of the Great Powers are in favor of this proposal because they believe that to unmix the populations of the Near East will tend to secure the true pacification of the Near East and because they believe an exchange of populations is the quickest and most efficacious way of dealing with the grave economic results which must result from the great movement of populations which has already occurred. In addition to the support given to the proposal by the Great Powers, I understand that the two Governments principally interested both desired that an agreement should be made. The Turkish authorities have assured me on no fewer than four occasions that they are in favor of such an exchange. The Greek Government has given me the same assurance in a series of official documents.”³³

The Convention was signed on January 30, 1923. It established the compulsory exchange of Turkish and Greek nationals, with religion serving as the criterion for both countries’ respective minorities. The Convention prohibited minorities from returning to their home countries, and it stipulated that all emigrants would lose the nationality of the country from which they had left. Based on specific criteria, certain groups - Greeks from Constantinople and Moslem inhabitants of Western Thrace - were excluded from the exchange. Many of the exchange’s terms, such as the transfer of homes and compensation for lost property, were very clearly written out in the Convention.³⁴

Article 3 of the Convention represents the most egregious act in relation to the legalization of the crimes committed. The Article reads: “Those Greeks and Moslems who have already, and since the October 18, 1912, left the territories the Greek and Turkish inhabitants of which are to be respectively exchanged, shall be considered as included in the exchange provided for in Article I.”³⁵

³³ Ibid., 114.

³⁴ Lausanne Convention, in Hirschon “Crossing the Aegea,” Appendix I.

³⁵ Ibid.

Therefore, everyone who had left or fled even before the Treaty was signed was regarded as having been exchanged. By establishing things in that manner, all that had previously occurred or been done had been legally set aside or, to put it another way, all misdeeds had been legalized. Thus, it appears that in this way, in order to protect economic interests and/or maintain stability, the world chose to ignore the horrors done by the Turks. The authors of proposed measures were well aware of how they legitimized and authorized crimes. The following quote from Lord Curzon regarding the forced exchange of populations provides evidence for this claim:

“... a thoroughly bad and vicious solution, for which the world would pay a heavy penalty for a hundred years to come... But to say it was a suggestion of the Greek Government was ridiculous. It was a solution enforced by the action of the Turkish Government in expelling these people from Turkish territory. Even now as the proceedings of the sub-commission showed, the Turkish Government was still bent on getting rid of every Greek in Constantinople, or only allowing them to remain at the price of certain cruel conditions.”³⁶

Thus, the Lausanne Convention that provided for the compulsory exchange of Greek and Turkish population demonstrates that population transfer had been perceived as a good way to provide minority protection and settle the peace.

Following all the above, it looks like that, prior to WWII and the Holocaust, leaders/representatives of the international community considered population transfer as a good approach to provide minority protection. But it also looks like that they essentially legalized a crime that had previously been recognized, but not established as a crime, in order to provide mainly economic stability, and consequently peace. But how was the population transfer perceived after WWII and the Holocaust, and was it ever acknowledged as a separate crime?

³⁶ Minutes of TMC, 212.

Post-World War II Perspective

From a contemporary, post-World War II perspective, population transfer is examined in terms of international criminal law. What follows is a brief illustration of the approach.

“The modern conception of crimes against humanity owes an incalculable debt to the work of the Nurnberg Military Tribunals...”³⁷ According to Article 6(c) of the Nurnberg Charter, deportation and other inhumane acts committed against any civilian population before or during the war, or persecutions on political, racial, or religious grounds, constitute a crime against humanity.³⁸

As demonstrated above, after the end of World War I, deportation was recognized as a crime against humanity and a violation of human rights, but it had not yet been criminalized. The perpetrators went unpunished, and owing to the Lausanne Convention and Treaty, the crime took on a new form and became an acceptable and legitimate tool to settle the peace.

Following World War II, the act was for the first time incorporated in the definition of the crime and was formally codified in the Charter. It seems that the atrocities, mass deportations, and persecutions that took place during that period served as a trigger for this.³⁹ The analysis of M.

³⁷ Kevin Jon Heller, *The Nuremberg Military Tribunals, and the Origins of International Criminal Law* (New York: Oxford University Press, 2011), 382.

³⁸ Charter of the International Military Tribunal, <http://avalon.law.yale.edu/imt/imt-const.asp>; accessed November 1, 2017. Article 6c reads: Namely, murder, extermination, enslavement, deportation, and other inhumane acts committed against any civilian population, before or during the war; or persecutions on political, racial or religious grounds in execution of or in connection with any crime within the jurisdiction of the Tribunal, whether or not in violation of the domestic law of the country where perpetrated.

³⁹ It must be made clear that the deportations of Jews by the Germans served as the means of total annihilation. The crimes committed were genocide but were never prosecuted as such. See for example M. Bazylar, “The Holocaust, Nuremberg and the Birth of Modern International Law,” 48; William Schabas, “Genocide and Crimes against Humanity: Clarifying the Relationship” in *The Genocide Convention, the Legacy of 60 Years*, ed. H. G. van der Wilt, J. Vervliet..., (Leiden, Boston: Martinus, Nijhoff Publishers), 6-8.

Bassiouni suggests that deportations as a crime against laws of humanity were recognized in three Declarations,⁴⁰ one Decree⁴¹ and the Report of London International Assembly from 1943.⁴² The mentioned sources became the legal foundation for the inclusion of deportation as a crime against humanity in Article 6(c) of the London Charter.⁴³

Further development of international criminal law resulted in the formation of the International Criminal Court. According to Article 7 (1.d) of its Statute, deportation or the forcible transfer of population constitutes an act of crimes against humanity.⁴⁴ Deportation or forceful transfer of population is defined in Article 7 (2.d) as: “forced displacement of the persons concerned by expulsion or other coercive acts from the area in which they are lawfully present, without grounds permitted under international law.”⁴⁵ However, for these acts to be regarded as crimes against humanity, they must be undertaken as part of a widespread or systematic attack directed and with knowledge of the attack.

⁴⁰ Declaration of the St. James, January 1942 issued by Belgium, Czechoslovakia, France, Greece, Luxembourg, Norway, the Netherlands, Poland and Yugoslavia; Declaration Regarding German Atrocities Against Jews in German Occupied Countries, issued on December 1942 by Belgium, Czechoslovakia, France, Greece, Luxembourg, the Netherlands, Norway, Poland, the USSR, the UK, the USA and Yugoslavia - direct condemnation of German actions against Jews; Declaration referring to the Systematic Torture and Murder of Civilians, issued on March 24, 1944 by the USA on behalf of the UN - also direct condemnation of German actions against Jews. In Bassiouni, *Crimes Against Humanity*, 305-308.

⁴¹ Decree on the Punishment of German War Crimes Committed in Poland, approved by Polish government in exile, October 1942, in Bassiouni, *Crimes Against Humanity*, 306.

⁴² In Bassiouni, *Crimes Against Humanity*, 308.

⁴³ For a detail analysis of historical legal foundation see for example: Bassiouni, *Crimes Against Humanity*, 305-308.

⁴⁴ Rome Statute of the International Criminal Court, https://www.icc-cpi.int/nr/rdonly-res/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf; accessed November 30, 2017.

⁴⁵ *Ibid.*

Therefore, a population transfer that occurs in conjunction with a territorial exchange⁴⁶ or as part of a peace treaty will not be considered an international crime. In other words, when removed from the context of crimes against humanity (as well as war crimes) the population transfer as such does not constitute a crime under international law.

Conclusion

This brief review of Greek-Turkish population exchange - the Lausanne Convention, shows that the international community recognized that post-World War I population transfers violated laws of humanity but opted not to punish them. However, it appears that the scale of the atrocities committed during WWII could not go unpunished. As a result, the crime against humanity received official recognition. Who had the greatest influence during that process, and who was inclined to pursue legal action and who was not, is another interesting topic beyond the scope of this essay.

However, as this essay showed, the Holocaust only played a role in the development of the crime within the context of a crime against humanity. Population transfer is still not recognized by international criminal law as a separate, distinct crime. In terms of territorial exchanges or other potential circumstances that do not constitute circumstances envisaged for crimes against humanity, population transfer remains beyond the reach of international criminal law.

⁴⁶ This stance can also be seen in Bassiouni, *Crimes Against Humanity*, where the author states that “with respect to population transfer which are consequence of territorial changes, there are no international instruments which criminalize them.” 317.

Bibliography

- Bazyler J. Michel. "The Holocaust, Nuremberg and the Birth of Modern International Law." In *Holocaust and Justice, Representation and Historiography of the Holocaust in Post-War Trials*, edited by David Bankier and Dan Michman, 45-57. Jerusalem: Yad Vashem, 2010.
- Bassiouni M. Cherif. *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1992.
- "Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties." In *the American Journal of International Law*, 14, no. 1/2 (1920): 95-154. <https://doi.org/10.2307/2187841>.
- "Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations, and Protocol" Hirschon Renee. *Crossing The Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, edited by Renee Hirschon, Appendix I, 282-287. New York: Berghan Book, 2004.
- Clark Bruce. *Twice a Stranger, The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*. Massachusetts: Harvard University Press, 2006.
- Hatzidimitriou G. Constantine. ed. *American Accounts Documenting the Destruction of Smyrna, by the Kemalist Turkish Forces, September 1922*. New York: Melissa International Ltd., 2005.
- Heller Jon Kevin. *The Nuremberg Military Tribunals and the Origins of International Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Hirschon Renee. "Unmixing Peoples in the Aegean Region." In *Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, edited by Renee Hirschon, 3-13. New York: Berghan Book, 2004.
- Kaloudis George. "Ethnic Cleansing in Asia Minor and The Treaty of Lausanne." *International Journal on World Peace* Vol. 31, no. 1 (2014): 59-88.
- Naimark M. Norman. *Fires of Hatred, Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2002.
- Schabas, William. "Genocide and Crimes against Humanity: Clarifying the Relationship." In *The Genocide Convention, the Legacy of 60 Years*, edited by H. G. van der Wilt, J. Vervlie, 3-15. Leiden, Boston: Martinus, Nijhoff Publishers, 2012.
- Ozsu Umut. *Formalizing Displacement, International Law and Population Transfers*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Web pages:

- Internet Archive. "Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923, Records of Proceedings and Draft Terms of Peace." London: His Majesty's Stationery Office, 1923. Accessed November 6, 2017. <https://archive.org/-stream/recordsofproceed00confuoft#page/n5/mode/2up>
- The World War I Document Archive. "The Treaty of Peace with Turkey signed at Sevres, August 10, 1920, between the Allied Powers and Turkey." Accessed November 1, 2017. https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Peace_Treaty_of_S%C3%A8vres
- "Treaty of Lausanne." Accessed November 1, 2017. https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne
- International Criminal Court. "Rome Statute of the International Criminal Court." Accessed November 30, 2017. https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea-9aeff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf
- Yale Law School. Documents in Law, History and Diplomacy. "Charter of the International Military Tribunal." Accessed November 1, 2017. <http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp>

Jovana Cvetićanin (1984) is an accredited lawyer (Faculty of Law, University of Belgrade, bar exam). She also holds an MA in Holocaust Studies from the University of Haifa (The Weiss-Livnat International MA Program in Holocaust Studies, School of History). Jovana's MA thesis "Yugoslavia and the Eichmann Trial," supervised by Professor Hanna Yablonka that explored the role played by the Yugoslav state and its media in the Eichmann Trial, was awarded the 2023 Israel Gutman z"l Prize for Holocaust Research, and have been presented at international conferences several times so far. Jovana Cvetićanin is currently pursuing a PhD at Ben Gurion University of Negev.

Јована Цветићанин
Докторанд Универзитета Бен-Гурион у Негеву

**ОД ИНСТРУМЕНТА МИРА ДО РАТНОГ ЗЛОЧИНА:
РАЗМЕНА СТАНОВНИШТВА/ЕТНИЧКО ЧИШЋЕЊЕ
ПРЕ И ПОСЛЕ ХОЛОКАУСТА.
СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ГРЧКО-ТУРСКА РАЗМЕНА
СТАНОВНИШТВА: КОНВЕНЦИЈА ИЗ ЛОЗАНЕ**

САЖЕТАК: *На студији случаја размене становништва између Грчке и Турске, односно Конвенције у Лозани, овај есеј има за циљ да укратко представи грчко-турску размену становништва као и да омогући боље разумевање онога што је данас познато као етничко чишћење. Есеј прати догађаје који су довели до потписивања Конвенције у Лозани, приказује како је размена становништва регулисана пре Другој светској рати и којом из персјективе међународној кривичној права криво разматра данашње виђење размене становништва. Рај показује да је размена становништва пре Другој светској рати смањена добрим начином да се обезбеди заштитна мањина и да се успостави мир. Такође показује да се сама размена становништва ни данас не смањра кривичним делом.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Конвенција у Лозани, Грчка, Турска, размена становништва, етничко чишћење, међународно кривично право.*

Јована Цветићанин (1984) је акредитовани адвокат (Универзитет у Београду – Правни факултет, положен правосудни испит). Такође, има диплому мастера из студија Холокауста на Универзитету у Хаифи (Вајс-Ливнат међународни мастер програм из студија Холокауста, Катедра за историју). Јованина мастер теза „Југославија и суђење Ајхману”, која је израђена под менторком проф. др Ханом Јаблонком и истражује улогу коју је одиграла југословенска држава и њени медији у оквиру Ајхмановог судског процеса, одликована је 2023. године наградом у области истраживања Холокауста „Израел Гутман” те представљена на више међународних конференција до сада. Јована Цветићанин је тренутно на докторским студијама Универзитета Бен-Гурион у Негеву.

Йоанна Цветичанин
Аспирант Университета Бен-Гуриона в Негеве

**ОТ ИНСТРУМЕНТА МИРА
К ВОЕННОМУ ПРЕСТУПЛЕНИЮ:
ОБМЕН НАСЕЛЕНИЕМ/ЭТНИЧЕСКИЕ ЧИСТКИ
ДО И ПОСЛЕ ХОЛОКОСТА. ПРИМЕР: ГРЕКО-ТУРЕЦКИЙ
ОБМЕН НАСЕЛЕНИЕМ/ЛОЗАНСКАЯ КОНВЕНЦИЯ**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Исследуя обмен населением между Грецией и Турцией в соответствии с Лозаннской Конвенции, настоящий очерк предназначен для краткого представления греко-турецкого обмена населением, а также для лучшего понимания того, что сейчас известно как этническая чистка. В очерке прослеживаются события, приведшие к подписанию Лозаннской Конвенции. В нем показано, как к обмену населением относились до Второй мировой войны, а затем кратко с точки зрения международного уголовного права рассматривается сегодняшняя позиция к обмену населения. В работе показано, что обмен населением до Второй мировой войны рассматривался как хороший способ для обеспечения защиты меньшинств и установления мира. Также указывается, что сам обмен населением даже в настоящее время не считается уголовным преступлением.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Лозаннская Конвенция, Греция, Турция, обмен населением, этническая чистка, международное уголовное право.*

Йоана Цветичанин (1984 г.р.) является аккредитованным адвокатом (Белградский университет – Юридический факультет, успешно сдала экзамен по правосудию). Кроме того, степень магистра по изучению Холокоста ей присвоена в Хайфском университете (Международная магистерская программа Вейса-Ливната по изучению Холокоста, кафедра истории). Магистерская диссертация Йованы «Югославия и судебный процесс над Эйхманом» была составлена под руководством профессора-ментора Ханны Яблонко. В ней исследуется роль югославского государства и его средств массовой информации в судебном процессе Эйхмана. Данная работа была отмечена в 2023 году, получив награду в области исследований Холокоста «Израиль Гутман» и представлена на нескольких международных конференциях. Йоана Цветичанин в настоящее время учится в докторантуре в Университете им. Бен-Гуриона в г. Негеве.

Др Милица М. Карић
Кустос Музеја жртва геноцида

ДАНИЛО КИШ – ПИСАЦ ХОЛОКАУСТА¹

САЖЕТАК: Данило Киш (1935–1989), био јесте Даниел Кон, био је српски/југословенски писац јеврејског порекла који се једини налази у светским енциклопедијама Холокауста иако седе није сматрао делом заједнице; у његовом ојусу не преовладавају религиозне или јеврејске теме уопште. Сиваралаштво му се заснива на темељима двају основних чињеница које су обележиле XX век, а то су нацистички логори смрти и сиваралаштво логори за прогон. Те две чињенице мучиле су његово биће – *homo poëticus* – које је управо због њих морало да пробуди и *deus politicus*. Управо је то тачка у којој Киш сјаја историју и књижевност, кроз коју покушава да одржи сећање на оно чему јесте и чему није присуствово. Он не пише историју, али користи њене чињенице и долађаје које покушава да појми и разуме, иако се често чини да су нејојмљиве, незамисливе, људском уму и души недокучиве због своје бруталности, одсуства сваког хуманизма и, најзад, немоћности да се све то пренесе кроз језик који познајемо.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Данило Киш, траума, Холокауст, мучеништво, историја, књижевност, сећање.

¹ Рад је део докторске дисертације под називом *Фикционализација Холокауста у романима Јерџија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса*.

Преживљавање и сећање

Данило Киш је писац код кога није било много тајни када је реч о мотивима његовог стваралаштва. О својим поривима и нагонима које покушава да задовољи својом поетиком говори нам сам у многим интервјуима, полемичким списима и есејима који су сабрани у неколико збирки есеја: *Ното poeticus*, *Час анаџомије*, *Горки џалої искусства*, *Последње ѓрибежиште здравої разума* (2016). Последња почиње његовим одговором на питање *Зашто ѓишем?*, где нам се одмах на почетку пружа увид у пишчево виђење књижевности и њене животоносне и насушне улоге коју има за једног писца; али не само за њега него, можемо слободно рећи, за све оне који покушавају да докуче бесмислене изливе антихуманих, нечовечних и убилачких порива једне групе људи према другима, било да су у улози писца или читалаца. Књижевност је последње прибежиште здравог разума који мора бити отеловљен у артикулисаног и самосвесног поетици, јер се само кроз њу могу покушати разумети све бесмислене и непотребне смрти и страдања, односно дати таквој смрти макар неки смисао – „Само ако је поетички утемељен и са разрешеним основним питањима о смислу и улози књижевности писац може да се распозна у мрежи света и да, не изневеравајући књижевност као уметност, ипак одговори на кардиналне изазове властитог времена” (Киш 2016: 256), каже Гојко Божовић у Поговору. Дакле, шта је одговор на питање зашто Киш пише? Зато што је то, како сам каже, у његовим генима, зато што је то вокација, мутација гена и хромозома: „Писац се постаје као што се постаје давитељ. Писање је таштина. Таштина која ми се понекад чини мање ништавном од других облика егзистенције.” И оно што је главно: „Пишем дакле јер сам незадовољан собом и светом. И да бих исказао то незадовољство. Да бих преживео!” (Киш 2016: 5) Ова потреба за преживљавањем кроз књижевност посебно је постала изражена након великих страдања у Првом и нарочито Другом светском рату. Незадовољство о коме Киш прича је свеопште осећање које мора да прати сваког човека који не може да се помири са чињеницом да су милиони људи стра-

дали спаљени у крематоријумима или пећима којима су служили као гориво, или да је на десетине хиљада људи и деце најбруталније заклано и убијено само зато што су били Јевреји, Роми или Срби и што се то неке није допадало. Симпозион који се одржава у част Новомученика јасеновачких је посвећен жртвама управо таквог једног места што је трагедија сама по себи, али још више узнемирава чињеница да је то само једно од многих таквих места на тлу Балкана, али и целе Европе. Међутим, оно што представља светло у свој тој тами јесте још једна чињеница – а то је да су неки ипак преживели и да је тако сам Живот преживео најбруталнију најезду Смрти до сада. Великих ратова, покоља, страдања било је и раније, али оно што Шоа/Холокауст издваја од свих других јесте управо та крвоједна потреба да се уништи друго људско биће, у најгнуснијем изливу зла, на индустријализован (или пак примитиван) начин и у склопу званичне политике и намере једне државе да изврши геноцид над припадницима једног или више народа. Са друге стране, Холокауст се не може и не сме посматрати као нешто ван историје или као дело некаквих невидљивих ванљудских сила, јер су његови креатори и спроводиоци нико други до људска бића. Овде се покрећу многа онтолошка и филозофска питања о томе како и зашто је такав излив бруталности био могућ, где је била слободна воља да се изабере другачији пут и друго. О њима се и дан-данас расправља.

Они који су преживели често су испољавали посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) и „синдром преживелих” – осећање да то своје преживљавање нису заслужили, јер су многи бољи од њих страдали. Неки су утеху и смисао преживљавања пронашли у томе што су о својим искуствима сведочили у своје име, али најпре у име оних жртава и правих сведока који нису преживели и чији глас заувек остаје занемео. Остаје упечатљива сцена из књиге Томаса Кенилија (Thomas Keneally) *Schindler's Ark* (1982) на основу које је настао филм Стивена Спилберга (Steven Spielberg) *Schindler's List* (1992) који представља парадигму филмске репрезентације Холокауста. У тој сцени се описује ситуација једне жене, Кларе Штернберг, која више није могла да издржи неизвесност и незнање о судбини свога мужа

и сина и која је очајнички тражила неку од електричних жица како би окончала свој живот:

„Где је електрична жица?“, Клара је питала жену. У њеном помућеном уму то је било разумно питање и Клара није сумњала да ће јој та пријатељица, уколико је имала бар мало сестринског осећања, показати тачан пут до жица. Одговор који је жена дала Клари био је исто толико луд, али је садржао фиксирану тачку гледишта, равнотежу, перверзно разумну основу.

„Немој се убити на огради Кларо, жена је наговарала Клару. ’Ако то урадиш, никада нећеш сазнати шта ти се догодило.’“ (Кенили 1982: 348–349)

Ова последња реченица у потпуности осликава ситуацију и смисао преживљавања; они који су имали среће да преживе знају шта се тамо догодило и имају обавезу да говоре о томе у име оних који су страдали. Ти невини страдалници су мученици² (Вујаклија 2006: 538), они који су гоњени и злостављани и који упркос томе упорно остају и опстају, док су у хришћанству то они који невинно страдају за своју веру и због ње. Зато су ту они који позајмљују свој глас и говоре у име свих њих. Њихова писана сведочанства су најближа документаристичким историјским сведочанствима, јер су историји лично и непосредно присуствовали те самим тим имају најближи контакт с њом. Међутим, како време пролази и како долазе нове генерације које немају непосредног додира са овим догађајем – ни искуственог, ни временског, ни географског – начини репрезентације се мењају. Историја и даље остаје у центру јер се говори и пише о историјским догађајима, али све већу улогу од документаристике, извештаја, дневника преузима фикција и роман, али и други видови уметничке репрезентације. Најновији видови репрезентације премештају се из реалног у виртуелни свет помоћу нових технологија и нових врста дигиталних и дигитализованих места сећања. Тако

² Од грчке речи *márturos* која значи „сведок“ и латинске *martyrium* „мучеништво“.

настаје историјска метафикција чија је основа и даље историја, али која садржи и фиктивне елементе, нарочито код писаца друге генерације који су и временски и просторно удаљени од времена и места историјских дешавања којима су присуствовали њихови родитељи или ближи рођаци. Ели Визел (Elie Wiesel), један од најпознатијих преживелих и добитник Нобелове награде за мир 1986. године, био је и најгласнији међу онима који су били против било какве репрезентације која је излазила из оквира документаристике и историографије, јер се бојао да би уплив књижевности и фикције фикционализовао читаву причу о Холокаусту или Аушвицу и да би они постали само то – измишљена прича у коју више нико не верује, јер је толико невероватна и непојмљива сама по себи да се чини немогућим да је такво нешто постојало у стварности, ван фикције.

Однос историје и фикције

Књижевност Холокауста захтева висок ниво етичности самог писца у смислу да мора својим читаоцима јасно да каже докле је у његовом делу историја, а где почиње фикција. То мора да уради и када фикционализује стварне историјске ликове. Многи писци били су нападани да су плагијатори, да су искоришћавали Холокауст и његове ужасе, зато што нису јасно одредили ову неопходну границу. Она је неопходна јер представља одбрамбени механизам од све присутнијих тенденција дисторзије и ишчашења Холокауста и чињеница у вези с њим, која се спроводи свим расположивим средствима и кроз све могуће области у којима је тема Холокауста присутна. Холокауст и књижевна *инспирација* су термини који чине својеврсни оксиморон, јер не могу да стоје један поред другог, нарочито уколико се инспирација схвата као *уметничко надахнуће*, али је непорецива стварност постојања књижевности Холокауста доказ да тешки и незамисливи историјски догађаји не могу да остану само у оквирима историје и историографије, него да морају да буду пренесени и у друге гране људског духа који те ужасе не може да пусти да

бивствују сами по себи, а да им се не да неки смисао. Ту долазимо до питања граница и рубова друштвених и уметничких конвенција, односно до рушења истих – оних старих, раније постављених – што је један од основних постмодернистичких поступака. У својој *Поејици постмодернизма* (1988) Линда Хачион (Linda Hutcheon) подсећа да су у деветнаестом веку историја и књижевност сматране гранама истог научног стабла. Обе су биле усмерене на тумачење искуства што је требало да усмери и уздигне човека. Касније тек долази до раздвајања ове две дисциплине, да би се са појавом постмодернизма та раздвојеност довела у питање, као што се и све старе и претходне конвенције доводе у питање. Постмодернизам жели да преиспита, да изазове, да превреднује, али не и да оспори. Начини писања историје и фикције су исти. Обе су „[...] лингвистичке конструкције, умногоме конвенционализоване својим наративним формама и нимало прозирне било у смислу језика, било у смислу структуре; чини се да су у једнакој мери интертекстуални, развијајући текстове о прошлости унутар сопствене сложене текстуалности” (Хачион 1996: 178–179).

Дакле, и историографија и књижевност се пишу, обе настају фикционалним чином и концептуалним уређивањем догађаја помоћу језика, „да би се обликовао свет-модел” (Хачион 1996: 215). Обе су конструкти и зависе од неколико чинилаца. Суве чињенице саме по себи не значе много; тек када се повежу и окупе добијају своје значење. Али оне тада не могу да остану недотакнуте спољашњим чиниоцима; писање историје зависи од онога ко пише, од времена у коме се пише, од преовладавајућих идеологија. Историја, као и фикција, у себи садржи међусобно повезане и међусобно условљене заплете који су независни од људске концепције.

Данило Киш – 1,5 генерација

Данило Киш припада такозваној 1,5 генерацији коју је дефинисала Сузан Рубин Сулејман (Susan Rubin Suleiman) у књизи *Crises of*

Memory and the Second World War (2006). Она је учила да се термин „преживели” односи само на оне који су успели да преживе у логору без обзира на узраст, али да у обзир нису узети они који су се скривали и на тај начин дочекали ослобођење. Такође је постојала подела на прву и другу генерацију, али у те две групе не могу да потпадну деца која су била присутна, али нису била свесна онога чему присуствују. Тако она уводи концепт међугенерације и означава је бројем 1,5 управо зато што се налази између прве и друге. Унутар 1,5 генерације налазе се три категорије или групе деце: првој припадају деца до три године која се нису могла сећати; затим деца од четири до десет година која су могла да се сећају, али нису могла да разумеју шта се то око њих дешава; последњој групи припадају старија деца, адолесценти до четрнаест година, која су могла да се сећају, али нису могла да буду одговорна за оно чему присуствују. Према овој категоризацији, Киш припада другој групи јер је у време када је његова породица била изложена тортури имао седам година. Пошто је присуствовао и својим мешовитим „аномалним” пореклом – јеврејским и српским – припадао самој историји Холокауста, није могао да заобиђе ову тему у свом опусу. За разлику од припадника друге генерације који су рођени после рата, млађи припадници 1,5 генерације се сусрећу са сличним потешкоћама иако су догађају на неки начин присуствовали. Сулејман наводи примере француских писаца Анрија Разимова (Henri Raczymow) и Патрика Модижана (Patrick Modiano) у чијим романима „нема приче преживелог”, само приче о немогућој потрази за остацима једног света од стране оних који су рођени након његовог уништења” (Сулејман 2006: 179), или који га се нису могли сећати иако су му присуствовали или то уништење нису могли у том тренутку да разумеју, што је случај са Кишом. Тек деценијама касније у тој својој до краја узалудној потрази он је донекле способан да склопи делове и фрагменте приче оца кога нема и кога никада више неће бити, и чију причу и глас никада неће моћи да чује.

Са друге стране, иако поседује лично искуство Холокауста, Киш себе никада није сматрао јеврејским писцем, или писцем Хо-

локауста, нити је ова тема директно и експлицитно присутна у његовим романима у смислу да кроз језик отворено користи означитеље који се односе на тај догађај. Можемо поставити питање због чега је то тако. Као припадник средишње генерације дели искуство и оне потоње, која је рођена након завршетка рата. Они су се нашли у проблему онда када су њихови родитељи почели да се понашају чудно, да имају несанице, ноћне море, нападе страха и панике и друге психосоматске реакције које они никако нису могли да разумеју или докуче разлог за то. Тако је траума родитеља свесно или несвесно постајала и траума њихове деце. Неки су о својим искуствима могли и хтели да говоре, тако да су и деца била упозната са историјом своје породице, заједнице и целог народа, док су други покушавали да је забораве и никада нису говорили, што је имало негативних утицаја и на потомке. Та борба са прошлошћу којој нису присуствовали описана је у литератури, а неки од примера којима се бавимо у дисертацији јесу примери Давида Албахарија и израелског писца Давида Гросмана (David Grossman) који у роману *Vigilant: Љубав* (1986) управо покушава да открије шта се то догодило његовим родитељима, бакама, декама, рођацима, комшијама који су преживели и да напише њихову причу, али и причу свих оних који нису преживели а који настављају да живе кроз њега када га бака назива разним именима људи које он не познаје. Та прича самим тим постаје и његова и остаје њему у наслеђе, да је даље чува и да је се сећа. За његовог јунака Момика најважнија ствар у животу била је да постане писац, како би кроз писање и ту причу коју треба да разоткрије и сачува и он сам преживео, баш као што је то морао да уради и Андреас С./Данило К.

Киш је био писац искуства и није желео да пише о нечему што не зна. Али Холокауст је догађај који је директно утицао на њега и његову породицу, на његов живот и рад, у смислу да је први део његовог стваралаштва покушај да се кроз литературу васкрсне и отелови његов одувек одсутни отац који је заувек нестао у логору смрти као и већина његове уже и шире фамилије. Вратимо се на тренутак на поменути „аномални” Кишов идентитет, како га је сам одредио. Он

је двострук: по оцу је Јеврејин, а по мајци и својој одлуци хришћанин, јер је крштењем у Православној Цркви избегао судбину свог оца и многих сродника, због чега је и по сопственој жељи сахрањен по православним обичајима. Зато се одређени хришћански концепти као што су мучеништво или васкрсење и могу повезивати у овом контексту. Дакле, о томе ће писати у такозваном породичном циклусу или, како га је сам иронично називао, „породичном циркусу”, који се састоји од три књиге: *Рани јаги* (1970), *Башиа њејео* (1965) и *Пешчаник* (1972). Ова трилогија настајала је више од једне деценије. Тематски су све три повезане: покушај дечака А. С. да напише књигу о оцу Е. С. кога нема. Оно што је значајно за ову трилогију јесте њен формални развој. За Киша је форма била веома важна и кроз њен развој је покушавао да разуме оно што га је мучило. Он је био најпре писац кратких форми – приповедака – те су прве две књиге заправо скуп више њих. У *Раним јагима* чујемо дечији глас који из свог угла сагледава људе и догађаје око себе. У другој књизи нема више оног детињег гласа него одјекују озбиљнија и помало мистична размишљања и проматрања, да би последњи роман представљао иследнички процес у коме више нема првог лица него се све одвија на нивоу спољашњег објективног приповедача. *Пешчаник* је такође другачији од претходне две књиге које као да су у њега инкорпорирани и њиме поништене. Писац прати постмодернистичке тенденције које су већ неко време владале у европској књижевности, те је то један од првих експерименталних романа у коме је оживљен мртав отац, који се жанровски не може јасно одредити, али који представља демистификацију и перспективу одраслог и зрелог човека. Тако Киш кроз дисторзивну, искидану, фрагментисану, временски асинхрону форму покушава да одслика свет који је исто тако фрагментисан, распопућен, унакажен. Тај процес спознаје није нимало лак, као што није ни сам процес приповедања, што указује на то колико је само преживљавање мучно и тешко.

***Псалам 44* – Роман о Холокаусту**

Дешавања из Холокауста сведена су на ниво фусноте и коментара или неколико реченица у којима се описује изглед Кишове тетке Ребеке пре логора и после доласка из њега. Изузетак је његов први роман *Псалам 44* (1962), који је написао не својом вољом него због позива да учествује у литерарном конкурс који је организовала Јеврејска општина Београда, а на коме је освојио прву награду. Међутим, никада њиме није био задовољан докраја нити га је сматрао формално добро написаним делом. За разлику од књига из породичног циклуса овде нема аутобиографских елемената када је посредни приповедач, јер је главни лик женско, него је посредни дело фикције које у себи садржи историјске догађаје и места као што су новосадска Рација, о којој се као и о Јасеновцу веома мало писало, и логор смрти Аушвиц. Инспирацију за ову причу је пронашао у једном новинском чланку што још једном потврђује Кишову везаност за стварне догађаје и историју из које све извире, али која се повремено мора надоградити, односно употпунити маштом. Међутим, већ у њему сеје семе потраге за оцем кроз књижевност, јер Маријиним оцу даје карактеристике свог оца: зове се Еди, носи наочаре са гвозденим оквиром, пуши лулу, пијанац је. Роман има неке од главних постмодернистичких особина као што су интертекстуалност, фрагментисаност наратива, асинхронија временског тока, промена перспективе приповедања.

Главна јунакиња је Марија која са својом тек рођеном бебом Јаном покушава да побегне из Аушвица пред крај рата заједно са још једном логорашицом и сапатницом, Жаном, која учествује у самом планирању акције бекства чији је главни инспиратор мистериозни Макс, чији ће идентитет до краја остати непознат и отворен за тумачења. Једино знамо да је био на месту капоа у логору и да након шест година ради као кустос музеја у Аушвицу. Он је присутан, али у исто време и одсутан, баш као и Кишов отац; о њему чујемо од других ликова и приповедача, он се не појављује и нем је. Он би стога могао да отеловљује присуство неке невидљиве силе која управља

нашим животима и која је увек присутна онда када је најпотребнија, иако се чини да је нема. Она не мора да буде искључиво религијског карактера; сам писац оставља отворене могућности, не даје никаква готова решења, те остаје на читаоцима да сами протумаче ко је или шта је та „присутна одсутност” на основу својих уверења и потреба и на тај начин заокруже причу.

Ово је још једна од постмодернистичких тенденција. Радња почиње у садашњем тренутку да би се вратила у прошлост кроз тренутке Маријиног медитативног размишљања о пређашњем животу у коме се десила Рација, а у Епилогу се открива како изгледа будућност. Кишов биограф Марк Томпсон (Mark Thompson) у књизи *Birth Certificate, The Story of Danilo Kiš* (2013) наводи да је овај тренутак са Рацијом заправо својеврстан експеримент који Киш више никада није поновио, јер никада више није тако отворено и сирово писао о бруталностима рата – о силовању, понижењу, батинању, убијању. Сусрећемо се и са сличном сценом као у Кенилијевој књизи коју смо раније поменули. У својим контемплацијама о могућностима и неизвесности самог покушаја бекства и постојању било каквог плана за бег, Марија ће се у једном тренутку предати мислима да је можда једина могућа и изводљива ствар која се може ту предузети оно што су учиниле три жене пре неколико вечери, а то је да се залете у електричну жицу и да се предају јединој извесности: смрти. А смрт је заборав. Треба заборавити све и препустити се ономе што следи. И заиста, заборав је друга смрт. Уколико бисмо заборавили на све мученике који су изгубили своје животе, ми бисмо их поново убили. Нажалост, на нашим просторима се и догодио такав процес због неких наднационалних идеологија које су вештачки одржавале привид јединства и споја неспојивог. То је довело до поновног идентичног страдања неколико деценија касније, када се та творевина распала поново у крви невиних. Зато је заборав много опаснија појава од саме смрти и наш је задатак да му никада више не дозволимо да преовлада над сећањем. Јавља се још неколико тема: антисемитизам, увођење расних дискриминишућих закона, питање послушности и преданости држави као врховном божанству, однос туриста

према историјским местима страдања која су за њих још једно место забаве где се могу направити занимљиве фотографије и видети необични предмети, без имало пијетета. Један од ликова у Аушвицу је и лик логорског лекара, фикционализовани др Ниче, алузија на др Менгелеа. Ово је једна од постмодернистичких техника која се често јавља у романима о Холокаусту; да би својим фиктивним наративима обезбедили историјску веродостојност – која у правом историјском смислу не може да постоји јер су то углавном писци 1,5 или друге генерације, а њихови наративи немају претензије да буду документаристички него фиктивни – они посежу за овом техником. Тако ће се често јавити фикционализовани лик доктора Фројда или у овом случају Ничеа, који само носи то познато име, али са правим филозофом и мислиоцем Фридрихом Ничеом нема никакве везе. Киш вероватно бира Ничеа као немачког филозофа пошто је познато да су његова учења, нарочито његова етика, у многим сегментима злоупотребљена од стране нацистичких идеолога који су их користили за своје потребе и у своју корист интерпретирали многе биолошке, социолошке и филозофске теорије како би своју идеологију научно утемељили користећи заправо псеудонаучне методе, погрешно интерпретирајући одабране садржаје.

Присуство Бога где Бога нема

Они који су преживели трагедију Холокауста привремено или трајно су изгубили веру у Бога и његову промисао пошто нису могли да прихвате да је дозволио да страда толико невиних људи. Други су сматрали да Бог кажњава Човека због његове непослушности и „пакта са ђаволом” и да је зато потребно да много пропати како би се вратио на прави пут. Они који су одбацили Бога јер није био присутан у њиховим патњама нису поставили питање које је много релевантније: *Где је био Човек?*, јер је Човек тај који је својом слободном вољом коју поседује одлучио да се одвоји од Бога, да га уништи и протера са пиједестала онога ко је изнад самог Човека. На тај трон

су дошла нека друга божанства која нису религиозног карактера – у случају нациста то је била Држава. Ово се сматра једном од негативних заоставштина просветитељства које је омогућило јачање атеизма у Европи крајем XVIII века.

Оно што је занимљиво јесте сам наслов романа који има религиозну конотацију, овога пута јудаистичког карактера. Кроз два уводна цитата из *Старој завети* Киш заправо већ на самом почетку упућује читаоце у то о чему пише и на неки начин указује на оне битне сегменте који обележавају Јеврејство и њихову историјску предодређеност као Божијег народа који је због тога истовремено и благословен, али и осуђен на вечно лутање и патњу. Први цитат је из *Прве књиге Мојсијеве* и гласи: „Јоште јој рече анђео господњи: ето си трудна, и родићеш сина, и надјени му име Исмаило; јер је Господ видио муку твоју” (16, 11). У средишту пакла, где влада Смрт, Марија ће зачети у себи нови живот и добити сина који ће такође успети да преживи, што ће бити једна од највећих победа над силама Зла и остварење највећег идеала – а то је Живот. Зато је погрешно говорити о Јеврејима у контексту смрти и логора смрти као прве асоцијације на њихову традицију и вишевековно постојање. Постоје тенденције да се и српски идентитет сведе на идентитет жртве коју је овај народ кроз векове непрестано подносио; међутим, управо супротно, својим опстанком до сада показао је да је живот оно у шта је заглаван. То што су Јевреји опстали, као што смо и ми Срби опстали, а и даље опстајемо, иако под непрекидним притиском сила Зла, треба да буде највећа вредност и темељ даљег бивствовања и односа према самима себи. Други цитат долази из Псалма 44 *Старој завети*. Посреди је почетак четрнаестог стиха: „Начинио си од нас причу у народа [...]”. Уколико се задржимо само на овом наведеном сегменту, не можемо у потпуности разумети шта је то што та прича заправо представља. Зато морамо погледати и наставак који гласи: „[...] гледајући нас машу главом туђинци”, што значи да је одабрани народ због тог свог дара у исто време и кажњен да увек буде међу другим народима који ће о њему погрдно да причају и да га са подзрењем гледају, јер неће моћи да разумеју оно о чему је писао и

Александар Тишма у својој *Ујојреди човека* (1976) кроз лик Роберта Кронера као представника народа књиге, а не народа мача. Зато морају да страдају непрекидно и да о томе исто тако непрекидно пишу и приповедају кроз своје празнике и књиге, кроз које ће се сећати свих прошлих и будућих страдања, јер је сећање и преживљавање кроз приповедање једино могуће. Као што је у процесу сведочења тренутак вербализације трауматског догађаја онај тренутак када се та потиснута и поново пробуђена траума заувек претвара у речи и смисао.

Меморијализација

Посебно желимо да се осврнемо на епилог романа, који доноси веома важан сегмент који се тиче очувања сећања, односа других према овом догађају и односа према местима страдања која су сада места сећања и меморијализације. Након шест година од завршетка рата, Марија са својом породицом – Јаном и Јакобом – поново посећује логор на дан ослобођења. У току церемоније Марија ће приметити да Јан плаче. Јакоб и она су одлучили да не ћуте о својим искуствима и да свом сину испричају шта су тамо доживели, „макар и ублажено и улепшано попут какве бајке” (Киш 2014: 110), нешто што сам писац никада неће добити од свог оца, а што му је неопходно као било која друга основна хранљива материја која је потребна за преживљавање:

„Хтела је да утисне у Јаново чело жиг мучеништва и љубави, онај што су га Јакоб и она сама зарадили својим патњама. Но награда треба да припадне Јану и она је била поносна на ту своју мисију: да пренесе на Јана радост оних који су из смрти и љубави могли да створе живот. Да му подари горку радост патње коју он није осетио и неће никада осетити на сопственој кожи, но патње која треба да буде присутна у њему као опомена, као радост; као обелиск.” (Киш 2014: 110)

За разлику од Јана који зна и који, на срећу, никада неће иску-
сити патњу својих родитеља јер има то стварно место звано Аушвиц
да га посећује и да га се сећа, потомци јасеновачких жртава су били
„поштеђени” патње својих родитеља те су деведесетих година на
сопственој кожи осетили оно што и њихови родитељи пола века ра-
није. Ако Јасеновац носи назив „Аушвиц Балкана” због онога што се
тамо догодило, поставља се питање како је могуће да то место нема
значај и за оне чији су преци – стварни или у смислу припадности
једном народу – тамо страдали. Како је могуће да оно није место хо-
дочашћа свих Срба из свих крајева и место на коме ће се преносити
тај жиг мучеништва, али и победе живота? Наш однос према ме-
стима сопственог страдања више личи на однос који имају туристи
Американци којих се та историја и не тиче јер је физички удаљена
од њих, него оних који су у самом средишту те историје:

„Затим пристиже група бучних младића у кратким кожним
панталонама са хозентрегерима. [...] Застадоше пред гомилом
наочара. На гомили великој као пласт сена било је наочара
свих величина и облика. Гвоздене оквири већ је почела да наје-
да рђа. Ти оквири са напуклим или разбијеним стаклима више
су личили на хрпу лобања него на гомилу старог гвожђа. Један
младић подиже апарат у висини очију. Објектив апарата куц-
ну у стакло његових наочара. Младић је међутим остао слеп
на аналогije и на коинциденције. [...] Младић шкљоцну апаратом.
Затим га брижљиво избриса јеленском кожом и затвори.
Онда чучну поред гомиле. Види му се само глава. Скиде своје
наочари. Узима са гомиле једне друге, са челичним оквирима и
са једним потамнелим, напуклим стаклом. Натиче их себи на
нос. *Huhu! Ich bin Jude! Ich bin Jude!* Затим резак удар наочара
бачених натраг на гомилу. Оштри, игличасти звук стакла које
прска, помешан са маљавим, обесним смехом.

'Hu-hu! Ich bin Jude!'” (Киш 2014: 111–112)

Чини се да у Јасеновцу мртви ипак не отварају очи живима,
како стоји на споменику у центру места Јасеновац, јер су се ови по-

тоњи деценијама понашали као да су слепи и глуви и као да је она брисана пољана у потпуности допринела том слепилу и заглушујућој тишини која је тамо владала, али која се полако разбија тако да могу најзад да чују прави глас сећања кроз институционализовано културно сећање и правилан однос према њему.

Закључак

На крају, да ли је Киш писац Холокауста или не? Кишова проблематична прича из *Гробнице за Бориса Давидовича* (1976) „Пси и књиге”, због које је и био нападнут и показан, а која је посвећена Филипу Давиду, његовом једином пријатељу Јеврејину са којим је разговарао о јеврејским темама, нашла се у колекцији Оксфордских јеврејских прича *The Oxford Book of Jewish Stories* (1998) коју је уредио Илан Ставанс (Ian Stavans). Реч је о колекцији од педесет и две приче које су написане на многим језицима и које су написане од стране писца „који су уплетени у дешифровање својих јеврејских идентитета, који су одговорни за приче високих естетских вредности које служе као огледало главним трансисторијским темама као што су антисемитизам, асимилација, међурелигиозни односи, мистицизам и тензија између политике и вере [...]” (Ставанс 1998: xi).

Ту су се нашли писци који углавном нису отворено „практиковали” своје јеврејство и које је сам уредник сматрао драгоценим за јеврејску традицију бирајући од сваког по једну репрезентативну и уметнички снажну причу која не мора нужно и директно да се односи на неку типично јеврејску тему. *Баишџу њејео* Ставанс види као директни изданак Холокауста: „Из пепела Холокауста изникли су не само изванредни романи, приче и аутобиографије – *Баишџа Пејео* Данила Киша, *Дневник Ане Франк* Ане Франк и *Ноћ* Елија Визела [...]” (Ставанс 1998: 18), сврставајући тако Киша уз заиста највећа имена књижевне репрезентације Холокауста, али узимајући примере три различите перспективе: оне која није преживела, онога који је преживео и онога који долази након.

На основу онога што је изнео Томпсон, да је Киш у својим критикама на уметничку репрезентацију заступао потребу преживелих да забораве на патње које су доживели и које их прогоне у њиховим сећањима, закључујемо да у својој поезици није желео да прекорачује границу и упушта се у писање о нечему са чим није имао личног додира и искуства. Међутим, то исто спољашње искуство изазивало је и код њега самог личну трауму са којом ипак није желео или није могао да се на директан начин хвата укоштац, јер би то значило и извесну дозу измишљања, што није сматрао пожељним у књижевности јер се тако испољавала неподударност између историје и уметности, које су, свака са своје стране, покушавале да силом пробију границу и уђу у област једна друге, а он је покушавао да сачува интегритет и једне и друге подједнако. То је био део његовог етичког и естетичког избора. Пошто није писао директно о Холокаусту, него само у виду коментара на уметничку репрезентацију догађаја, многи га и не сматрају писцем књижевности Холокауста. Али чињеница да је ипак написао *Псалам 44* и породични циклус са *Пешичаником*, који је пример врхунског прозног израза – донекле и обрачун са Холокаустом који је у неповрат однео његовог оца, чини га писцем који води дијалог са овим делом историје који никада не сме да се заборави.

ЛИТЕРАТУРА

- Вујаклија 2006: М. Вујаклија, *Лексикон стираних речи и израза*, Београд: Просвета.
- Кенили 1982: Т. Keneally, *Schindler's Ark*, Sceptre Books, доступно на <https://archive.org/details/schindlersark0000kene/page/348/mode/2up>, приступљено 20. 9. 2020.
- Киш 2014: D. Kiš, *Psalm 44*, Beograd: Arhipelag.
- Киш 2016: D. Kiš, *Poslednje pribežište zdravog razuma*, Beograd: Arhipelag.
- Сулејман 2006: S. R. Suleiman, „The Edge of Memory: Experimental Writing and the 1.5 Generation”, *Crisis of Memory and the Second World War*, Harvard University Press.

- Ставанс 1998: I. Stavans, *The Oxford Book of Jewish Stories*, New York: Oxford University Press.
- Томпсон 2013: M. Thompson, *Birth Certificate, The Story of Danilo Kiš*, Ithaca, London: Cornell University Press. Доступно на: <https://archive.org/details/-birthcertificate00thom/page/n7/mode/1up>, приступљено 22. 9. 2021.
- Хачион 1996: L. Hačion, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad: Svetovi.

Милица М. Карић рођена је у Крагујевцу 1988. године. Основне академске студије из области Енглески језик и књижевност завршила је на Филолошко-уметничком факултету (ФИЛУМ) у Крагујевцу 2011. године, а 2012. године одбранила мастер рад *Деконструкција дихотомија цивилизација/дивљина у драмама Сема Шейарга „Прави зајад”, „Покојни Хенри Мос” и „Узалудни џируд”*. Исте године уписује докторске студије на ФИЛУМ-у из области филологије. Дисертацију под насловом *Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинској, Џејн Јолен и Д. М. Томаса брани 2022. године*. Учествовала је на више домаћих и међународних научних конференција и скупова у Крагујевцу, Нишу, Новом Саду, Деспотовцу, Рачи и Палама. Има девет објављених радова из области књижевности у зборницима и домаћим часописима. У јулу 2019. године била је стипендиста Фондације „Роберт Андерсон” (*The Robert Anderson Trust*) из Лондона, где је провела месец дана у истраживању литературе за дисертацију у институцијама као што су Британска библиотека (*The National Library of the UK*), Универзитетски колеџ Лондона (*University College London*), Винер библиотека за истраживање Холокауста (*The Wiener Holocaust Library*). Од 2023. године ради у Музеју жртава геноцида. Области које је занимају су: књижевност Холокауста, репрезентација Холокауста, постмодернизам у српској и англофоној књижевности, савремене књижевне теорије.

Др. Милица М. Карич
Куратор Музея жертв геноцида

ДАНИЛО КИШ – ПИСАТЕЛЬ О ХОЛОКОСТЕ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Данило Киш (1935-1989), то есть Даниэль Кон, был сербским/югославским писателем еврейского происхождения, единственным, который упоминается в мировых энциклопедиях Холокоста, хотя он не считал себя частью общины. В его творчестве нет преобладающих религиозных или еврейских тем в целом. Его творчество базируется на двух основных фактах, которые ознаменовали XX век, а именно нацистских концлагерях смерти и сталинских исправительных лагерях. Эти два факта терзали его как существо homo roeticus, которое должно было пробудить часть homo politicus в нем. Именно это пункт, в котором для Киша пересекаются история и литература, с помощью которых он пытается сохранить память о том, что он есть и чему не присутствовал. Он не пишет историю, но использует ее факты и события, которые пытается постичь и понять, хотя они часто кажутся непостижимыми, невообразимыми, за пределами человеческого разума и души из-за их жестокости, полного отсутствия человечности и, наконец, невозможности передать все это с помощью известного нам языка.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Данило Киш, травма, Холокост, мученичество, история, литература, память.*

Милица М. Карич родилась в г. Крагуеваце в 1988 году. Степень бакалавра она получила на кафедре английского языка и литературы на Факультете филологии и искусств (ФИЛУМ) в г. Крагуеваце в 2011 году. В 2012 году она защитила магистерскую диссертацию *деконструкция дихотомия цивилизация / дикая природа в пьесах Сэма Шепарда Настоящий Запад, Покойный Генри Мосс и Тщетный труд*. В том же году она поступила в докторантуру на ФИЛУМе в области филологии. Диссертацию на тему *Функционализация Холокоста в романах Ежи Косинского, Джейн Джоллен и Д. М. Томаса* защитила в 2022 году. Она участвовала во многих отечественных и международных научных конференциях, а также на собраниях в гг. Крагуеваце, Нише, Нови-Саде, Деспотоваце, Раче и Пале. Является автором девяти опубликованных работ в области литературы в отечественных сборниках и журналах. В июле 2019 года, она была стипендиатом фонда Роберта Андерсона (*The Robert Anderson Trust*) в Лондоне, где провела месяц, изучая литературу для диссертации в таких учреждениях, как Британская библиотека (*The National Library of the UK*), Университетский колледж Лондона (*University College London*), Библиотека Винера по исследованию Холокоста (*The Wiener Holocaust Library*). С 2023 года работает в Музее жертв геноцида. Занимается исследовательской работой в следующих сферах: литература Холокоста, представление Холокоста, постмодернизм в сербской и англоязычной литературе, современные литературные теории.

Milica Karić, PhD
Curator of the Genocide Victims' Museum

DANILO KIŠ – HOLOCOUST WRITER

SUMMARY: *Danilo Kiš (1935-1989), also known as Kohn Daniel, was a Serbian/Yugoslav writer of Jewish descent who is uniquely featured in global Holocaust encyclopedias, despite not identifying himself as part of the community; his body of work does not predominantly focus on religious or Jewish themes at all. His creative output is grounded in two fundamental facts that marked the 20th century: the Nazi death camps and the Stalinist camps for persecution. These two facts tormented his being – homo poeticus – which, exactly because of them, had to awaken the aspect of homo politicus. This is precisely the point where Kiš intertwines history and literature to preserve the memory of what he witnessed and did not. He does not write history, but he employs its facts and events, striving to comprehend and understand them, even though they often appear incomprehensible, unimaginable, and elusive to the human mind and soul due to their brutality, the absence of any humanism, and ultimately the impossibility of conveying all of this through the language we know.*

KEY WORDS: *Danilo Kiš, trauma, Holocaust, martyrdom, history, literature, memory.*

Milica M. Karić was born in Kragujevac in 1988. She completed her undergraduate studies in English Language and Literature at the Faculty of Philology and Arts (FILUM) in Kragujevac in 2011, and in 2012 she defended her master's thesis titled "Deconstruction of the Dichotomies of Civilizations/Wilderness in Sam Shepard's Plays: True West, The Late Henry Moss and Buried Child". In the same year, she enrolled in doctoral studies at FILUM in the field of philology. She defended her dissertation entitled "Fictionalization of the Holocaust in the Novels of Jerzy Kosinski, Jane Yolen, and D. M. Thomas" in 2022. She participated in numerous domestic and international scientific conferences and gatherings in Kragujevac, Niš, Novi Sad, Despotovac, Rača and Pale. She has nine published works in the field of literature featured in collections and domestic journals. In July 2019, she was a scholarship recipient of the Robert Anderson Trust in London, where she spent a month researching literature for her dissertation at institutions such as The National Library of the UK, University College London, and the Wiener Holocaust Library. Since 2023, she has been employed at the Genocide Victims' Museum. Her areas of interest include Holocaust literature, representations of the Holocaust, postmodernism in Serbian and Anglophone literature, and contemporary literary theories.

Др Елиезер Папо
Нерезидентни рабин Босне и Херцеговине
Одељење за хебрејски језик, Универзитет Бен-Гурион у Негеву

ЗЛАТНЕ УСТАШЕ (Јенна народна, ослобод'љачка и покретна)¹

САЖЕТАК: Ауџорова ѝријовейка, ѝисана народним (муслиманским) дијалектѝом Сарајева из времена Друѝої свеѝјскої райѝа, ѝредсѝавља начине ношења локалної сѝановнишѝѝва са ѝемом Холокаусѝа, у форми крайѝкої књижевної дела ѝре неѝо ойширне научне сѝудије коју ѝоменуѝа ѝѝема свакако завређује. Будући да је инѝеѝрална верзија ѝријовейке већ у целосѝи објављена како у електѝронским медијима ѝако и у шѝѝамѝаном издању, овде је изложена у скраћеној форми.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сарајево, Друѝи свеѝјски райѝ, Холокаусѝ, усѝѝаше, народни дијалекаѝ, ѝријовейка.

Јѝан чојк фасово миша, шта год би ти он кући донеси, онај би му миш поједи; пробај мишоловке, пробај мишомор, пробај ово, пробај оно, ништа... не помаже, што би му га наш народ реко: „ко високи прецѝавник против окупације”... Вели ѝѝему јенна комшинца:

¹ Приповетка првобитно објављена у електронским медијима, на порталу *Ауѝо-ѝраф* 11. јуна 2022. године. Доступна преко: <https://autograf.hr/zlatne-ustase/> (Приступљено: 7. мај 2025).

– Има, доланеджо, на Башчаршији, набас чаршији, ѿујиѿу, јенна радња, ради у њој ѿајиѿај, у њеѿа ѿи има оцвакоѿ хасѿалука илац, оцвакоѿ девера селамеѿ и оцваке дриѿе олакшање...

– Моѿул, каже, рећ гасме ѿи ѿослала?

– Мош, каже, реци: ѿослала ме ѿајиѿа... знаће ијон... моја маѿер ијуњеѿа маѿер: двије мајке...

Не буди ти оном чојку захмет, он пра’о кодоног, каже: Така и ѿака сѿвар!

Вели њему они чојк, други:

Ево ѿи, каже, ови алѿанмиш, ко дива миш о’ злаѿа, ѿа ѿи с њим обађи седам ѿуѿа ококуће, ви’ћеш, вели, све шѿо је мишјеѿ увеѿа и све шѿо је од мишјеѿ уммеѿа, све ће се ѿо скуѿи за њим, шѿо-соно каже: ко іранѿци на іранѿ. Ти іа онда сербез фркни у Миљацку, а они ће за њим... ѿемаѿиле... и мирна Босна...

– Ех?

– Јах!

– Де, замоѿај!

Такето-макето, они чојк на пети се окрени, и из они стопа кући крени, седам пута кућу таваф учини, ка’ти... мој ти... вас мишмилет, ко обенђијан, за њим нахрупи, аман ко ови наши (није лијепо пред жемском споменит) уметеници и телектуалци за амбасадор-ма... елем... он путОбале, они за њим, он на Принципов (ђе они музеј старе Аустрије и Прве укопације), они за њим... он ти, држе-боље, фркни оног алтанмиша у Миљацку, а они мишови за њим, аман сви ко један... шта ћу ти ријет: јеан маузфирер, јеан маузфолк, јеан маусленд: Миљацка.

Ал што ти је инсан, мало би му бидни једно чудо за јеан дан, они сад већ мишсуз инсан, одма отрча натраг ујисти они дућан, и нако задихан с врата, селамсуз и помосбоксуз, виче:

– Имаш ѿи, жив дијо, злаѿних усѿаша?

Елиезер Папо (1969) је нерезидентни рабин Босне и Херцеговине и редовни професор на Одељењу за хебрејску литературу Универзитета Бен-Гурион у Негеву. Након доласка у Израел 1992. године, јешиву уписује у Јерусалиму где стиче класично рабинско образовање. Академску каријеру започиње на Универзитету у Јерусалиму 1999. године, да би докторирао на Универзитету Бен-Гурион 2008. са дисертацијом на тему „И ти ћеш се шалити са својим сином: Јудео-шпанске пародије на пасхалну хагаду”. Исте године је запослен као предавач на Универзитету Бен-Гурион, где је од 2003. године обављао и дужност заменика директора Центра за ладино културу „Моше Давид Гаон”. Поред рада на матичном универзитету, Папо је ангажован као сарадник Центра за студије јеврејске уметности и културе Филозофског факултета Универзитета у Београду и научни саветник Центра за јеврејске студије Универзитета у Вашингтону. Паралелно са научно-образовном каријером, Папов историјски роман „Сарајевска мегила” ушао је у ужи избор за НИН-ову награду 2001. године, а аутор је и сталне изложбене поставке Градског музеја Улциња посвећене Шабатају Цвију. Последњу научну монографију, „Борба, дух и опстанак. Партизанска агада: јединствена пасхална пародија из времена Холокауста”, објавио је 2020. године у Новом Саду, у преводу Гордане Тодорић са енглеског језика.

Др. Элиэзер Папо
Раввин-нерезидент Боснии и Герцеговины
Кафедра иврита, Университет им. Бен-Гуриона в г. Негеве

**ЗОЛОТЫЕ УСТАШИ
(НАРОДНА СКАЗКА, ОСВОБОЖДАЮЩАЯ
И ТРОГАТЕЛЬНАЯ)**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *В рассказе автора, написанном на народном (мусульманском) диалекте г. Сараево времен Второй мировой войны, описывается как с темой Холокоста справляются местные жители. Он написан форме короткого книжного произведения, а не обширного научного исследования, которое указанная тема безусловно заслуживает. Поскольку полная версия повести уже полностью опубликована как в электронных СМИ, так и в печатном издании, рассказ здесь в сокращенной форме.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *г. Сараево, Вторая мировая война, Холокост, усташи, народный диалект, рассказ.*

Элиэзер Папо (1969 г.р.) является раввином-нерезидентом Боснии и Герцеговины и профессором кафедры еврейской литературы Университета им. Бен-Гуриона в г. Негеве. После прибытия в Израиль в 1992 году, в 1999 году он поступил в ВУЗ ешивы в г. Иерусалиме, где получил классическое раввинское образование. Он начал свою академическую карьеру в Иерусалимском университете в 1999 году. В 2008 году он получил докторскую степень в Университете им. Бен-Гуриона, защитив диссертацию на тему «Ты тоже будешь шутить со своим сыном: иудео-испанские пародии на Пасхальную Агаду». В том же году он работал лектором в Университете Бен-Гуриона, где он работает с 2003 года, на котором он занимал должность заместителя директора Центра культуры ладино им. Моше Давида Гаона. Помимо работы в своем родном университете, Папо в качестве научного сотрудника Центра изучения еврейского искусства и культуры философского факультета работал в Белградском университете, а также был задействован Вашингтонским университетом в качестве научного советника центра еврейских исследований. Одновременно с научно-образовательной карьерой исторический роман Элиэзера Папо «Сараевская мегилла» вошел в шорт-лист премии журнала «НИН» в 2001 году. Он тоже является автором постоянной выставки городского музея г. Улцинь, посвященной Шабтаю Цви. Последняя научная монография «борьба, дух и выживание. Партизанская Агада: уникальная пасхальная пародия времен Холокоста» им была опубликована в 2020 году в г. Нови-Саде в переводе Горданы Тодорич с английского языка.

Eliezer Papo, PhD
The non-residential rabbi of Bosnia and Herzegovina
Department of Hebrew Language, Ben-Gurion University
of the Negev

**THE GOLDEN USTASHAS
(A FOLK TALE, LIBERATING AND MOVING)**

SUMMARY: *The author's short story, written in the local (Muslim) dialect of Sarajevo from the time of the Second World War, illustrates the local population's engagement with the theme of the Holocaust in a brief literary work rather than an extensive academic study that the subject undoubtedly merits. Since the complete version of the story has already been published in both electronic and print media, it is presented here in a condensed form.*

KEY WORDS: *Sarajevo, the Second World War, Holocaust, Ustas-shas, folk dialect, short story.*

Eliezer Papo (1969) is a non-residential rabbi of Bosnia and Herzegovina and a full professor at the Department of Hebrew Literature at Ben-Gurion University of the Negev. After arriving to Israel in 1992, he enrolled in a yeshiva in Jerusalem, where he received a classical rabbinical education. He began his academic career at the University of Jerusalem in 1999, followed by earning his doctorate from Ben-Gurion University in 2008 with a dissertation titled “And Thou Shall Jest with Your Son: Judeo-Spanish Parodies on the Passover Haggadah”. In the same year, he was appointed a lecturer at Ben-Gurion University, where he has also served as the Deputy Director of the Moshe David Gaon Center for Ladino Culture since 2003. In addition to his responsibilities at his home university, Papo is involved as a collaborator with the Center for Jewish Art and Culture at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, and works as a research advisor at the Center for Jewish Studies at the University of Washington. Alongside his academic career, Papo’s historical novel “The Sarajevo Megila” was shortlisted for the NIN Award in 2001, and he is also the curator of a permanent exhibition at the Ulcinj City Museum dedicated to Sabbatai Zevi. His latest scholarly monograph, “Fighting, laughing and surviving: the story of the Partisan Haggadah, a unique Passover parody composed during the Holocaust” was published in 2020 in Novi Sad, translated from English by Gordana Todorić.

Сергей Леонидович Шихачевский
Художник-керамист, каллиграф

ПАМЯТНИК СЕРБСКО-РУССКИМ СТРАДАНИЯМ В ЯСЕНОВАЦКОМ МОНАСТЫРЕ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *В своём выступлении автор мемориала Сербско-русским страданиям в монастыре Ясеновац Сергей Шихачевский рассказывает об истории возникновения замысла и об особенностях художественного процесса. Автор рассуждает о свободе творчества, об ответственности художника и о соборности церковного искусства.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Художник, ответственность, свобода, новомученики Ясеновацкие, программа, традиция, «Распятие Апостола Петра», снопы зрелых колосьев, Косово поле, КРЕСТ, «византийский», Воскресение, Ангел, Святой Савва, монтаж.*

Ваши Святейшества, Владыко, дамы и господа! Вначале хочу выразить благодарность Владыке Йовану за возможность выступить здесь; это большая ответственность и большая честь для меня.

Поскольку мне предложили рассказать о каких-то деталях и подробностях процесса создания мемориала, постараюсь сосредоточиться на именно на этом. Хотя избежать хотя бы небольшого общего замечания о церковном искусстве не получится.

У меня давно сложилось убеждение, что с самых давних времён художник ощущал себя предстоятелем сообщества, к которому принадлежал. Ему «поручалось» выразить своего рода отчёт перед Создателем, высказать чаяния или покаяние своего народа. И ху-

дожник доступными ему средствами с максимальной ответственностью относился к порученному ему заданию. Говоря художник, не имею в виду ремесленника, делающего что-то ожидаемое, обычное, в известном смысле «фабричное», даже если оно выполнено вручную.

Я много размышлял, откуда берётся эта ответственность. И, как ни покажется это парадоксальным, пришёл к выводу, что большинство выдающихся произведений церковного искусства, дошедших до нас, созданы в условиях предоставления художнику определённой свободы. Капелла Скровеньи, Волотово Поле, многие росписи сербских монастырей, Ферапонтово, монастырь Хора, Капелла волхвов в палаццо Медичи-Рикарди, «Воскресение» Пьеро-делла-Франческо в Сан-Сеполькро, росписи пещерных церквей Каппадокии, усыпальница Галлы Плацидии в Равенне относятся к тем памятникам церковного искусства, которые выразили не только своё время с присущими ему чертами, но и общечеловеческое, общехристианское.

Что характерно, история сохранила не только имена большинства авторов этих произведений, но также имена заказчиков и духовных наставников, участвовавших в их создании прямо или косвенно. В таких случаях мы можем говорить о соборности церковного искусства, о его симфоничности.

Для меня одним из самых ярких таких примеров является собор Рождества Пресвятой Богородицы Ферапонтова монастыря и его знаменитая роспись. Авторами которой можно уверенно назвать вместе с Дионисием Владыку Иоасафа и Преподобного Нила Сорского. Тем, кому посчастливилось видеть этот зримый Гимн Богородице, согласится со мной, что произведение это производит впечатление нерукотворного, несмотря на кажущуюся простоту и абсолютную ясность художественного языка.

Владыка Иоасаф познакомился с молодым Дионисием в 1480-м году и вскоре пригласил его расписывать Успенский собор Кремля (он являлся главным распорядителем работ по благоукрашению главного храма страны) и в это время уже задумывал строительство

собора Ферапонтова. В долгих беседах Владыки и иконописца рождался образ будущего храма и росписи. К этим беседам позже присоединился Преподобный Нил, вернувшийся из долгих странствий по Святой Земле и Афону. Именно в этих беседах была разработана уникальная «идеологическая» программа и найден живописный образ. Эта работа последняя в «карьере» Дионисия, непосредственная подготовка к которой продолжилась 3 года. Кажется, что это единственно-возможное, идеальное художественное решение, воплощающее нежную красоту северной природы, ту самую таинственную русскую душу и полноту христианской веры. А ведь написана эта гениальная роспись после многолетней подготовительной работы, всего за 53 дня. Стремительность кисти, необычайная стройность ритмов и гармоничность всего композиционного и колористического решения поражают воображение, и скорость кажется совершенно невероятной. Но познакомившись с длительным и вдумчивым процессом подготовки, начинаешь понимать, что это результат всего жизненного пути авторов.

Похожая история произошла с Капеллой чёток в Вансе. Это последняя работа моего любимого художника XX века Матисса. При подготовке к росписи 14 сюжетов Страстного цикла он потратил 3 года, ежедневно рисуя его целиком по несколько часов. А «набело» расписал за... один день.

Не дерзая сравнивать результат нашего совместного труда над памятником новомученикам Ясеновацким с великими мастерами прошлого, всё же хочу провести параллель и поделиться собственным опытом.

Для меня история его создания началась давно. Ещё в 1995-м, и потом в 1999-м годах, во время паломничества на Афон и посещения Халандара в Праздник Троеручицы. Меня поразила история Святого Саввы и Святого Симеона мироточивого. Древний монастырь, его насельники, дарившие нам русским свою бесконечную любовь открыли для меня многое. В монастыре я оказался во время войны, которая велась против Сербской Краины. Для поправки здоровья в Хиландар прибыли раненые, изувеченные войной и не-

справедливостью люди, с которыми мы вместе молились и вместе причащались. К Святым Савве и Симеону с тех пор я стал часто обращаться в трудные минуты.

Судя по отзывам, наш памятник выражает какие-то важные вещи не только для сербов, но и для моих соотечественников. Очевидно, что мне одному, сидящему в Москве у себя в мастерской никогда бы не удалось сделать чего-то достойного и соответствующего сложившемуся теперь ОБРАЗУ. Помощь Владыки Йована была бесценной, хотя никаких ограничений или вмешательства в работу не было в помине. В процессе работы мы трижды изменяли концепцию, а найдя её окончательно, в конце концов, практически полностью изменили программу памятника. Притом, что бетонная основа уже была возведена и, казалось бы, никакие изменения невозможны. Произошло это потому, что моё сердце не могло выдержать сосуществования со злом, о котором не получалось забыть. Мы ведь изначально собирались по традиции ОПЛАКИВАТЬ страдания. Владыка согласился со мной. В результате, наш памятник говорит о ВОСКРЕСЕНИИ и любви.

Сюжетная сторона программы с одной стороны простая и ясная, опирающаяся на христианскую традицию. На главном, западном фасаде, обращённом к входящим, расположились четыре сюжета идущие снизу вверх.

«Распятие Апостола Петра» находится в нижней части мемориала, под гранитной плитой, которая символически обозначает могильную плиту, поверхность земли. Т.е. находящееся под этой плитой относится к смерти. «Распятие Апостола Петра» выбрано мною не только в качестве одного из главных и наиболее известных сюжетов страдания за веру в христианской иконографии. Но, главным образом потому, что Апостол находится в момент мучений в перевёрнутом положении относительно фигур Спасителя и Святых, находящихся выше плиты. Т.е. смерть, это жизнь наоборот, а «Воскресение» - восстановление, АНАСТАСИС («Восстание» по-гречески).

Таким простым, наглядным способом я хотел показать, что смерть и мучения с их трагизмом – явление «неправильное», «исправляемое» Воскресением. Более двухсот сербских имён, мужских и женских, после каждого из которых виден рельефный крестик, идущих непрерывной чередой – знак памяти. Ведь у Бога все мы записаны в Книге жизни.

Сноп зрелых колосьев по углам базы – символ очень древний, знакомый всем народам мира, но одновременно отсылка к Евангелию от Матфея: «Лопата Его в руке Его, и Он очистит гумно Свое, и соберёт пшеницу Свою в житницу, а солому сожжёт огнём неугасимым».

И, конечно это практически прямая иллюстрация к словам Спасителя о смерти и Воскресении. «Если пшеничное зерно, падши в землю, не умрёт, то останется одно, а если умрёт, то принесёт много плода».

Выбор Святых Мучеников для нижнего регистра столба принадлежит Владыке Йовану, за исключением Свв. Веры, Надежды, Любви и матери их Софии. Я поместил их изображения на главный фасад, чтобы показать, что жизнь христианская, наполненная важнейшими добродетелями и мудростью обещает стать по-настоящему плодотворной.

Второй регистр состоит из четырёх сюжетов, главным из которых является «Спас нерукотворный» - символ Воплощения и жертвы Спасителя, на противоположной стороне находится изображение Божией Матери «Знамение», обозначающее в данном сюжетном контексте Вочеловечение Христа. Свв. Мученики Георгий и Дмитрий, традиционно размещаемые иконописцами по краям Деисиса, в нашем случае предстоят Спасу, защищают и одновременно славят. Здесь они представлены Стражами, воинами - ПОБЕДИТЕЛЯМИ СМЕРТИ.

Верхний регистр целиком посвящён Страстям Христовым и Воскресению.

Ангел, стоящий на вершине столба сознательно изображён без нимба. Мне хотелось «приблизить» его к нам, сделать отчасти че-

ловеком. Он скорбит о погибших, ему необычайно печально быть здесь, на этом скорбном и Святом месте. Но он крепко воздвигает КРЕСТ – символ победы над смертью.

Крест изначально проектировался очень простой, чисто геометрический. Но когда пришла пора выковать его из железа, пришло убеждение сделать его «византийским», тем самым протянув историческую нить к трагедии Косова поля. Крест специально оставлен без защитного покрытия. Он уже успел поржаветь и стать цвета, даже фактуры запёкшейся крови. Эта поверхностная ржавчина является прекрасным, естественным защитным слоем.

Когда теперь мы вспоминаем, как всё начиналось, удивляемся, поскольку видим, что произошло удивительное стечение случайностей. Но весь ход создания памятника, вплоть до почти чудесного прибытия рельефов из Москвы сначала не в Ясеновац, а в храм Святого Саввы в Белграде, показывает, что кажущееся случайным, вовсе не случайно.

Многие знают, что у иконописцев существует своего рода устав, помогающий в непростой работе. В этом уставе говорится о сугубой погружённости в процесс. Говорится о роли молитвы и поста, молчания и т.д. В то время, когда этот устав составлялся не только иконописцы, но весь христианский народ существовал в едином духовном пространстве. Мы же сейчас живём в других условиях. С одной стороны гораздо более комфортных в бытовом отношении, но очень непростых в смысле внутренней собранности. К тому же обилие информации, в том числе профессиональной, затрудняет поиск единственно-верного способа выражения ощущения истины, не противоречащего духу Евангелия и Церковной традиции. Поскольку появляется серьёзная опасность увлечения формальной стороной дела или, как говорится «впадения в прелесть».

Поэтому время, погружённость в работу и сотрудничество участников работы В ДУХЕ становятся очень важными факторами.

Ещё одним подтверждением неслучайности всего произошедшего стал монтаж мемориала. По известным причинам, я не имел возможности присутствовать при монтаже. Но и тут всё получи-

лось, как нельзя лучше. Замечательные сербские мастера очень внимательно отнеслись к моим пожеланиям в отношении сложного монтажа, не имеющего ничего общего с укладкой стандартной плитки. Контроль с моей стороны осуществлялся по WhatsApp, а моими глазами была монахиня Маркела, ответственности и дотошности которой отдельное спасибо! Мы все делали общее дело.

«Где двое или трое соберутся во имя мое, там Я посреди них».

Сергей Шихачевский родился в семье скульпторов-керамистов, закончил Строгановское Высшее Художественное училище, отделение керамики, с 1992 г член Московского Союза Художников. После знакомства с протоиереем Георгием Дроботом в том же году и реставратором А. Н. Овчинниковым отошёл от декоративно-прикладного искусства и активно занимался церковной стенописью вплоть до 2010 г. С 2013 стал заниматься керамической фасадной иконой. За 8 лет сделал более 100 икон, в том числе мемориал сербско-русским страданиям в монастыре Ясеновац.

Сергеј Леонидович Шихачевски
Уметник-керамичар, калиграф

СПОМЕНИК СРПСКО-РУСКОМ СТРАДАЊУ У МАНАСТИРУ ЈАСЕНОВАЦ

САЖЕТАК: У свом издајању аутор споменика српско-руском страдању у манастиру Јасеновац Сергеј Шихачевски говори о историјатну настанка замисли и о специфичности уметничког процеса. Аутор размишља о слободи стваралаштва, о одговорности уметника и о саборности црквене уметности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Уметник, одговорност, слобода, јасеновачки новомученици, програм, традиција, „Распеће Ајосиола Петра”, сновови зрелог класја, Косово поље, КРСТ, „византијски”, Васкрсење, анђео, Свети Сава, монтажа.

Сергеј Шихачевски је рођен у породици скулптора-керамичара. Завршио је Строгановску вишу уметничку школу, катедру керамике, а од 1992. године је члан Московског савеза сликара. Након што се упознао с протојерејем Георгијем Дроботом, а исте године и рестауратором А. Н. Овчиниковом, напустио је декоративно-примењену уметност и активно се бавио црквеним фрескописом све до 2010. године. Од 2013. године почео је да се бави керамичким фасадним иконама. За осам година израдио је преко стотину икона, укључујући споменик српско-руским страдањима у Манастиру Јасеновац.

Sergey Leonidovich Shikhachevsky
Ceramic artist, calligrapher

**MONUMENT TO SERBIAN-RUSSIAN SUFFERING
AT JASENOVAC MONASTERY**

SUMMARY: *In his presentation regarding the Serbian-Russian suffering memorial at the Jasenovac Monastery, Sergei Shikhachevsky speaks about the historical background of the concept's origin and the distinctiveness of the artistic process. The author reflects upon the freedom of creativity, the artist's responsibility, and the communal aspect of ecclesiastical art.*

KEY WORDS: *artist, responsibility, freedom, the Holy Martyrs of Jasenovac, program, tradition, "Crucifixion of Apostle Peter", wheat sheaves, Kosovo Polje, CROSS, "Byzantine", Resurrection, angel, Saint Sava, montage.*

Sergey Shikhachevsky was born into a family of sculptors and ceramists and graduated from the Stroganov Higher Art School, Department of Ceramics. Since 1992, he has been a member of the Moscow Union of Artists. After meeting Archpriest Georgy Drobot in the same year and restorer A. N. Ovchinikov, he transitioned from decorative-applied arts to actively engaging in church fresco painting until 2010. In 2013, he began working on ceramic facade icons. Over eight years, he has created more than 100 icons, including a monument to Serbian-Russian suffering at the Jasenovac Monastery.

Г. Јован (Ђулибрк)
Епископ Пакрачко-славонски
Председник Одбора за Јасеновац
Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве

РАЗГОВОР С НАТАШОМ ДРАКУЛИЋ

САЖЕТАК: Транскрипцијом разговора Епископа Пакрачко-славонског Јована с Наташом Дракулић, вођен током Симпозиона „Новомученици: Полијерсејекција VII” у Српској ојшћој православној гимназији „Канџакузина Кашарина Бранковић”, њува увид у креативни процес иза насџанка њрвог иђраног филма њосвећеног њревасходно сџрадању Срба у комплексу јасеновачких лођора Независне Државе Хрвајске, Дара из Јасеновца. Инсџирисан судбином српског сџановнишџива Козаре и Поџкозарја од леђа 1942. године, сценарио за филм црџи инсџирацију како из кинематографџе (Живот је леп) џако и из књижевности (Дневник Ане Франк), док се у њођледу историје џеноцида над Србима у НДХ ауђорка њоред сџручне лиђератууре ослањала и на сведочансџва деце која су њреживела њоменуђи лођор (Јелена Бухач, Милинко Чекић и Славко Милановић). Поред чињенице да је њоменуђи иђрани филм њрви коме је у фокусу сџрадање Срба, иђи њредсџавља једно од ређких, савремених, филмских осџварења – уз документарни филм Завештање њородице Јовић – џде су у њрвом џлану жрџиве џенодица, њриче и сеђања на њериод сџрадања, борбе и оисџанка џоком Друђог свейског рађа сађледан из њихове њерсејективе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Независна Држава Хрвајска, џеноцид, Јасеновац, Срби, деца, лођораши, иђрани филм, документарни филм, сценарио.

Владика Јован: Наташа Дракулић је Личанка која је најпознатија по томе што је написала сценарио за филм *Дара из Јасеновца*. Она је завршила Факултет драмских уметности у Београду, драматургију, је ли тако?

Наташа Дракулић: Јесте. И политичке науке.

Владика Јован: Шта је још радила Наташа Дракулић?

Наташа Дракулић: Прво да се захвалим Вама на позиву и да поздравим све госте. Мени је стварно част што сам овде. Рад на *Дари из Јасеновца* променио ми је живот у потпуности. Некако се то потврдило јуче, у јучерашњем миру који сам осетила у Јасеновцу; мислим да је све имало своје. А Ви сте у представљању мене рекли апсолутно најважнију одредницу, а то је да – све што ме је у животу одредило то је та Лика, то је та моја младост, одрастање тамо, оно је много и силно утицало на мој каснији рад, који ме окретао неким историјским темама. Волела бих да сам најпознатија због *Даре*, али с тиме се ипак не би сложили обожаваоци мојих *Убица моја оца*, већ чувене криминалистичке саге која ће се наставити још десет сезона како ствари иду. Али сам у мом животу радила све ствари, прошла сам све жанрове, мислим да за то време што на РТС-у радим – двадесет година – само нисам *Дневник* водила, али све остало јесам.

Владика Јован: И емисију *Дозволиће да се обрађимо*.

Наташа Дракулић: Да, отприлике, али то више не постоји. Радила сам много и у Хрватској, доста и сапуница, и у Словенији. Трудила сам се кроз живот, то ми је ваљда дала та километража, да учим, и да радим, и да пишем. И хватала сам се онога што је мени била најбоља припрема за Јасеновац, ту сам посебно поносна, јер на РТС-у радим важне пројекте који се баве историјом. Од *Заборављених умова Србије* и свега што је било везано за Први светски рат, то сам негде и водила, писала, била уредник, и да није било свега тога мислим да не бих била спремна да дођем данас, а повод је *Дара из Јасеновца*. Тако да слушам питања.

Владика Јован: Ево, кад су посреди *Заборављени умови нашеї народа*, ја бих предложио да обрете пажњу на две личности из околине Пакраца, јер ја сам ипак пакрачки владика. Један је доктор Павле Радосављевић који је био професор на Њујоршком универзитету, најближи Теслин пријатељ, али и важан реформатор америчког школства на почетку XX века. Други је отац Светлане Велмар Јанковић, Владимир Велмар Јанковић, значајан психолог који је умро у Шпанији после Другог светског рата. Он је рођен у предграђу Пакраца, у селу Доњи Чаглић, где је његов отац био свештеник; тамо још стоје зидови парохијског храма у коме се он родио.

Као што нам је овде Сергеј Шихачевски описивао креативни процес стварања спомен стуба-крста који стоји у порти манастира у Јасеновцу, тако хоћемо да чујемо и како је текао креативни процес када је реч о *Дари из Јасеновца*. Говорећи врло широко, шта је то била филмска инспирација?

Наташа Дракулић: Знате како кажу – не постоји ништа ново под Сунцем што неко већ није измислио. Јасеновац постоји одувек у мени чини ми се, с обзиром на то да имам чланове блиске породице који су страдали тамо, већи део у Јадовну, мањи у Јасеновцу – осамдесет троје конкретно. И на томе растете, о томе слушате, то вас мотивише. Ја, рецимо, од 1995. године покушавам да се изборим са „Олујом” и нисам до сада била спремна да направим нешто, а након свега овога што се с *Даром* издешавало мислим да то сад могу. Негде 2013. године, када је мој претходни филм *Засианка за војнике* био спакован и спреман за снимање, почела сам да се враћам Јасеновцу. Постоји јако много литературе, сад говорим о књигама које сам прошла, и јако много сцена у тим књигама које сам одмах издвојила, од којих ће три стотине отпасти, остаће три... За мене, од филмских инспирација, мислим да је филм *Животи је лей* на најбољи могући начин, кроз визуру дечијих очију, приказао тај ужас који се тамо дешавао. И то није први пут да је то коришћено. Имате то и у филму *Апокалипсис*, имате то, на крају крајева, и у књижевности – у *Дневнику Ане Франк*. Нису то никакве нове ствари.

Владика Јован: Јасно, јасно. *Дневник* је најпознатије дело настало на ову тему. А ја ћу додати једну ствар коју можда нисте знали.

Наташа Дракулић: Коју?

Владика Јован: То да је прва филмска адаптација Ане Франк била направљена на Телевизији Београд 1959. године.

Наташа Дракулић: То знам.

Владика Јован: И тај *Дневник Ане Франк* у београдском издању је рађен према позоришној представи са Бродвеја, што је показивало да је 1959. године Београд био отворен за светско поимање ствари. Занимљиво је и да је та улога у ствари прва улога Раде Ђуричин.

Наташа Дракулић: Јесте. Која је још увек жива, здрава.

Владика Јован: Најпознатије дело о Холокаусту је дело које је писано дечијим очима. Знаш да је често било приговарано филму *Дара из Јасеновца* да по тој дечјој перспективи, као и по томе што на почетку доводе народ и децу у Јасеновац, сувише личи на сценарио Арсена Диклића за још неснимљени филм *Дјеца Козаре*. Али постоји ли филм о Аушвицу који не почиње тиме што возом довозе људе у Аушвиц?

Наташа Дракулић: Па свака књига о Јасеновцу почиње мање-више тако.

Владика Јован: Јесте. Јер је то архетипска ситуација за то место. Као што је архетипска ситуација за Аушвиц да се у њега долази возом и да људи излазе из воза и ту их дочекују, врши се селекција, итд. За нас који смо одрасли тамо, архетипска прича почиње од тога како је неко доведен пешке у Јасеновац, јер Козарчани чине највећи део, гро жртава Јасеновца.

Наташа Дракулић: После велике офанзиве 1942.

Владика Јован: И сви ми смо одрасли с тим причама – „Е, сине, кад су мене водили у Јасеновац...“ То је архетипска ситуација која је уписана у све нас, поготово у оне од нас који смо потомци оних који су

били у Јасеновцу. Архетипска ситуација је да се неко доводи пешке у Јасеновац. Зато Јасеновац у том погледу има другачију перспективу у односу на јеврејску перспективу. Јевреји су углавном били градски људи и њих је било сасвим реално довести на железничку станицу, стрпати у воз и одвести у Аушвиц. Железнице у Краљевини Југославији није било богзна колико, Срби су живели по селима, понекад јако далеко од возова. И наравно да је много више жртава било по селима, по јамама. Ко ће вући неког са Виторога до неке железничке станице? Па усташе су масовно клале у Дракулићу, Шарговцу и Мотикама на улазу у Бању Луку, а камоли по планинама, по чукама.

Наташа Дракулић: И деца, односно људи са Козаре, који су после офанзиве довођени.

Владика Јован: И људи с Козаре, с Баније и из Славоније који су могли пешке да дођу до Јасеновца. Било какво замерање за кориштење те архетипске слике о ходању до логора показује, једноставно, незнање.

Наташа Дракулић: Наравно, мене то ништа не дотиче јер знам шта сам све морала да прочитам, али хтела бих само да кажем да за тај креативни рад ипак, без обзира на литературу, на изворе – а ја имам изузетну сарадњу са свим архивима у Србији – најдрагоценији су били преживели логораши. Зато сав приход од ове књиге иде Удружењу логораша. Такође морам да напоменем да ауторска екипа за овај филм није узела хонораре, а желим да истакнем и неке глумце, од којих то није очекивано, јер, на крају крајева, дали су своје лице; поготово глумци из Србије који су у овом филму играли највеће зликовце, а треба данас-сутра да оду негде на море, да доживе непријатност и слично. Ни они нису желели да узму хонораре и то је показатељ да смо се сви ујединили на трагу нечег вишег у жељи да то направимо. Цена коју смо морали да платимо је таква каква је.

Владика Јован: То подсећа на партизанске позоришне представе у којима је онај ко је глумио Хитлера морао да после представе бежи кроз кукурузе од разљућених гледалаца који су поистоветили лик са глумцем.

Наташа Дракулић: Видела сам се с преживелима пре десетак дана, носила сам им књигу. Оних дана када бих ја падала пишући сценарио, када нешто напишем па ми не ваља, па ми је сурово, па овако, па онако, онда одем код њих; они се сваког петка на Савском тргу број 9 окупљају, и то ујутру у десет. И онда само једна реченица, оно кад ми каже: „Ја немам више никога, изгубила сам брата...” И онда кажем себи – па шта је тај посао писања, то је ништа. Значи, немамо ми људи реално проблема никаквих. Нека смо живи и здрави. Шта су све ти људи прошли а остали пуни оптимизма – мени је то нада за све. Никог не мрзе, никад нису мрзели. Иако су сада на измаку живота, своју децу нису учили да мрзе, своје унуче, зато што они једноставно схватају живот као највећи Божији дар.

Владика Јован: Да, а ми данас углавном имамо преживеле који су сами били деца у логору, јер су нас ови који су били зрелији углавном напустили.

Наташа Дракулић: Да, да, и Милинко и Славко, сви су они тада били деца. Јелена, у којој је негде та сличност с Даром, Јелена Бухач, она је чувала свог брата, као у нашем филму, све време, на различите начине. Успела је да га извуче из Јасеновца и онда су се изгубили и никад га више није пронашла. Он је можда могао да умре у неком од логора, али могао је неко и да га усвоји и да никада не сазна свој идентитет, као што има случајева да људи не знају. Могла је да седи, а тражила га је на све могуће начине. Наравно, у том времену то је било много теже – имали сте писма и новине, није било данашње технологије. А тај стални њен бол, осећање да она седи у Загребу у неком ресторану, а да можда поред ње седи дете или унук њеног брата а да она то никад неће сазнати, мени је то страшно.

Владика Јован: Ми знамо да је низ година текла акција у магазину „Арена” која се звала *Арена изражи ваше најмилије*. Нама је аутор свега тога Марино Зурл долазио у школу, причао о потрази за децом несталом у рату и продавао своју књигу која се звала *Три јаблана*. То је било мало за једну државу, где је та потрага требало да буде

државна акција, али опет – неко се трудио и ја се сећам Зурлових филмова на телевизији, где се брат и сестра срећу на средини моста. Та три јаблана су оно што је то дете запамтило и што је носило цели живот и што га је вратило. Логораши су у СУБНОР-у и југословенској култури сећања били занемарени, борци су имали апсолутну доминацију. Занимљиво је да је тако било и у Израелу, све до суђења Ајхману. Стварање државе и новог јеврејског човека, борца, апсолутно је доминирало над Холокаустом и његовим жртвама. Постоји прича о томе како је Јехиел Динур, велики израелски писац који је под псеудонимом Ка-Цетник написао најзначајније књиге о Холокаусту, између осталог и чувену „Кућу лутака”, ишао код неког издавача с пријатељем који је такође написао књигу о логору, да је понуде за издавање. А издавач им каже – „Па шта ће још књига о логорима, доста је она једна, *Саламандер*, коју је написао онај Ка-Цетник”. Тек на крају постојања Југославије обрађено је више пажње код нас на преживеле логораше...

Наташа Дракулић: Али, ево, куриозитет је да су просторије које Удружење логораша користи у ствари просторије СУБНОР-а, и када сам дошла први пут, ја само онако гледам све партизанске слике и њих, онако, негде у ћошку.

Владика Јован: Па о томе говорим, да су били у ћошку. Тек пре неку годину су Иван и Моња Јовић снимили нека од њихових сведочења.

Наташа Дракулић: Е то је сјајно, то је савршено. Њих двоје су дивни људи, ја им се толико дивим! Ко није гледао *Завештање*, топло га препоручујем. Страшно је то што од тих преживелих које су снимали њих већ пола нема. А филм није давно рађен, 2014–2015. су снимали, ако се не варам.

Владика Јован: То је заиста, заиста страшно, да су били тако занемарени. Ја сам рекао једну тешку реч пре неки дан у интервјуу за „Политику”, а то је да просечан српски интелектуалац не зна ни једно једино име страдалника у Јасеновцу. Али зато зна и Лубурића и сваког другог злочинца. То није прихватљиво. Значи: Ти, Раде, ти

си ту страдао, али, знате, замислите шта је Лубурић радио! Не, драги мој: Раде, ти си страдао. Ти треба да будеш на свим екранима! У свим књигама! У ђачким уџбеницима прво!

Наташа Дракулић: Њихова имена прво!

Владика Јован: Њихова имена, њихови ликови, њихова историја. Ми смо њихов глас. А не можемо бити глас Лубурића и Мајсторовића. Они треба да иду тамо у дубоку позадину. Треба и њихова слика да стоји, као што у музеју Јад Вашем стоји слика Одила Глобочника, команданта свих логора смрти који је, ето, био Словенац.

Наташа Дракулић: Има један део приче који није стао у сам филм, а то је нешто што мене страшно инспирише још откад сам као млада студенткиња драматургије читала драму *Небески одред* – а то су односи у логору. Раздвојеност породице која је сва у логору, где су они и оне тако близу, а тако далеко; што ја носим негде из личног живота. Ја бих волела сад, после свега везаног за овај филм, да се позабавим „Олујом”. Сад могу отворено да говорим о свим добрим стварима, лошим стварима, тужним стварима, јер то је нешто што је део мене, на крају крајева. Дефинитивно ми је утицало на живот. Али опет кажем – ја нисам шовиниста, без обзира на све. Ја сам неко бескрајно лепо време, поготово са покојним Небојшом Глоговцем док смо радили овде у Загребу 2013. године, провела у овом граду. Упознала га како само глумци могу да те упознају. Са Загребом ја нисам имала везе, ја сам рођена у Бихаћу, одрасла сам у Титовој Кореници. Загреб је био град у који се долазило, нисам га познавала до сржи као што га данас знам.

Владика Јован: Бихаћ је, претпостављам, био најближе породилиште?

Наташа Дракулић: Јесте, јесте.

Владика Јован: Као што су моји Градишчани, из Босанске Градишке, до негде 1970. године сви били рођени да ли у Новој Градишци, да ли у Бањој Луци. Тек 1970. Градишка је добила породилиште.

Наташа Дракулић: Ја волим Бихаћ, ја волим да ме својатају, пошто волим Уну, и онда ми је то у реду. Но, вероватно ову децу занима нешто друго, занима их како иде креативни процес кад почне да се ради. Е да вам кажем да је највећа ствар била наћи ово дете које је глумило Дару и сву ту децу која су учествовала. И да знате, ту смо имали више среће него памети. Међу две хиљаде деце на кастингу, то дете је било Дара! Козарска Дубица и сва села су организовали преко основних школа велики кастинг, он је ишао у неколико кругова, али, углавном, филм се теренски радио једно две године. Но, кад сте склопили децу – све остало је било лакше. Та деца су богом-дана, никад нису била ни у аматерском позоришту, чак не воле ни да гледају филмове, што значи да понекад ни те драмске секције нису предност. Наравно, глумце смо узели из Бање Луке, јер смо хтели да сачувамо тај аутентични језик, па су ми стварно били смешни они који су питали „Па какав је то језик?“. Па језик какав се говори! Нећемо ваљда лекторе ангажовати за поднебље које то носи у себи са том неком аутентичношћу. Страшно је било и наћи локацију. Ми смо до последњег момента хтели да то буде негде ближе Јасеновцу, али је то напосто било неизводљиво због разних – ето, опет се враћамо на политику – ситуација, тако да смо локацију направили у селу Колут поред Сомбора; сад, ко то село зна – ко не зна. То је крај који је насељен људима који су углавном долазили миграцијом, што из Лике, Кордуна, Баније, што из Црне Горе, и онда се показало да је то била сјајна одлука, јер нисмо са собом морали да водимо осам стотина статиста где год да се селимо, јер су они сви потомци тих Крајишника и њихова физиономија је била таква.

Владика Јован: То су они што су дошли влаком без возног реда или у осмој офанзиви.

Наташа Дракулић: Или оно што је Ђопић рекао – кад се доселе, крава неће у шталу јер мисли да је кућа.

И највише среће у кастингу смо имали; мислим да је на нивоу анегдоте, али можда је занимљиво. Не кажу за цабе – кад на филму радите са децом и са животињама, то је најгоре. Мисли се на малу децу,

не на децу коју можете да контролишете. Наћи бебу, то је мука. У старту смо ишли на две бебе, али онда смо имали среће да нађемо три бебе које су играле једну бебу, па је онда цео сет био у служби тих беба. Оне су врло брзо схватиле да се сви баве њима па су постале несарадљиве. Па је било – успављуј, буди, чекај да се пробуде. Да их нисмо имали три, не знам шта бисмо радили. Поред свега, пола филма је снимано у Сомбору, односно у Колуту, а пола у Старој Градишци коју глуми Бела Црква.

Владика Јован: Ми смо тек недавно убицирали тачно где је била црква у Старој Градишци. Ако Бог да, ускоро ћемо је означити. Макар толико да се зна где је био храм. А тај парох који је дочекао рат у Старој Градишци, отац Илија Јовановић, он је после рата, све до почетка осамдесетих, служио у Босанској Градишци. Тако да се, ето, живот преплиће са филмом.

Наташа Дракулић: Увек. Без обзира на све, филм је уметност која има највише досега и битно је било да се *Дара из Јасеновца* направи, и надам се да ће их бити још; знамо да су у току припреме за још неколико. Прича сваког страдалог је прича за себе и за свој филм.

Владика Јован: И не само то, Наташа. Знате, прво што нама наши људи често кажу је критика. Као да смо изгубили то нешто основно, елементарно, да пођемо од лепих и добрих страна, па да онда анализирамо и све друго. А чујемо како у *Дари* нема ово, у *Дари* нема оно. Господо, нама не треба један него стотину и један филм о Јасеновцу. Па онда, можда, у том стотину и првом буде и то што ви мислите да недостаје. *Дара* је сада узела велико бремене тога што је она практично први дугометражни играни филм о Јасеновцу. И није тачно да се у социјалистичкој Југославији није говорило о логорима, да није било филмова о злочинима, да није било филмова о страдању. Ремек-дело је филм *Узрок смрти не помињати* Јована Живановића (сценарио Бранка В. Радичевића) с краја шездесетих о немачким злочинима у Банату и тај филм треба што пре вратити у јавност. Ево, ми ћемо настојати да за богословије припремимо по једну копију, као и за ову

школу. Али апсолутно је *Дара* примила највећи удар, не удар него бремене, зато што је први филм који се конкретно бави Јасеновцем.

Наташа Дракулић: Бог ти даје онолико колико можеш да поднесеш.

Владика Јован: Онда је Бог дао и нама и разним другим народима велико бремене када је допустио Други светски рат. А ми Вама да заблагодаримо, и за Ваше дело и за овај разговор.

Епископ Пакрачко-славонски **Јован (Ђулибрк)** (1965) јужно-словенске језике и књижевност студирао је у Бањалуци и Загребу, где дипломира на Катедри за стилистику радом о Милошу Црњанском. Дипломски рад о Црњанском награђен је Бранковом наградом Матице српске 1991. године, а објављен у виду књиге „Црно сунце, и око њега круг” 2001. године. Теологију студира на православним богословским факултетима у Београду и Србињу, а дипломира са радом о Никону Јерусалимцу. Магистарске студије из јеврејске културе похађао у Спомен-установи Јад Вашем и на Јеврејском универзитету у Јерусалиму, да би 2004. године примио награду „Голда Меир”. Магистарски рад „Историографија Холокауста у Југославији”, одбрањен код др Давида Банкаира, објављен је у виду књиге 2011. године. Одликовање „Витез од Ладина” додељује му 2020. године Центар за ладино културу „Моше Давид Гаон” при Универзитету Бен-Гурион у Негеву због доприноса очувању успомене на српске, јеврејске и ромске жртве јасеновачког комплекса логора.

Иоанн (Чулибрк)
Епископ Пакрацко-Славонский
Председатель Комитета по Ясеновацу
Священного Архиерейского Собора
Сербской Православной Церкви

БЕСЕДА С НАТАШЕЙ ДРАКУЛИЧ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Стенограмма беседы епископа Пакрацко-Славонского Иоанна с Наташей Дракулич, которая имела место во время Симпозиона «Новомученики: Перспектива VII» в Сербской общей православной гимназии им. Кантакузины Катарины Бранкович, знакомит с творческим процессом создания первого художественного фильма, посвященного страданиям сербов в комплексе ясеновацких лагерей Независимого Государства Хорватии – Дара из Ясеноваца. Сценарий для фильма, в котором идет речь о судьбе сербского населения, проживавшего в районе горы Козара и на прилегающей территории с начала лета 1942 года, черпает вдохновение, как из кинематографии (Жизнь прекрасна), так и из литературы (Дневник Анны Франк), причем касательно истории геноцида над сербами в НГХ автор помимо профессиональной литературы, опиралась на свидетельства детей, выживших после пребывания в упомянутом концлагере (Елена Бухач, Милинко Чекич и Славко Миланович). Помимо факта, что это первый художественный фильм, который фокусируется на страданиях сербов, он является и одной из редких современных кинолент – наряду с документальным фильмом Завещание семьи Йович – в средоточии которого находятся жертвы геноцида, истории и воспоминания на период страдания, борьбы и выживания во Второй мировой войне, в котором повествуется с их точки зрения.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Независимое Государство Хорватия, геноцид, Ясеновац, сербы, дети, люди, выжившие концлагерь, художественный фильм, документальный фильм, сценарий.*

Епископ Пакрацко-Славонский **Иоанн (Чулибрк)** (1965) изучал южнославянские языки и литературу в Баня-Луке и Загребе, где он защитил дипломную работу о Милоше Црњанском на Кафедре стилистики. Дипломная работа о Црњанском, за которую ему присвоена награда им. Бранко Матицы Сербской в 1991 году, была опубликована в виде книги «Черное солнце и круг вокруг него» в 2001 году. Богословские науки он изучал в Православных богословских факультетах в Белграде и Сербии, а дипломную работу написал о Никоне Иерусалимском. В аспирантуре занимался изучением еврейской культуры в Мемориальном центре Яд Вашем и в Еврейском Университете в Иерусалиме, получив в 2004 году награду им. Голды Меир. Магистерская диссертация «Историография Холокоста в Югославии», защищенная под руководством Д-р Дэвид Банкир был опубликован в виде книги в 2011 году. Отличие «Витязь Ладино» ему было присвоено в 2020 году Центром по культуре ладино им. Моше Давида Гаона при Университете Бен-Гурион в Негеве за вклад в сохранение памяти о сербских, еврейских и цыганских жертвах комплекса лагерей в Ясеноваце.

Kyr Jovan (Ćulibrk)
Bishop of Pakrac and Slavonia
Chairman of the Jasenovac Committee
Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church

INTERVIEW WITH NATAŠA DRAKULIĆ

SUMMARY: *The transcript of the conversation between Bishop Jovan of Pakrac and Slavonia and Nataša Drakulić, conducted during the Symposium “New Martyrs: Poly-Perspective” at the “Kantakuzina Katarina Branković Serbian Orthodox General Grammar School”, offers insight into the creative process behind the making of the first feature film primarily dedicated to the slaughter of Serbs in the Jasenovac concentration camp complex of the Independent State of Croatia, “Dara of Jasenovac”. Inspired by the fate of the Serbian population of Kozara and Potkozarje during the summer of 1942, the film’s screenplay takes the inspiration both from cinematography (such as “Life is Beautiful”) and literature (such as “The Diary of Anne Frank”). In addressing the historical context of the genocide against Serbs in the Independent State of Croatia, the author relies not only on scholarly sources but also on testimonies from children who survived the above-mentioned camp (Jelena Buhač, Milinko Čekić, and Slavko Milanović). Besides the fact that the aforementioned feature film is the first one to focus on the slaughter of the Serbs, it stands out as one of the few contemporary cinematic works – alongside the documentary film “The Legacy” of the Jović Family – which centers on the victims of genocide, recounting their stories and memories of slaughter, struggle, and survival during the Second World War as viewed from their own perspective.*

KEY WORDS: *Independent State of Croatia, genocide, Jasenovac, Serbs, children, camp inmates, feature film, documentary film, script.*

Bishop of Pakrac-Slavonia **Jovan (Ćulibrk)** (1965) studied South Slavic languages and literature in Banja Luka and Zagreb, where he graduated from the Department of Stylistics with a thesis on Miloš Crnjanski. The graduation thesis on Crnjanski was awarded the Branko Award of Matica Srpska in 1991, and was published under the title “Black Sun and The Circle Around It” (*Crno sunce, i oko njega krug*) in 2001. He studied theology at the Orthodox Theological Faculties in Belgrade and Srbinje, and graduated with a thesis on Nikon of Jerusalem. He attended master’s studies in Jewish culture at the Yad Vashem Memorial Institution and at the Hebrew University in Jerusalem, and in 2004 he received the “Golda Meir” award. The master’s thesis mentored by Dr. David Bankier “The Historiography of the Holocaust in Yugoslavia” was published in the form of a book in 2011. The “Knight of Ladino” award was awarded to him in 2020 by the “Moshe David Gaon” Center for Ladino Culture at the Ben-Gurion University of the Negev for his contribution to preserving the memory of the Serbian, Jewish and Roma victims of the Jasenovac camp complex.

ИМЕНСКИ ИНДЕКС

А

Адолф Ајхман (Adolf Eichmann)
181, 183, 185
Давид Албахари 194
Јаша Алмули 156
Љубо Анђелић 96, 97
Здравко Антонић 122, 156
Мустафа Кемал Ататурк (Mustafa Kemal Atatürk) 172

Б

Мајкл Базилер (Michel J. Bazylar)
169, 177, 180
Недељко Бајило 74, 81, 82
Јово Бајић 84, 97, 111
Јозо Николе Бакрач 107
Никола Банић 157, 159
Илија Барбарић 145
Вишња Баришић 66, 67
Џвитко Баришић 43, 102
Махмуд Шериф Басијуни (Mahmud Cherif Bassiouni) 168, 170, 171, 178–180
Јово Баштић 45, 91, 95, 110, 112
Милан Белојевић 104
Анте Бељо 152
Перо Бенџун 45, 91, 95, 110, 112
Агичуша Билановић 106
Божо Билановић 106
Нико Билановић 106
Љубица Бјелац 66
Рафаел Бобан, бојник 33, 38, 39, 41, 42, 44, 46, 47, 68, 79, 115, 117

Владо Богут 49, 86
Бранислав Божовић 104
Гојко Божовић 188
Јово Милоша Бојановић 66
Нико Н. Бороја 57, 64, 65
Петар С. Брајовић 60, 63, 68
Катарина Кантакузина Бранковић
18, 227, 238, 240
Алекса Братић 45
Мате Бубић 90, 108
Ален Будај 156
Милан Булајић 43–45, 84, 91, 97, 103, 110, 112, 113, 123, 124
Радомир Булатовић 124
Радомир Бурић 92
Јелена Бухач 227, 232, 238, 240

В

Анђа Ваван 75
Боја Ваван 75
Боса Милутина Ваван 75
Гојко Ваван 74
Игњат Ваван 75
Илија Ваван 74
Јања Ваван 75
Јела Игњата Ваван 75
Јованка Ваван 75
Љубица Митра Ваван 75
Манојло Ваван 76
Милутин Ваван 75
Митар Ваван 75
Мома Милутина Ваван 75
Недељко Игњата Ваван 75

- Никола Милутина Ваван 75
Риста Игњата Ваван 75
Светка Милутина Ваван 75
Светозар Митра Ваван 75
Стана Игњата Ваван 75
Стана Милутина Ваван 75
Станка Ваван 75
Боја Важић 106
Буљкуша Важић 106
Кика Важић 106
Миле Васиљевић 38
Перица Васић 58, 59
Перса Васић 45, 91, 95, 110, 112
Славко Васић 45, 91, 95, 110, 112
Марко Велемир 107
Марио Верхас (Mario Werhas) 38, 50
Ели Визел (Elie Wiesel) 191
Мехо Височак 134
Госпава Врањић 67
Анте Вујовић 66
Игор Вукић 145, 148, 152, 160
Томислав Вуковић 145
Божо Вулета 110
Даринка Вучић 67
Љубо Вучковић 92
- Г**
Шахбег Гагић 79
Владимир Гајгер (Vladimir Geiger) 20, 119, 161, 162, 164
Анђелко Глигорић 66
Јелица Глигорић 67
Одило Глобочник (Odilo Globocnik) 234
Небојша Глоговац 234
Драга Ђватић 87
- Давид Голдман (David Goldman) 160
Иво Голдштајн (Ivo Goldstein) 121, 129, 130, 136–139, 145, 146
Славко Голдштајн (Slavko Goldstein) 121, 129, 136, 137, 141, 142, 145
Игор Граовац 122
Петар Грачанин 60
Давид Гросман (David Grossman) 194
Фрањо Гудељ 90
Кирил Гунђајев (Кирил Гундяев), патријарх 27
Израел Гутман (Israel Gutman) 181, 183, 185
- Д**
Јехиел Динур (Yehiel De-Nur) 233
Владимир Дедијер 57, 62, 63, 70, 71, 75, 79, 81
Јово Деспинић 74, 81, 82
Коста Деспинић 74, 82
Звонимир Деспот 38, 50
Арсен Диклић 230
Тахир Дилавер 106
Бојан Димитријевић 38, 50
Стево Добрковић 100
Наташа Дракулић 9, 13, 17, 19, 227–238, 240
Урош Дреновић 58
Саво Дрљевић 67, 68, 92
Аћим Дувњак 74, 81, 82
Душан Дувњак 71, 80
Коста Дувњак 81
Љубо Дувњак 82
Маринко Љубе Дувњак 82
Момир Дувњак 82

Рајко Момира Дувњак 82
Софија Дувњак 82
Стоја Момира Дувњак 82
Душан Дугалић 62
Миле Луке Дучић 67

Ђ

Милован Ђилас 57, 58, 62, 63
Наско Ђугум 105
Рада Ђуричин 230

Е

Невен Елезовић 159
Драгоја Ерак 87
Ђорђе Ерак 90, 108
Милан Ерак 66, 67
Спасоје Ерак 90, 108
Стојан Ерак 90, 108
Суљо Ефендић 56

Ж

Серафин Ждеро 102
Владимир Жерјавић 121–131,
135–137, 141, 142, 156
Јован Живановић 236
Србољуб Живановић 123
Миле Мике Жоља 108
Сретен Жујовић 71

З

Ђуро Затезало 45
Мирко Зјајић 74, 81, 82
Марино Зурл 232, 233

И

Младен Ивезић 144, 145, 151

Анте Ивић, из Злосела 43
Анто Ивић 52
Исус Христос (Ιησούς Χριστός) 25

Ј

Саламон Јазбец 156, 157
Богдан Јаковљевић 87
Ђорђе Јаковљевић 87
Миливоје Јаковљевић 87
Мехо Јаланга 67
Блажо Јанковић 93, 103
Владимир Велмар Јанковић 229
Светлана Велмар Јанковић 229
Стана Јањић 45, 91, 95, 110, 112
Мухарем Авде Јелећ 67
Јован Крститељ (Άγιος Ιωάννης ο
Βαπτιστής), свети 18
Илија Јовановић, свештеник 236
Иван Јовић 227, 233, 238, 240
Моња Јовић 227, 233, 238, 240
Периша Јовичић 37
Јокаш Јововић 67
Џејн Јолен (Jane Yolen) 187, 204, 206,
208
Бернардица Јурић 124
Нине Јуришић 42
Иван Јуроша 86
Јосип Јурчевић 141, 142

К

Ка-Џетник 135633 (Ка-tzetnik 1356-
63), в.: Јехиел Динур
Џорџ Калудис (George Kaloudis)
170, 171, 172, 180
Милош Канлић 44
Анто Капетановић 89

Шаћир Карађа 90, 108
Лазо Каран 106
Божо Карановић 45
Милица М. Карић 9, 12, 16, 187,
204–208
Мирјана Касаповић 145, 148
Казимир Каталинић 141
Роса Катанић 96
Томас Кенили (Thomas Keneally)
189, 203
Мехмед Кехић 90, 108
Бећо Кићина 77, 83, 85
Данило Киш 9, 12, 16, 187, 188,
192–203, 205, 207
Брус Кларк (Bruce Clark) 172, 180
Душан Кнежевић 44, 102
Тахир Ковач 90, 108
Митар Ковињало 44, 102
Јержи Козински (Jerzy Kosiński)
187, 204, 206, 208
Младен Коић 132, 157, 158
Јозо Нике Коловрат 67
Бошко Колоња 78, 84
Стојан Колоња 74, 81, 82
Милан Кољанин 37, 50
Даниел Кон, в.: Данило Киш
Александер Корб (Alexander Korb)
19
Воја Костић 62
Зоро Кочак 67
Богољуб Кочовић 127–131, 136, 142
Бранко Крањчев 135
Роберт Кронер 200
Момир Крсмановић 37
Анте Крстановић, поручник 44
Младенко Кумовић 83, 102

Џорџ Натанијел Курзон (George Nathaniel Curzon), лорд 173, 176
Сафет Мехе Куртових 67
Виктор Кучан 49, 106
Бранко Куштро, котарски предстој-
ник 42

Л

Ђорђе Лазаревић 36
Љубо Леко 49, 86
Мишо Лековић 73, 80
Роман Лењак 144, 149, 152–155, 160
Иво Лозанчић 77, 83, 85
Незир Локмић 107
Јанко К. Лопичић 104, 105, 107
Вјекослав Макс Лубурић 49, 233, 234
Душан Лугоња 95
Невенка Лугоња 45, 91, 95, 110, 112
Стојан Лугоња 45, 91, 95, 110, 112
Силвија Лучевњак 135

М

Мирослав Филиповић Мајсторовић
234
Митар Малушић 95
Макарије Мавројанакис (Μακάριος
Μαυρογιαννάκης), архиепископ 19
Давор Маријан, историчар 8, 12, 16,
33, 46, 49–51, 53–59, 69, 70, 72, 80,
85–88, 99, 100, 115, 117
Ивица Маријачић 147, 149
Боја Марић 82
Драго Марић 83
Јово Марић 44, 102
Пане Марић 43, 99
Савица Марић 74, 81, 82

- Симо Марић, Симица 101
 Станко Марић, Икоза 101
 Маркела, монахиња 223
 Драгослав Марковић 60, 63
 Душан Марковић 112
 Мара Марковић 45, 91, 95, 110, 112
 Станоје Марковић 96
 Матко Марушић 159
 Наташа Матаушић 127, 136
 Анри Матис (Henri Matisse) 219
 Јово Матић 44, 102
 Бланка Матковић, Змајо 148–152
 Салко Мекић 90, 108
 Заим Мемић 66, 67
 Јозеф Менгеле (Josef Mengele) 198
 Стјепан Месић 155
 Јулка Мештеровић 72, 75, 79, 81, 92
 Славко Милановић 227, 232, 238,
 240
 Ила Милисав 106
 Стјепан Милић 67
 Лазо Милишић, Гурало 101
 Томинка Милишић 101
 Стипе Милош 108
 Васо Миљковић 57
 Рада Миљковић 60
 Марко Михаљевић, из Злосела 42,
 49
 Ђорђе Миховиловић 131, 133, 138
 Вељко Ђурић Мишина 37, 38
 Петар Мишић 43, 99
 Патрик Модижано (Patrick Modiano)
 193
 Перо Морача 57, 60, 61
 Дејан Мотл 138
 Владимир Мркоци 145, 160
- Шпиро Мугоша 93
 Чезо Осме Мухамед 67
 Салих Мухић 90, 108
- Н**
 Коста Нађ 150
 Фритјоф Нансен (Fridtjof Nansen)
 168, 173, 174
 Норман Нејмарк (Norman M. Nai-
 mark) 171, 172, 180
 Сава Немањић, архиепископ, свети
 217, 219, 220, 222, 224, 225
 Симеон Немањић (Мироточиви),
 свети 219, 220
 Андреј Алексејевич Нестеренко (Ан-
 дреј Алексеевич Нестеренко), ам-
 басадор 19
 Сава Никић 90
 Станислав Никић 91, 96
 Тодор Никић 45, 91, 95, 110, 112
 Фридрих Ниче (Friedrich Nietzsche)
 198
- О**
 Јоасаф Оболенски (Јоасаф Оболен-
 ский), архиепископ 218
 Амир Обхођаш 38, 50
 Онуфрије (Άγιος Ονούφριος), свети
 23
 Саво Оровић, пуковник 56, 72
 Предраг Остојић 37
 Серафим Остроумов (Серафим Ос-
 троумов), архиепископ, свештено-
 мученик 8, 11, 15, 19, 21, 22, 28, 30
 Умут Осу (Umut Ozsu) 172, 180

П

Павле (Ἀγίος Παύλος ο Αποστόλος),
апостол, свети 22
Анте Павелић, поглавник 39, 149,
150
Анте Павић 43, 77, 83, 85
Радомир Павловић 38
Јово Панић 87
Перо Папић 43, 77, 83, 85
Елиезер Папо 9, 12, 16, 19, 209,
211–215
Елија Гала Плацидија (Aelia Galla
Placidia) 218
Ранко Пејић 36
Порфирије Перић, патријарх 7, 10,
14, 18
Илија Перишић 90, 108
Петар (Ἀγίος Αποστόλος Πέτρος),
апостол, свети 217, 220, 224, 225
Милош Петровић 60
Јосип Печарић 142, 147, 148, 159,
160
Радован Пилиповић 8, 11, 15
Стипо Пилић 144, 145, 148, 150–152,
160
Ђорђе Пилчевић 37, 38
Јово Полексија 87
Анте Поцрња 67
Анђелка Праљак 66, 67
Бојанка Праљак 66, 67
Александар Прашчевић, свештеник
8, 11, 15
Јово Пргомеља 87
Марко Пргомеља 87
Станко Пргомеља 87

Р

Матко Раванчић 43, 77, 83, 85
Милан Радановић 8, 12, 15, 20, 33,
114, 116–118
Стефан Радојковић 9, 13, 17
Живомир Радосављевић 62
Павле Паја Радосављевић 229
Анри Разимов (Henri Raczymow)
193
Стјепан Разум 144, 146–149, 152, 160
Марко Раич, из Османлија 42
Сабрина П. Рамет (Sabrina P. Ramet)
128
Теа Бенчић Римај (Tea Benčić Rimaj)
127, 133
Дејан Ристић 18
Јанко Рудић 91
Љубица Рудић 43, 99
Мирко Рудић 43, 99

С

Деса Савиновић 66
Џенџо Мухарем Салкин 67
Јаков Седлар 156
Саво Скоко 36, 41, 46
Јелка Смрека 131, 133
Бејдо Собица 134
Михаел Соболевски (Mihael Sobolev-
ski) 126, 127
Јован Соколов (Иоанн Соколов),
епископ 27, 29, 31
Иван Сопта 76
Нил Сорски (Нил Сórский), препо-
добни 218
Стивен Спилберг (Steven Spielberg)
189

- Војко Спремо 85
 Иле Спремо 85
 Јово Крстана Спремо 108
 Лазо Спремо 77
 Маринко Спремо 85
 Миле Мирка Спремо 83
 Мирко Спремо 77, 83, 85
 Михајло Спремо 83
 Недељко Спремо 78
 Ружа Спремо 84
 Стево Спремо 77
 Стојко Спремо 77
 Цвијо Спремо 77
 Илан Ставанс (Илан Stavans) 202, 204
 Стефан Станојевић 38
 Младен Стефановић 57, 71
 Маријан Стилиновић 72, 80, 81
 Иван Стипковић, потпуковник 39
 Фрањо Судар, заповједник 46
 Сузан Рубин Сулејман (Susan Rubin Suleiman) 192, 193, 203
 Бега Сулејманагић 79
 Ђулага Сулејманагић 79
 Злата Мехе Сулејманагић 79
 Смаил Сулејманагић 79
 Хамза Сулејманагић 79
 Зекир Сулејманпашић 66, 67
- Т**
- Омер Талић 106
 Јосип Броз Тито 144, 145, 155
 Александар Тишма 200
 Гордана Тодорић 211, 213, 215
 Д. М. Томас (Donald Michael Thomas) 204, 206, 208
 Станко Томић, логорник 77
- Марк Томпсон (Mark Thompson) 197, 203, 204
 Крстан Топић 66, 67
 Нико Тривуновић 44, 102
 Митар Тривунчић 70
 Фрањо Туђман 125, 141, 142
 Исидор Тупикин (Исидор Тупиќин), митрополит 8, 11, 15, 19, 21, 27–31
- Ђ**
- Анте Ђердић 106, 107
 Андреј Ђилерџић, епископ 19
 Бранко Ђопић 235
 Јован Ђулибрк, епископ 9, 13, 17–19, 227–241
 Ђорђе Мијатовић Ђулум 84, 101
 Јосип Ђурковић 135
- У**
- Средоје Урошевић 60–62
- Ф**
- Ханс-Георг Флек (Hans-Georg Fleck) 122
 Ана Франк (Anne Frank) 202, 227, 229, 230, 238, 240
 Јуре Францетић, пуковник 33, 37, 38, 42, 46, 51, 52, 56, 58, 65, 68, 69, 72, 87, 110, 115, 117
 Пјеро дела Франческа (Piero della Francesca) 218
 Јосип Фрковић 147
 Сигмунд Фројд (Sigmund Freud) 198
- Х**
- Авдо Харачић 90, 108

Линда Хачион (Linda Hutcheon)
192, 204
Константин Хаџидимитру (Constantine G. Hatzidimitriou) 172,
180
Кевин Џон Хелер (Kevin Jon Heller)
177, 180
Рени Хиршон (Renee Hirschon) 168,
169, 171, 175, 180
Адолф Хитлер (Adolf Hitler) 231
Владимир Хорват 145, 148, 151, 160
Рудолф Хорват 149, 151
Ибро Хоџић 108
Расим Хурем 52

Ц

Јована Цветићанин 9, 12, 16, 20,
167, 181–185
Васо Црногорац 43, 102

Ч

Мехо Чабер 90, 108
Лука Чавић 90, 108
Милинко Чекић 227, 232, 238, 240
Миливој Челик 67
Андреа Чернивец 147, 156
Дионисије Чириков (Дионисий
Чириков), иконописац 218, 219
Фабијан Чичак 107
Јека Човић 87
Рафаел Чуљак 89

Ш

Вилијам Шабас (William Schabas)
177, 180
Јосип Кљаковић-Шантић 152

Иво Шимић 74, 81, 82
Марко Шимић 79, 107
Фрањо Шимић, домобрански пуковник 39, 51, 55, 56, 59, 65, 68, 69,
80, 94, 103
Сергеј Леонидович Шихачевски
(Сергей Леонидович Шихачевский) 9, 13, 16, 217, 223–225, 229
Филип Шкиљан 127, 128, 138
Анђелко Шкобић 45, 91, 95, 110, 112
Милка Шкобић 66
Ристо Јове Шкобић 66
Јово Шперац 87
Клара Штернберг (Clara Sternberg)
189
Божо Јове Шушљик 108
Миле Симе Шушљик 108
Станко Јове Шушљик 108

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.485(497.13)"1941/1945"(082)
316.75(4-12)"19/20"(082)

НОВОМУЧЕНИЦИ : полиперспектива VII : зборник радова / уредили Јован (Ђулибрк), Стефан Радојковић = New Martyrs : polyperspective VII : collected papers / edited by Jovan (Ćulibrk), Stefan Radojković. - Београд : Музеј жртава геноцида : Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, 2025 (Врњци : Интерклима-графика). - 250 стр. : табеле ; 24 cm

Тираж 400. - Зборник садржи радове са истоименог међународног симпозијума, одржаног 14. септембра 2021. године у Загребу. - Радови на срп., енгл. и рус. језику. - Стр. 7-17: Предговор / Јован (Ђулибрк), Стефан Радојковић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Регистар.

ISBN 978-86-82832-23-2

- а) Усташе -- Злочини -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945 -- Зборници
- б) Срби -- Геноцид -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945 -- Зборници
- в) Југоисточна Европа -- Култура сећања -- 20в-21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 174140937